

Bt 1

HELLIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A konstruktivista irodalomtudomány

1993

1

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CSÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

Sz. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Tel. 166–4819/12 Fax 1853–876

1993/1. — XXXIX. évfolyam		1993/1. — XXXIX. année
Megjelenik negyedévenként		Revue trimestrielle

HELIKON

Összesített tartalomjegyzék 1993.

HELIKON

Összesített tartalomjegyzék 1993.

TANULMÁNYOK

<i>Bagi Ibolya</i> : „Egy kívül-belül szomorú világ”. Andrej Platonov	163
<i>Stanislaw Balbus</i> : Oximoron és intertextualitás (Fordította: <i>Reiman Judit</i>)	301
<i>Balogh Magdolna</i> : Jurij Dombrowszkij pokoljárása	301
<i>Kazimierz Bartoszynski</i> : A fragmentumról (Fordította: <i>Mihályi Zsuzsa</i>)	492
<i>Włodzimierz Bolecki</i> : A mai lengyel irodalomtudomány (Fordította: <i>Pálfalvi Lajos</i>)	443
<i>Włodzimierz Bolecki</i> : Az (irodalmi) szöveg kohéziója konvenció (részlet) (Fordította: <i>Pálfalvi Lajos</i>)	511
<i>Tomasz Burek</i> : Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk? (Fordította: <i>Mihályi Zsuzsa</i>)	447
<i>Peter Finke</i> : Az empirizmus önmagában nem elegendő. Kritikai meggondolások az empirikus tudomány koncepcióival kapcsolatban (Fordította: <i>Sz. Zehery Éva</i>)	91
<i>Ernst von Glasersfeld</i> : Konstruktivista diskurzusok (Fordította: <i>Szijj Ferenc</i>)	76
<i>Gránicz István</i> : Elsikkasztott orosz irodalom. „A kéziratok – ha kiadják őket – nem égnék el”	155
<i>Gyimesi Zsuzsanna</i> : Andrej Platonov „Csevingur” című regénye	181
<i>Han Anna</i> : Borisz Paszternak „Zsivago doktor” című regényének alkotásfilozófiai koncepciója	201
<i>Helmut Hauptmeier</i> – <i>Gebhard Rusch</i> : Tapasztalás és tudomány. Gondolatok a tapasztalás konstruktivista teóriájához (Fordította: <i>Újlaki Tibor</i>)	23
<i>Szemjon Lipkin</i> : Vaszilij Grosszman élete és sorsa (Fordította: <i>Bognár Ferenc</i> és <i>Kiss Ilona</i>)	287
<i>Henryk Markiewicz</i> : Az irodalomtörténész dilemmái (Fordította: <i>Bojtár B. Endre</i>)	460
<i>Ryszard Nycz</i> : Az intertextualitás és területei. Szövegek, műfajok, világok (Fordította: <i>Pálfalvi Lajos</i>)	533
<i>Odorics Ferenc</i> : A konstruktivista irodalomtudomány	3
Konstruktivista szakirodalom (Összeállította: <i>Odorics Ferenc</i>)	106
<i>Tatjana Pudova-Lazaretti</i> : „Ez már nem euklidészi világ”. Néhány megjegyzés Vaszilij Grosszman „későszülött” regénye ürügyén (Fordította: <i>Kiss Ilona</i>)	279
<i>Gebhard Rusch</i> : A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete (Fordította: <i>Kovács Sándor</i>)	53

<i>Gebhard Rusch</i> : Mit kínál a kognícióelmélet az irodalomtudomány számára? (Fordította: <i>Hárs Endre</i>)	41
<i>Varlam Salamov</i> : A prózáról (Fordította: <i>Erdei Ilona</i>)	270
<i>Sigfried J. Schmidt</i> : A világunk – és ez minden (Fordította: <i>Hárs Endre</i>)	13
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Nyelv, gondolkodás és kommunikáció a konstruktivista modellben (Fordította: <i>Szijj Ferenc</i>)	34
<i>Janusz Slawiński</i> : A leírásról (Fordította: <i>Kertész Noémi</i>)	476
<i>Szántó Gábor András</i> : Konok evilágiság és rejtett zeneszó	249
<i>Igor P. Szimov</i> : Kettős regény. (A „Zsivago doktor”-ról) (Fordította: <i>Gránicz István</i>)	218

DOKUMENTUMOK

<i>Andrej Platonov</i> levelei A. M. Gorkijhoz (Összeállította és fordította: <i>Bagi Ibolya</i>)	192
<i>Joszif Brodskij</i> levele L. I. Brezsnyevnek (Fordította: <i>Fenyvesi István</i>)	347
<i>Julij Danyiel</i> : Az utolsó szó jogán (Fordította: <i>Szőke Katalin</i>)	363
<i>Jurij Dombrowszkij</i> : Feljegyzés A. G. Arisztovnak, az SzKP KB tagjának (Fordította: <i>Balogh Magdolna</i>)	308
<i>Gránicz István</i> : <i>Andrej Szinyavszkij és Julij Danyiel pere</i>	349
<i>Borisz Paszternak</i> Nobel-díja és kizárása a Szovjet Írószövetségből (Összeállította és fordította: <i>Gránicz István</i>)	329
<i>Viktor Jefosejev</i> : Tíz év múlva (Fordította: <i>Vári Erzsébet</i>)	371
<i>Feliks Kuznyecov</i> : Miért ez a hűhó? (Fordította: <i>Vári Erzsébet</i>)	381
<i>N. Goller Ágota</i> : Az a bizonyos zsdanovi útmutatás. <i>Anna Ahmatova és</i> <i>Mihail Zosczenko</i> meghurcoltatásának története	313
<i>Varlam Salamov</i> levele <i>Paszternakhoz</i> a „Zsivago doktor”-ról (Fordította: <i>Szántó Gábor András</i>)	233
<i>Andrej Szinyavszkij</i> : Az utolsó szó jogán (Fordította: <i>Szőke Katalin</i>)	359
<i>Szőke Katalin</i> : Kívül tágasabb (<i>Joszif Brodskij és Jefim Etkind</i> ügye)	341
<i>Mihail Zosczenko</i> levele <i>Sztálinhoz</i> (Fordította: <i>Hegedűs Judit</i>)	325

KRÓNIKA

Beszámoló a „Les ennemis de Diderot” (Diderot ellenségei) címmel megrendezett konferenciáról/ <i>Penke Olga</i>	136
III. Nemzetközi-Hungarológiai Kongresszus. Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – Külföldiek Magyarországon/ <i>Monok István</i>	135
Művészettörténeti Füzetek 20. 1971 – 1991. / <i>Hopp Lajos</i>	138
Ráday-émlékülés. 1792 – 1992. / <i>Hopp Lajos</i>	425
Rákóczi-kori emlékülés. Szathmári Király Ádám. 1692 – 1992. / <i>Hopp Lajos</i>	138
Studia Litteraria. XXVIII. Bán Imre emlékszám / <i>Hopp Lajos</i>	426
Wiek Oświęcienia 1992. 8. / <i>Hopp Lajos</i>	583

SZEMLE

<i>Hopp Lajos</i> : Lengyel összehasonlító irodalmi szemle	551
<i>Kálmán C. György</i> : A póráz és az írók viszonya a 60-as évek Magyarországon	393
<i>Pálfalvi Lajos</i> : Cenzor-breviárium	387

KÖNYVEK

Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609–1616. I/2. 1617–1625. Sajtó alá rend. <i>Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lukács László, Monok István</i> (<i>Hopp Lajos</i>)	414
Baroque Sammelust. Die Bibliothek und Kunstkammer des Herzogs Ferdinand Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg (1636–1687). Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek (<i>Bitskey István</i>)	122
<i>Franz Bauer—Hors Glassl—Hans-Joachim Hartel—Franz Machilek—Ernst Nittner—Rudolf Ohlbaum—Dieter Salomon</i> : Tisíc let česko–německých vztahu. Ford. <i>Lenka Karfík—Filip Karfík</i> (<i>Fried István</i>)	408
<i>Sigrid Bauschinger</i> : Die Posaune der Reform. Deutsche Literatur im Neuengland des XIX. Jahrhunderts (<i>Tókei Éva</i>)	126
Opitz und seine Welt: Festschrift für George Schulz-Behrend zum 12. Februar 1988. Hrsg. von <i>Barbara Becker-Cantarino—Jörg-Ulrich Feehner</i> (<i>Bitskey István</i>)	575
Correspondance de Michel de Ghelderode. I. 1919–1927. Edition établie, présentée et annotée par <i>Roland Beyen</i> (<i>Smajda Zita</i>)	130
<i>Włodzimierz Bolecki</i> : Pre-teksty i teksty. Z zagadnień związków międzytekstowych w literaturze polskiej XX wieku (<i>Pálfalvi Lajos</i>)	564
<i>Pierre Brunel</i> : Mythocritique (<i>Lőrinszky Ildikó</i>)	403
<i>François Bruzzo</i> : Samuel Beckett (<i>Varga László</i>)	580
L'Encyclopédie, Diderot, l'esthétique. Mélanges en hommage á <i>Jacques Chouillet</i> (<i>Penke Olga</i>)	420
<i>M. Tullius Cicero</i> : Laelius. 1–2. Einleitung und Kommentar von <i>Karl August Neuhausen</i> (<i>Bolonyai Gábor</i>)	117
Edward Gordon Craig és Hevesi Sándor levelezése. The Correspondance of Edward Gordon Craig and Sándor Hevesi (1908–1933) (<i>Gajdó Tamás</i>)	424
Osobitné medziliterárne spoločenstvá. Kol. <i>Dionyz Ďurišin</i> (<i>Fried István</i>)	112
The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference 13–17. August, 1990. (<i>Katona Gábor</i>)	415
L'écriture et ses doubles. Éd. <i>Daniel Ferrer—Jean-Louis Lebrave</i> (<i>Lőrinszky Ildikó</i>)	571
<i>Boris Pasternak</i> and his Times. Selected Papers from the Second International Symposium on Pasternak. Ed. by <i>Lazar Fleishman</i> (<i>Klausz Ildikó</i>)	131

A Monarchia a századfordulón. Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról. Szerk. <i>Fried István (Illés László)</i>	128
<i>Hilary Gatti</i> : The Renaissance Drama of Knowledge (Giordano Bruno in England) (<i>Szabari Antónia</i>)	121
<i>Armando Gnisci</i> : Noi altri europei (T. <i>Erdélyi Ilona</i>)	115
Die Bukovina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. Hrsg. <i>Dietmar Goltschnigg—Anton Schwob (Mádl Antal)</i>	408
<i>Carola L. Gottzmann</i> : Artusdichtung (<i>Lőkös Péter</i>)	574
<i>K. W. Gransden</i> : Virgil: The Aeneid (<i>Bolonyai Gábor</i>)	118
Text und Bild, Bild und Text. DFG-Symposion 1988. Hrsg. von <i>Wolfgang Harms</i> , mit 179. Abbildungen (<i>Bitskey István</i>)	413
Carnets d' écrivains I. Hugo, Flauert, Proust, Valéry, Gide, Du Bouchet, Péric. Textes et Manuscrits. Collection publiée par <i>Louis Hay (Monostory Klára)</i>	113
<i>Peter Ulrich Hein</i> : Die Brücke ins Geisterreich – Künstlerische Avantgarde zwischen Kulturkritik und Faschismus (<i>Illés László</i>)	581
<i>Paul Hoffman</i> : Symbolismus (<i>Tőkei Éva</i>)	127
<i>Hopp Lajos—Jan Ślaski</i> : A magyar—lengyel múltszemlélet előzményei. Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig (<i>Monok István</i>)	565
<i>Angela Huß-Michel</i> : Die Moskauer Zeitschriften „Internationale Literatur“ und „Das Wort“ während der Exil-Volksfront – 1936–1939. Eine vergleichende Analyse (<i>Illés László</i>)	401
<i>G. M. Hyde</i> : D. H. Lawrence (<i>Ferenczi László</i>)	421
Interpretationen. Romane des 19. Jahrhunderts (<i>Fried István</i>)	577
<i>Maria Janion</i> : A fantazmatikus kritika tervezete (<i>Lóky Tamás</i>)	567
Frauenlieder des Mittelalters. Zweisprachig. Übersetzt und hrsg. von <i>Ingrid Kasten (Lőkös Péter)</i>	118
<i>Kilián István</i> : A minorita színjáték a XVIII. században (<i>Czibula Katalin</i>)	576
A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Sajtó alá rend. <i>Kilián István, Pintér Mária, Varga Imre, (Hopp Lajos)</i>	419
Formen der Literatur. Hrsg. von <i>Otto Knörrich (T. E. I.)</i>	578
<i>Otto Knörrich</i> : Formen der Lyrik (T. E. I.)	578
<i>J. P. Koenig</i> : Le théâtre de Jacques Rabermanajara (<i>Kun Tibor</i>)	133
<i>György Kókay</i> : Geschichte des Buchhandels in Ungarn (<i>Hopp Lajos</i>)	114
Hermeneutik der Fremde. Hrsg. <i>Dietrich Krusche—Alois Wierlacher (Katona Gergely)</i>	111
Die Aristotelische Katharsis. Dokumente ihrer Deutung im 19. und 20. Jahrhundert. Mit einer Einleitung hrsg. von <i>Matthias Luserke (Bolonyai Gábor)</i>	414
<i>Christopher McIntosh</i> : The Rose Cross and the Age of Reason. Eighteenth-Century Rosicrucianism in Central Europe and its Relationship to the Enlightenment (<i>Katona Gábor</i>)	412
<i>Jean Milly</i> : Poétique des textes (<i>Lőrinszky Ildikó</i>)	406

Cristina di Svezia. Scienza ed alchimia nella Roma barocca. Red. <i>Vilma di Palma, Tina Bovi (Bitskey István)</i>	417
<i>Wilhelm Pötters</i> : Begriff und Struktur der Novelle: linguistische Betrachtungen zu Boccaccios „Falken“ (<i>Katona Gergely</i>)	411
<i>Wolfgang Raible</i> : Die Semiotik der Textgestalt (<i>Katona Gergely</i>)	574
<i>Wolfgang Richter</i> : Heinrich Schliemann. Dokumente seines Lebens (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	410
<i>Roberto Ruspanti</i> : Petőfi l'inconfondibile magiaro. Istituto di Lingue e Letterature dell' Europa Orientale (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	421
<i>Roberto Ruspanti</i> : Sicilia e Ungheria. Un amore corrisposto. Echi letterari della presenza magiara in Sicilia nell' Ottocento (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	125
Kontroverse, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Hrsg. von <i>Albrecht Schöne</i> . 1. Ansprachen, Plenarvorträge, Berichte (<i>Lőkös Péter</i>)	116
Sinnbild – Bildsinn. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. <i>Michael Schunck (Tüskés Gábor)</i>	416
<i>Michael Siebler</i> : Troia – Homer – Schliemann. Mythos und Wahrheit. Kulturgeschichte der antiken Welt (<i>Bolonyai Gábor</i>)	409
<i>Janusz Slawinski</i> : Teksty i teksty (<i>Pálfalvi Lajos</i>)	563
<i>Franjo Svec</i> : Iz naše književne prošlosti (<i>Lőkös István</i>)	119
<i>János Szabó</i> : Untergehende Monarchie und Satire. Zum Lebenswerk von Karl Kraus (<i>Sarankó Márta</i>)	422
A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomtörténetben. Szerk. <i>Szili József (Angyalosi Gergely)</i>	568
<i>Takács Ferenc</i> : T. S. Eliot and the Language of Poetry (<i>Kovács Sándor</i>)	129
<i>Karolina Targosz</i> : Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych (<i>Bożena Popiolek</i>)	566
<i>Faludi Ferenc</i> prózai művei. Sajtó alá rend. <i>Uray Piroska és Vörös Imre (Hopp Lajos)</i>	417
The New Historicism. Ed. by <i>H. Aram Veesser (Katona Gábor)</i>	110
<i>Vörös Imre</i> : Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban (<i>V. Tóth László</i>)	124
Les Avant-gardes Littéraires en Belgique. Sous la direction de <i>Jean Weisgerber (Ferenczi László)</i>	579
Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg. Hrsg. von <i>Werner Welzig (Bitskey István)</i>	123
<i>Peter V. Zima</i> : Komparatistik. Einführung in die vergleichende Literaturgeschichte. Unter Mitarbeit von <i>Johann Strutz (Fried István)</i>	573
On philology. Ed. by <i>Jan Ziolkowski (Bolonyai Gábor)</i>	404
<i>Victor Zmegač</i> : Der europäische Roman. Geschichte seiner Poetik (<i>Katona Gergely</i>)	405

BÉÉRKEZETT KÖNYVEK

A konstruktivista irodalomtudomány

Jelen számunkban konstruktivista irodalomtudománynak nevezzük összefoglalóan mindazokat a tanulmányokat, könyveket, ismeret- és tudományelméleti dolgozatokat, elméleteket és elmélettörvédeket, amelyek eddig empirikus irodalomtudomány, konstruktivista-empirikus irodalomtudomány, az empirikus irodalomtudomány NIKOL-konceptiója stb. elnevezések alatt jelentek meg. Bemutatjuk az irányzat ismeretelméleti alapjait és megpróbálunk képet adni arról is, hogy milyen az irodalomtörténetírás, ha konstruktivista.

Az itt közölt tanulmányok szerzői egyrészt maguk is a Radikális Konstruktivizmusnak nevezett – elsősorban – ismeretelmélet közvetlen művelői (Ernst von Glaserfeld, Siegfried J. Schmidt), másrészt az empirikus elkötelezettséggel, de konstruktivista látásmóddal rendelkező irodalomkutatók (Helmut Hauptmeier, Gebhard Rusch), harmadészt a konstruktivizmussal szembehelyezkedő empirikus teoretikus (Peter Finke). A nézőpontok sokfélesége is jelezni kívánja, hogy a konstruktivista irodalomtudomány – többek között épp újdonsága révén – viták középpontjában áll. Bizakodunk abban, hogy ezek a – hagyományos irodalomtudományos keretben gondolkodó irodalmárok számára kétségtelenül szokatlan – gondolatok Magyarországon is inspiratívak lesznek.

Ez az összeállítás mintaadó szisztematikus leírás helyett inkább programot körvonalaz, s hogy lesz-e belőle figyelemre méltó irányzat, követendő példa, netán paradigma, azt az irodalomtudomány működése, gyakorlata dönti majd el.

Számunkat ODORICS FERENC szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Die konstruktivistische Literaturwissenschaft

In unserer vorliegenden Nummer nennen wir zusammenfassend konstruktivistische Literaturwissenschaft alle Abhandlungen, Bücher, erkenntnis- und wissenschaftstheoretische Aufsätze, Theorien und Theoriefragmente, die bisher unter Bezeichnungen wie empirische Literaturwissenschaft, konstruktivistische-empirische Literaturwissenschaft, die NIKOL-Konzeption der empirischen Literaturwissenschaft erschienen sind. Wir legen die erkenntnistheoretischen Gründe der Tendenz vor und wir versuchen ein Bild darüber zu bieten, wie mag die Literaturgeschichtsschreibung sein wenn einmal konstruktivistisch.

Die Verfasser der da publizierten Abhandlungen sind einerseits auch selbst unmittelbare Pfleger der radikal-konstruktivistisch genannten Erkenntnistheorie (Ernst von Glasersfeld, Siegfried J. Schmidt), andererseits Literaturforscher die über empirische Verpflichtung aber über konstruktivistisches Sehvermögen verfügen (Helmut Hauptmeier, Gebhard Rusch), drittens ein empirischer Theoretiker, der sich dem Konstruktivismus entgegenstellt (Peter Finke). Die Mehrstimmigkeit der Gesichtspunkte will auch andeuten, dass die konstruktivistische Literaturwissenschaft – unter anderen eben durch ihre Neuigkeit – im Mittelpunkt von Kontroversen steht. Wir sind darüber zuversichtlich, dass diese – für Literaturforscher, die im Rahmen herkömmlicher Literaturwissenschaft denken, zweifellos ungewöhnliche – Gedanken sich auch in Ungarn wie inspirativ beweisen werden.

Diese Zusammenstellung anstatt eine mustergebende systematische Beschreibung zu sein, möchte eher ein Programm umreißen und ob es daraus eine bemerkenswerte Tendenz, ein Beispiel das zum folgen wert ist, etwa ein Paradigma wird, das wird die Wirksamkeit und Praxis der Literaturwissenschaft entscheiden.

Unsere Nummer wurde von FERENC ODORICS redigiert.

DER REDAKTIONSAUSSCHUSS

Конструктивистское литературоведение

В данном номере нашего журнала под термином „конструктивистское литературоведение“ объединены исследования, книги, работы по гносеологии и теории науки, различные теории и теоретические фрагменты, которые до сих пор обозначались как „эмпирическое“, „конструктивистско-эмпирическое литературоведение“, „неконсервативная концепция эмпирической науки о литературе“ и т.д. Мы представляем гносеологические основы этого направления и пытаемся дать общую картину того, как выглядит история литературы в конструктивистском понимании.

Среди авторов публикуемых исследований есть прямые представители т.н. радикального конструктивизма, в первую очередь эпистемологического толка (Эрнст фон Глазерсфельд, Зигфрид Шмидт), затем исследователи — приверженцы эмпирики, придерживающиеся, однако, конструктивистского подхода (Хельмут Хауптмейер, Gebhard Rusch) и наконец теоретик-эмпирик Петер Финке, противостоящий конструктивизму. Полифоничность точек зрения тем самым подтверждает, что конструктивистское литературоведение — как раз и в силу своей новизны является предметом широких дискуссий. Надеемся, что эти взгляды, наверняка непривычные для ученых, мыслящих традиционными литературоведческими категориями, найдут и в Венгрии плодотворную почву.

Данная подборка не дает образцового систематического описания, она лишь очерчивает программу. Вырастет ли эта программа в направлении, заслуживающее внимания, станет ли образцом для подражания или, возможно, парадигмой, покажет будущая практика литературоведения.

Номер подготовил ФЕРЕНЦ ОДОРИЧ.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

TANULMÁNYOK

ODORICS FERENC

A konstruktivista irodalomtudomány

„Radikális vagyok, mint egy parkolóóra”.
(E. P.)

„Minden attól van, hogy neve van. Épp így van ez a tudományok szótárának szóló intellektuál-hatalmi businessben is. Adj neki nevet, akkor és akkortól lesz/van.”

(Michel Foucault)

Az épp most elinduló mondatot követők között az első és a második a józan ész szabályai szerint kizárja egymást, e bevezető írója mégis mindkettő egyidejű érvénye mellett mond egy-egy érvet.

A konstruktivista irodalomtudomány nem létezik.

A konstruktivista irodalomtudomány létezik.

A konstruktivista irodalomtudomány mint név *nem létezik*, mivel a nagy, nemzetközi irodalomtudományi kánon nem ismer olyan irányzatot, elméletet, felfogást stb., mely a konstruktivista irodalomtudomány nevet viselné.

A konstruktivista irodalomtudomány mint az irodalomtudomány egy típusa *létezik*, mivel a fent említett kánon szerint vannak olyan irodalomtudományos elméletek (az empirikus irodalomtudomány, a konstruktivista-empirikus irodalomtudomány, az empirikus irodalomtudomány NIKOL-konceptiója stb.), melyek konstruktivista részelméletekkel, elmélettrédekekkel rendelkeznek olyannyira, hogy ezek az elméletek inkább konstruktivistáknak tekinthetők, mint másnak (pl. empirikusnak).

Aki írja ezt a bevezetőt, bátor, valamelyest neveletlen és bizonyos értelemben egy kicsit nyegle is. Mindezen tulajdonságai mögött azonban komolyság van. Az élet komolyan vevése és a tudomány *épphogy* érintése (könnyedén!) egyben. Nos, ez a bátor, neveletlen és nyegle bevezetőt író most nevet ad. A konstruktivista irodalomtudomány nevet adja annak a magát most és majd létrehozó elméletnek, amit más – nagy többségében – már létező elméletből összeállít a *Helikon* ezen számának itt következő néhány oldalán. Mikorra papírra helyezi a bevezető tanulmány utolsó írásjelét, mikorra a magyar nyelvre transzformált tanulmányok összeállnak, mikorra a *Helikon* folyóirat elhagyja a nyomdát, mikorra a folyóirat, így a terminus is bekerül a tudomány-businessbe, mikorra a konstruktivista irodalomtudomány mint név összekapcsolódik a konstruktivista irodalomtudománnyal mint az iroda-

lomtudomány egy típusával, mindezek után lehet mondani, hogy *a konstruktivista irodalomtudomány van.*

Van/lesz, de miből a konstruktivista irodalomtudomány?

Van elsősorban a radikális konstruktivizmusból mint ismeretelméletből, s van mindazokból a (rész)elméletekből, melyek levezethetők a radikális konstruktivizmusból, vagy annak részei: a konstruktivista erika, a konstruktivista kommunikációelmélet, a konstruktivista nyelvelmélet, a konstruktivista szemantika, Thomas Kuhn tudományelmélete, Peter Finke konstruktív funkcionalizmusának egyes elemei, a nem-konzervatív irodalomtudomány koncepciója és a konstruktivista irodalomtudománynak elsősorban Siegfried J. Schmidt, Gebhard Rusch és Helmut Hauptmeier által kidolgozott részelméletei.

Az ebben a bevezetőben található mondatok megismertetnek a konstruktivista irodalomtudomány és az ezt megalapozó elméletek bizonyos állításaival; részletesen elsősorban azért nem szólnak róluk, mivel az összeállítás olyan tanulmányok közlésétételére törekedett, melyek egyrészt lefedik a konstruktivista irodalomtudomány lényeges elméleti tereit, másrészt — a bevezető író reményei szerint — önmagukért beszélnek. A bevezető mondatai így a teljes elmélet megrajzolása helyett azt a beszélő keresik, mely sikeres interakciót rehet lehetővé magyar nyelven a konstruktivista irodalomtudományról, azaz megpróbálja beágyazni a konstruktivista irodalomtudományt abba az irodalomtudományos konvenciórendszerbe és teoretikus élettrébe, mely *itt van.*

ISMERETELMÉLET: A RADIKÁLIS KONSTRUKTIVIZMUS

A radikális konstruktivizmusnak mint ismeretelméletnek (melynek fiziológiai alapját Humberto Maturana, a pszichológiai Ernst von Glasersfeld¹ alkotta meg) fő tétele: *a megismerési folyamat során nem a valóságot építjük fel a tudatunkban mintegy „visszatükrözve azt”, hanem a külvilág ingerei alapján ún. „világ-modelleket” konstruálunk.* Ezt a tételt itt csak egy rövid érvelés követi (majd' minden tanulmány szől mellett, sőt Finke dolgozata ellene is).

Az élő rendszerek, így az ember is mint élő rendszer, operacionálisan zárt rendszerek. Ez annyit tesz, hogy a külső világ hatásai csak interpretációk sorozatán keresztül jutnak el a megismerő tudatba, így a megismerés során képződő minden világ-modell attól függően jön létre, hogy a külvilág ingerei milyen interpretáció-soron haladnak át, hogy miképpen dolgozza fel a külvilág hatásait a külvilág megismerésére törekvő személy. Ezt az interpretáció-sort a megismerő szubjektum fiziológiai felszereltsége (milyen receptorai vannak: pl. milyen a szeme) és szocializáció-története (milyen kulturális kódokkal rendelkezik: miként láttatják vele a világot a tradíciók) határoz-

1. Vö. GLASERSFELD, ERNST VON: 1981. Einführung in den radikalen Konstruktivismus. = Die erfundene Wirklichkeit. Hrsg. P. Watzlawick. München – Zürich, Piper 1981. 16 – 38. és MATURANA, HUMBERTO R.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig – Wiesbaden, Vieweg 1982.

za meg. Így elvileg végtelen számú világ-modell jöhet létre. Azonban – mint ahogy az evolúciós episztemológia² hívei vallják – csak azok a világ-modellek számítanak társadalmilag érvényes modelleknek, melyek az adott társadalom filo- és ontogenezise során kiválasztódtak, azaz életképeseknek bizonyultak.

A radikális konstruktivizmus megszünteti a megismerő szubjektum és a megismerendő objektum szemben- és különállását, a valóságot a megismerő konstruktumának tekinti: lényegében negligálja a hagyományos értelemben vett ontológiát. Mint ahogy Siegfried J. Schmidt írja: „Az olyan fogalmak, mint az abszolút tudás, abszolút igazság, objektív valóság, végső alapok vagy abszolút értékek, összeegyeztethetetlenek ezzel a megközelítéssel. Csakis szubjektumtól függő tudás létezik”...³

Az a kijelentés, hogy a valóság nem rekonstruálható és a valóságra, a múltra, a lélekre stb. vonatkozó ismereteink konstrukciók, nem újdonság – mondhatjuk. Mondja Peter Finke is: „Maturana elmélete nem igazán új: az teszi vonzóvá, hogy régóta ismerősnek tűnik”.⁴ Ismerős, de annyiban más, hogy nem spekulatív rendszerek felől érkezik, hanem az ún. kemény tudományok eredményeit és érvelésrendszerét használja fel. Másrészt irodalomtudományos elmélet ilyen „keményen” következetes konstruktivista módon még nem volt végiggondolva, noha ha valahol, akkor épp az irodalomtudományban indokolt a konstruktivista nézőke használata. Hiszen annyi bajunk van az (irodalmi) szöveggel, az (irodalmi) jelentéssel meg az efféle „létezik meg nem is” dolgokkal.

A TUDOMÁNY MINT NYELV

A konstruktivista irodalomtudomány tudományelmélete kevésbé kidolgozott, mint ismeretelmélete, a radikális konstruktivizmus. A konstruktivista irodalomtudomány teoretikus előzménye, az empirikus irodalomtudomány Peter Finke konstruktív funkcionalizmusát jelölte meg a tárgyelméletét meghatározó metaelméletként. Nemcsak azért nem vehető át Finke rendszere, mivel indulatosan tiltakozik ellene maga az elméletalkotó, Finke, hanem azért sem, mivel a konstruktív funkcionalizmus olyan ismeretelméleti hátreret feltételez, mely nem egyeztethető össze a radikális konstruktivizmussal.

A konstruktivista irodalomtudomány elgondolása a tudományos elméletekről Thomas Kuhn alapkönyvének, *A tudományos forradalmak szerkezetének* mondataiból vezethető le, kulcsfogalmai: a *paradigma*, a *legitimáló közösség* és az *elméletek használhatósága és életképessége* mint tudományos normák. A tudományos elméletek ezen konvencionalista felfogása azt állítja, hogy a teóriák a legitimáló közös-

2. VÖ. RIEDL, RUPERT: *Biologie der Erkenntnis*. Berlin – Hamburg, P. Parey 1980.

3. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: *Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma*. = Helikon 1989.1.sz. 23–41., 25.

4. FINKE, PETER: *Empirizität allein genügt nicht*. = Spiel 4. 1985. H. 1. 71–97. 90.

ség elfogadó gesztusa által válnak tudományos elméletekké.⁵ Az elsősorban a tudományok finanszírozását ellátó intézményekből, a mindezekkel önkéntesen vagy kényszerből együttműködő tudományos közösségekből és a tudományok eredményeit felhasználók csoportjaiból (irodalomtudomány esetén: tanárok, szerkesztők, lektorok/cenzorok stb.) álló legitimáló közösség döntése és természetesen az ezt meghatározó legitimációs értékrend és hitvilág a legfőbb tudományos instancia. Kis tudomány – kis pénz. Nagy tudomány – nagy pénz. „Kis tudomány” itt annyit tesz, hogy kicsit tetszik a legitimálónak, kicsit szolgálja a legitimálók érdekeit.

Erről kezdve a tudományok művelői nem az igazság felé vezető út építkezésére hordják elmélet-elemeiket mint köveket, hanem a hatalom bástyáiba helyezik őket. Még akkor is így van ez, ha a tudósok erről másként vélekednek. Persze mindez nem jelenti azt, hogy a tudomány ne lenne képes (bizonyos mértékben) autonóm és független lenni, és hogy ki kellene venni a nyelvhasználatból a tudomány és a tudósok tisztességét. Siegfried J. Schmidt *A mi világunk – és ez minden* című, ebben a számban olvasható tanulmányában így írja újra az anarchista tudományfilozófusnak nevezett Paul Feyerabend szövegét: „...a tudomány sokkal közelebb áll a mítoszhoz, mint azt beismerni látszik: a tudomány csak egy a gondolkodásnak ember kifejlesztette sok formája közül, és semmi esetre sem a legjobb s a legkülönb. Erős pozícióját csak a hatalommal kötött szövetségnek köszönheti, amely őt mint a »legfiatalabb, legagresszívebb és legdogmatikusabb vallási intézményt felhasználja céljaira.«⁶ Michel Foucault egyik írásából Siegfried J. Schmidt így idéz: az igazság (tudományos megismerésként) „cirkulárisan a hatalmi rendszerekhez kötődik, melyek produkálják és támogatják, illetve a hatalom eredményeihez, melyek belőle indulnak ki és reprodukálják. A hatalom »uralmi rendszere«.⁷

Helmut Hauptmeier és Gebhard Rusch a *Tapasztalás és tudomány* c. írásukban a tudományosság feltételeit ismeretelméleti kategóriákban határozzák meg. „Mert ha koncepciókat hasonlítottunk össze, azaz az »empirikus« vagy a »hermeneutikus« irodalomtudomány javára döntünk, akkor mértékül inkább a hasznosság, a produkált tudás megbízhatósága, az interszubjektivitás, az ellenmondásmentesség, a taníthatóság és tanulhatóság stb. kritériumai lennének alkalmasak...⁸ Tehát a tudományosság feltételei nem olyan ontológiai predikátumok körül keresendők, mint „hasonlított a valóságra”, „tapasztalatokkal alátámasztott”, „objektíve adekvát” stb., hanem az ismeretek megjelenési módjában, azaz a nyelvben.

A tudomány – mint a hatalom uralmi rendszerének része – üzleti alapon működik, s a tudomány-businessben talán még fokozottabb jelentősége van az áru verbális

5. Erről bővebben: ODORICS FERENC: *Empirizmus vagy konstruktivizmus?* = *Literatura* 1992.1.sz. 26–44.

6. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: *Unsere Welt – und das ist alles.* = *Merkur* 36. 1982. April H. 4. 356–366. 356.

7. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: *Unsere Welt – und das ist alles.* = *Merkur* 36. 1982. April H. 4. 356–366. 356.

8. HAUPTMEIER, HELMUT – GEBHARD RUSCH: *Erfahrung und Wissenschaft* LUMIS-Schriften. (1984.) 4. Siegen University 10.

megjelenésének, mint egyéb üzletágakban. Milyen terminusokat milyen szintaxissal mozgat a tudományos műveket termelő egyén? A tudományos nyelv képes-e annyira misztifikálni és eltávolítani a tudományos produktumot a szavazópolgárok tömegeitől, hogy ők ellenőrizni a legkevésbé se legyenek képesek azokat, de úgy érezzék, hogy ezek tiszteletre méltó és az emberiség előrehaladását szolgáló munkák? A tudomány mint szárnyas betét. A tudomány mint árucikk. A tudomány mint munkatábor. És a tudomány mint fű.

Akár így, akár úgy – a tudomány ebben a felfogásban – a valóság helyére az ismeretet állítja és az ismeretet azonosítja a beszéddel. Ez a felfogás *monista* – nemcsak ismeretelméleti értelemben (objektum = szubjektum), nemcsak tudományelméleti értelemben (valóság = ismeret), hanem nyelvelméleti értelemben is az: ismeret = nyelv. A tudományos elméletek annyit érnek, ahogyan mondvá vannak, hiszen mondvá csináltak. A konstruktivista irodalomtudomány a nyelvet állítja középre.

A NYELV KONSTRUKTIVIZMUSA

Mire való a nyelv? Meddig ér el a nyelv? Elérhetjük-e egymást a nyelvvel? Ha konstruktivistán gondolkodunk, akkor operacionális zártságunk miatt azt kell mondanunk, hogy nem. Mint ahogy a külvilág ingerei nem képesek belénk hatolni, éppúgy nem vagyunk képesek arra sem, hogy információkat juttassunk el magunkból valaki másba. Azonban ha a kommunikáció során nincs információátvitel, akkor lehetséges-e kommunikáció? Vagy mi az, amit csinálunk kommunikáció címen? Hogy is van ez?

A konstruktivizmus úgy tartja, hogy a valóság felől érkező ingerek és a modellalkotó tudományos közösség kreatív ereje együttesen határozza meg a világmodelleket, így a kommunikációt így képzelel el:

(i) a beszélő ugyan szöveggé teszi/kódolja a gondolatot, a mentális tartalmat, azonban a gondolat nem kerül a szövegbe, a szöveg csupán – megfelelő értelmezési szabályok alkalmazása esetén – lehetőséget teremt arra, hogy a hallgató valamiféle gondolati tartalmat építsen fel a szövegre,

(ii) a kommunikáció paralel struktúrák felépítésének próbálkozásorozata, mely során a hallgató a saját kommunikációs szabályai segítségével megpróbálja azt a mentális struktúrát felépíteni a saját tudatában, mely a beszélő partner tudatában feltehetően fennáll,

(iii) mivel csak interpretációk sorozatán át lehetséges hozzájutnunk beszélgetőtársunk gondolati tartalmaihoz, így azt sosem lehetséges megtudnunk, hogy *valójában* „mire is gondol”; azonban kommunikációs rutinjaink, kulturális szokásaink és interpretációs képességünk segítségével elérhető a kommunikációnak egy olyan állapota, melyre a beszélő és a hallgató egyaránt azt mondja: értjük egymást.

Ezzel a *kommunikáció sikeressége* nem a veszteség nélküli információ-átvitelben határozható meg, hanem a kommunikáció résztvevőinek megegyezése alapján: *konvencionálisan*.

A konstruktivista nyelvelmélet a referenciamodell elutasításával és a konstruktivista ismeretelmélet elfogadásával végrehajtotta a 20 nyelvelmélet radikális szemantikai, azaz konstruktivista *fordulatát* – mondják.⁹ Mit jelent ez?

A természetes nyelvekkel történő kommunikáció közvetítő eszköze, a *TEXT* nem rendelkezik szemantikai tartalommal. A konstruktivista nyelvelmélet a jelentést radikálisan leválasztotta a szövegről. A jelentés semmi módon nem tartozéka a szövegnek. A jelentés a nyelvhasználók tudatában lévő Kommunikát rész. „*Mi tartozik egy nyelvi Kommunikáthoz? Először is előfeltételként egy TEXT és egy cselekvő. A cselekvő hozzárendel a TEXT-hez egy nyelvi jelentést, azaz egy emocionálisan terhelt kognitív reprezentációt, mely hozzárendelés során – hogy még egyszer hangsúlyozzuk – a TEXT jelentése mindig csak a Kommunikátban, nem pedig a TEXT-ben magában található*”.¹⁰

Akkor mi alapján lehetséges kommunikálnunk szövegekkel? Miképpen vagyunk képesek – úgy-ahogy – megérteni egymást, ha a kommunikáció eszköze, a szöveg üres, jelentés nélküli? A konstruktivista válasz: a *TEXT* magát a jelentést nem, csupán a jelentés *lehetőségét* hordozza.¹¹

Talán érzékelhető a konstruktivista nyelvelméletnek (de a radikális konstruktivizmus egészének) szembenállása a metafizikával. Hiszen ha a jelentést valamilyen módon a szöveghez tartozónak ismerjük el, akkor különféle metafizikai entitásokba botlunk.¹² Ez igaz, s így egyszerű a megoldás: a jelentést a szövegről át kell tennünk az értelmező tudatba. Azonban – anélkül, hogy itt egy hosszadalmas kifejtéssel kelljen az olvasónak bajlódnia – azzal, hogy a szöveget megszabadítottuk a jelentéstől, most már csupán azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy a jelentéstudajdonítás miképpen zajlik. Mivel magyarázhatjuk, hogy épp azt, s nem valami más jelentést rendelünk hozzá az értelmezendő szöveghez? Mi biztosítja, s egyáltalán teszi lehetővé a jelentéskonstrukciót? Tudjuk, hogy van nyelvi szocializáció, vannak konvenciórendszerek, vannak interakciós szabályok, s azt is tudjuk, hogy ezek meghatározó szerepet töltenek be a beszédben. Azonban a szintaktika és a szemantika között *explanatív* rés van, nincs nominalista (evilági) magyarázat a kettő közötti kapcsolatra. Az rendben van, hogy a jelentés nem a szövegé, de azt is tudjuk, hogy jelentés nélküli szöveg nincs. A radikális konstruktivizmus sem rehet mást a szintaktika és a szemantika közötti részbe, mint valami metafizikai entitást: „*Hát valami, ami megranít beszélni*”. „*Valami, ami elvezet a hangtól a jelentésig...*”

9. Vö. ODORICS FERENC: *TEXT: a konstruktivista szöveg.* = *Literatura* 1991. 2.sz. 145–152.

10. HAUPTMEIER, HELMUT – SIEGFRIED J. SCHMIDT: *Einführung in die empirische Literaturwissenschaft.* Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1985. 74–75.

11. Erről bővebben: ODORICS FERENC: *TEXT: a konstruktivista szöveg.* = *Literatura* 1991. 2.sz. 145–152.

12. Vö. ODORICS FERENC: *Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?* = *Helikon* 1989. 1.sz. 4–22.

Azt gondolja, aki ezt a bevezetőt írja, hogy a konstruktivista irodalomtudomány sem képes a metafizika meghaladására, így nem lenne szerencsés, ha ezzel az igénnyel lépne fel. De ki tud metafizika-mentes válaszokat adni az élet, a halál, a szerelem és a szellem kérdéseire? Egyet tehetünk: próbálunk egyre kevésbé úgy kérdezni, hogy válaszaink metafizikusak legyenek.

IRODALOMTUDOMÁNY KONSTRUKTIVISTÁN

Mi változik meg az irodalomtudományban, ha konstruktivistán kezdjük el csinálni?

Egyrészt nyilván azt lehet mondani, hogy *semmi*. Eddig is műveket/szövegeket értelmeztünk, most se nagyon tehetünk mást, hisz ha mást tennénk, az nem irodalomtudomány lenne.

Másrészt azt lehet mondani, hogy megváltozik a hangulat, megváltozik a teoretikus levegő. Kezdjük egy kicsit másként érezni magunkat. Egyrészt nem vesszük annyira komolyan magunkat. Másrészt egy kicsit komolyabban vesszük azt, amit csinálunk. Hiszen — ha konstruktivisták vagyunk — tudjuk, hogy az igazság nem a miénk, sőt nem is fogjuk megtalálni, mert ez nem áll módunkban. Aztán azt is tudjuk, hogy amit irodalomtudományban csinálunk, az igencsak a miénk, mi hozzuk létre, a mi konstrukciónk, még akkor is, ha mindenféle egyéb dolgoknak (múlt, kontextus, hatalom, tradíciók stb.) ki is vagyunk szolgáltartva. Kisebb a tekintélyünk, de több a felelősségünk.

Aztán elkezdünk egy kicsit másképp beszélni egymással. Mivel egyikőnk sem hiheti, hogy az igazság nála van, megváltozik az úgynevezett irodalomtudományos beszéd. Nem lehet oka senkinek sem anyázni/apázni, mivel a tudomány jó értelemben vett játék. Vannak szövegeink, próbálkozunk velük. „Én erre jutottam, te meg arra. Beszéljük meg! Ja, hogy te másként látod? Hát, persze, hiszen más vagy.” Erre a dologra olyanokat lehet mondani, hogy *a konstruktívizmus — gyengébb értelemben — alapvetően metaszinten jelenik meg*, az irodalommal szakszerűen foglalkozók szemléletét, tudományos beállítódását, teoretikus kedélyét befolyásolja. Az irodalmár ugyanazt teszi, mint eddig, csak jobb a kedve, nem ráncolja annyira magát, jobban hisz magában, de nem azért, mert gögös.

Aztán a konstruktívizmust — *erősebb értelemben — lehetséges nem-konzervatív módon művelni*. NIKOLOsan.¹³ Ekkor az a monista ismeretelméleti előföltevés kezd el erősen működni, hogy szubjektum és objektum *egy*, hogy a megismerő szubjektum maga hozza létre — ismeretelméleti értelemben — a megismerendő objektumot. Eszerint az irodalomtudomány tárgyaként maga a szöveg nem határozható meg, hiszen a szöveg az értelmező szubjektumban, annak kommunikációjában létezik. Ez pedig egy olyan tudomány szemléleti helyzetet hoz létre, melyben a megfigyelő azonos

13. Vö. FINKE, PETER: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982. és ODORICS FERENC: Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány? = Helikon 1989. 1.sz. 4–22.

a megfigyelttel, s — amennyiben az interszubbjektivitást elismerjük tudományos normaként — ez esetben nem lehet szó tudományos vizsgálódásról. Tehát az irodalomtudomány tárgyaként olyan entitásokat kell megjelölni, melyek nem rendelkeznek a textualitás jegyével, azaz nem szövegek. Erre vezette be a NIKOL az irodalomtudomány vizsgálati tárgyaként az Irodalom-rendszert.¹⁴

A konstruktivista elv, szemlélet érvényesíthető az irodalomtudomány konzervatív (KOL) és nem-konzervatív (NIKOL) felfogásaiban egyaránt. Az előbbi egy konstruktivista interpretációelméletet eredményez, az utóbbi pedig az Irodalom-rendszer konstruktivista (szociológiai és pszichológiai eljárásokat erőteljesen alkalmazó) elméletét, melyhez szorosan kapcsolódik az irodalomtörténet-írás konstruktivista elmélete.

Az *interpretáció konstruktivista elmélete* azt állítja, hogy az értelmezés legalább annyira szól az értelmezőről magáról, mint az értelmezett szövegről. Annál is inkább, mivel nemcsak az interpretáció, hanem a szöveg is az értelmező, hiszen a szöveg is az értelmező tudatban jön létre, az értelmező szubbjektum konstrukciója.

Csak a szöveg létrehozásának alapjául szolgáló akusztikai vagy vizuális ingerek (hanghullámok; festékvonalak a papíron) vannak rajtunk kívül, a szöveg maga bennünk keletkezik. Mindebből az következik, hogy az értelmező felszabadul egyrészt a szerzői intenció, másrészt a (nem a szerzői intencióban megalapozott) adekvát jelentés kinyomozásának, felkutatásának kényszere alól. Létrejöhet a jelentések kreatív játéka. Ez persze korántsem jelenti az értelmezések önkényességét, hiszen saját meghatározottságaink, kötöttségeink (fiziológiánk és szocializációnk) alól nem lehetséges kivonnunk magunkat.

Siegfried J. Schmidt az ilyen értelmezéseket az *irodalmi erotika* körébe sorolja, így ír: a „produktív és anarchikus irodalmi erotika mellett szeretnénk érvelni, amelyről az értelmezések burjánzanak, s senki nem metszi őket vissza; de olyan legyen ez az erotika, amely ezt a tényészetet azon a helyen hagyja, ahol termékeny és vonzó, azaz az irodalom rendszerében való *részvétel* területén, és nem telepíti át oda, ahol halálra untat minket, vagyis az irodalmi elemzés területére.”¹⁵ Az erotikus értelmezés Schmidt felfogásában a laikus olvasók dolga, azonban a szakember olvasók is követhetnék a szövegek ilyen produktív és anarchista kezelésmódját. Erre történt is teoretikus javaslat. „...A magyar szöveg értelmezési módja a szövegmagyarázat, a posztmagyaré a poszt-magyar-ázat, ami a »poszt« logikája szerint maga is többféle-képpen értelmezhető: a temporális értelem szerint magyarázat utáni, azaz már nem az, inkább beszélgetés. A »poszt« saját logikája szerint: nem-beszélés, nem-róla, de beszélgetés mellé. Valahogy úgy, mint a társasági kávézás rituális rendje: alapja a tárgyról mint középponttól való lemondás.

Feladva a szövegről beszélés illúzióját, megnyílik a lehetőség a beszélgetésre a szöveg jelen-létében: mint kávé az asztalon, gőzölög közében. A kijelentések és diszkur-

14. Vö. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft. 1. Bd. Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1980.

15. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Értelmezés — szent tehén vagy szükségszerűség? = Helikon 1989. 1.sz. 91 — 113. 108.

zív fogalmak használatától eltekinteni nem lehet, de ami így mondva lenne, az nem az egyes kijelentés, hanem a kijelentések és mondások laza egymásnak dőlése. A posztmagyarázat társasági életforma, (meg)történés".¹⁶ Így lehetne a konstruktivista interpretációelmélet egyik értelmezési előírása: „Légy nomád!”¹⁷

NIKOL-ban a konstruktivista irodalomtudomány hasonló kutatásokat folytathatna, mint az empirikus irodalomtudomány: az *Irodalom-rendszer magyarázatával* próbálkozna. Leírásra kerülnének az irodalmi cselekvéseket (irodalmi szövegek létrehozását, közvetítését, befogadását és feldolgozását) irányító irodalmi konvenció- és szabályrendszerek, azaz az irodalmi kódok: írói, cenzori, olvasói és kritikusi kódok. Azonban – megfogadva Peter Finke intő szavait – a konstruktivista irodalomtudománynak nem szabad besérlnie a pozitívizmus, a statiszticizmus és az induktívizmus zsákutcaiba. Amennyiben elsősorban nem kérdőívekkel és mikrofonokkal rohangál az Irodalom-rendszer kutatója (persze szaladgálhat ezekkel is), amennyiben a reprezentatív minták nem mint fétisek határozzák meg az irodalmi szövegek működéséről való gondolkodást, akkor az Irodalom-rendszer szociológiai és pszichológiai leírásai is lehetnek kreatív, produktív és jópofa dolgok.

Ha *konstruktivista irodalomtörténet-írást* mondunk, akkor mindazt, amit Irodalom-rendszerként határoztunk meg, egyszerűen csak történeti aspektusba kell helyezni: az Irodalom-rendszer időbeli változásait kell leírnunk. S ha jól megnézzük a nem-konzervatív (konstruktivista) irodalomtörténet-írást, megfigyelői pozíciója szinte alig tér el az ún. hagyományos irodalomtörténet-írástól. Hiszen NIKOL-ban is ugyanúgy nem irodalmi szövegek értelmezéséről van szó, mint mondjuk a KOL-os Spennótnban. A különbség a következő:

(i) az irodalomtörténész szemlélete, attitűdje, tudományos hite más: a NIKOL-os nem a történelmet kutatja, s nem a múltat rekonstruálja, mivel úgy tudja, hogy a „múlt intellektuális konstrukció”, s történeti vizsgálódásai során történelemmodelleket hoz létre;

(ii) a NIKOL-os irodalmi dolgokat vizsgál: az irodalmi cselekvéseket meghatározó normákat, konvenciókat és irodalmi kódokat;

(iii) a NIKOL-os működését meghatározó tudományos normák mások: rendszeresség, világos és pontos beszéd, kifejtettség stb.¹⁸ A konstruktivizmust természetesen lehetséges érvényesíteni egyéb irodalmi cselekvésekben is (irodalmi kritika, irodalmi értékelés, kanonizálás, periodizálás stb.), azonban ez már újabb kutatások eredménye kell legyen.

16. KOVÁCS SÁNDOR: Mi az, hogy posztmagyar? (Mi az hogy! posztmagyar!) (Mi az? Hogy?) Az intoleranciát nem tudom elviselni. Mondom, az intoleranciát nem tűröm. Mi van, nem értetek a szóból? = Pompeji 1992. 2.sz. 67–75., 72–73.

17. FOUCAULT, MICHEL: Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit. Berlin, Merve, 1978. Idézi: SIEGFRIED J. SCHMIDT: Értelmezés – szent tehén vagy szükségszerűség? = Helikon 1989. 1.sz. 91–113., 108–109.

18. Vö. RUSCH, GEBHARD – SIEGFRIED J. SCHMIDT: Georg Trakl – de melyik? = Helikon 1989. 1.sz. 113. – GEBHARD RUSCH: A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete. = Helikon 1993. 1.sz. és ODORICS FERENC: Konstruktivista irodalomtörténetírás nem-konzervatív keretben. = Studia Poetica 9. 1990. 121–127.

Nem tudni, hogy a konstruktivista irodalomtudomány létrehozói (elsősorban Siegfried J. Schmidt és Gebhard Rusch) mennyire fogják karakteresen, nyíltan (azaz konstruktivista irodalomtudományként) művelni a konstruktivista irodalomtudományt, így nehéz megjósolni ennek az irányzatnak a jövőjét. Hiszen Schmidt már több mint tíz éve rendszeresen ír konstruktivista dolgozatokat, azonban az explicit névadásig nem jutott el. Rusch jelentős konstruktivista könyvének címe (*Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft*) is csak annyit állít, hogy konstruktivistán néz az empirikus irodalomtudományra, s nem magát a konstruktivista irodalomtudományt állítja. Noha a konstruktivizmus ismeretelmélere közel áll a dekonstrukció, sőt a heideggeri hermeneutika ismeretelméletéhez, és bizonyos tudományelméleti hasonlóságokat is lehetséges létrehozniuk közöttük, a konstruktivizmus azonban nem a dekonstrukció és a hermeneutika nyelvét beszéli. Ez azért figyelemre méltó (intő? biztató?), mivel a konstruktivista irodalomtudomány a nyelvet állítja középre.¹⁹

19. Itthon vannak a konstruktivizmusnak szimpatizánsai és van egy-két követője is. A szegedi deKON-csoportot érdemes itt megemlíteni, amely – mintegy programként – a konstruktivizmus és a dekonstrukció párbeszédére tesz kísérletet. (Alakult 1992 novemberében, Szegeden, a Mojo Clubban, tagjai: Hárs Endre, Kiss Attila, Kovács Sándor, Odorics Ferenc és Szilasi László.)

SIEGFRIED J. SCHMIDT

A világunk — és ez minden

Hogy nincs már sok új (kulturális) napunk alatt, nem egészen új felismerés. Mindazonáltal nem szabadna érzéketlenné tennie olyan fejlődések jelentőségének meglátása iránt, amelyek gyakran — főképp metaforikus beszédben — csak úgy néznek ki, mintha..., amelyek azonban közelebbről szemlélve önállóan bizonyulnak. Egy ilyen fejlődésről lesz szó a továbbiakban. Egy olyan fejlődésről, amely a kultúra és a tudomány különböző területein néhány éve megy végbe, s nem kevesebbet céloz meg, minthogy az évszázadok óta alapvetően dualisztikus világ- és emberképpünket egy evolúciós és dinamikus holizmus vagy monizmus irányába elmozdítsa.

A látványos újdonság igénye ellen szól talán, hogy ez a kísérlet tudatosan olyan belátásokat hasznosít, amelyek már hosszabb ideje rendelkezésre állnak a filozófiai, a vallásos és tudományos hagyományokban, de nem szól mindez azon lehetőség ellen, hogy itt egy „posztmodern” európai világ- és emberkép kialakítása van folyamatban.

Ez a tudósok, filozófusok, művészek és írók által életre hívott kísérlet abból az utóbbi évtizedben szerzett felismerésből nyeri nyomatékát és igazolását, hogy a fizika, a biológia és a pszichológia továbbfejlődése a valóságnak és az embernek olyan modelljeihez vezet, amelyek meglepő párhuzamokat mutatnak a hagyományosan például a buddhizmus, a hermetika, a misztika, a sámánizmus vagy a szufizmus fogalmával jelölt pozíciókkal. Nem arról a kísérletről van tehát itt szó, hogy az empirikus tudományos kutatás szigorúságából átlépjenek „a pusztán másfélébe”; inkább arról, hogy egyre több — éppen „legszigorúbb” — kutató találja magát szemben a felismeréssel, hogy megszokott dualizmusaink mint valóság és nem-valóság, igazság és hamisság, identitás és nem-identitás, szubjektum és objektum, jó és rossz nem mintegy a „valóságot” tükrözik vissza, hanem a létről, az értelemről és az énről alkotott emberi konstrukciók szabályai szerint jönnek létre.

Biológiai és pszichológiai oldalról legfőképp azok a kutatók vettek és vesznek részt ebben a fejlődésben, akik magukat konstruktivistáknak¹ vagy radikális konstruktivistáknak nevezik. Így például biokémikusok (mint Heinz von Foerster), biológusok és neurofiziológusok (mint Humberto R. Maturana és Francisco Varela) és pszichológusok (mint Ernst von Glasersfeld és Paul Watzlawick).² Mindannyiukban kö-

1. Ezt a konstruktivizmust a nevek azonossága ellenére sem szabad összetéveszteni a Paul Lorenzen körül szerveződő erlangeni iskola hasonlóképpen konstruktivistának nevezett munkáival.

2. Maturana legfontosabb írásai német fordításban a Vieweg Kiadónál jelentek meg (Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit). Ernst von Glasersfeld és Heinz von Foerster legfontosabb munkáiból ugyanez a kiadó tervezi egy válogatás megjelentetését a későbbiekben (a Wissenschaftstheorie, Wissenschaft und Philosophie sorozatban).

zós az ismeretelméleti és erikai kérdések iránti nagy érdeklődés, s ez a Vico, Kant, Dewey, Bridgman, Piaget vagy Ceccato féle megismeréskritikai koncepciók felelevenítéséhez vezetett, amelyek itt részben tapasztalattudományi *megalapozást* kaptak.

A különböző tudományos diszciplínák növekvő érdeklődése a *Radikális Konstruktivizmus* iránt a szociológiától és a közgazdaságtantól a nyelvészetig és az irodalomtudományig³ nyilvánvalóvá teszi, hogy itt olyan kérdéseket fogalmaznak meg és olyan módon foglalkoznak velük, amit sokan irányadónak éreznek az elkövetkező évekre. Miről is van tehát szó ennél a kutatási iránynál, miben rejlik a „titka”?

Abban rejlik, hogy a Radikális Konstruktivizmus a filozófiát sem hegeli fejtegetésre nem állítja, sem marxista lábakra, hanem folyamatba - ha szabad ezzel a lapos metaforával élni: a megismerés folyamatába, konstruktivista megfogalmazásban: a kognícióéba. A megismerés és a tudás objektívítására vonatkozó kérdés helyébe a következő kettő kerül: *miben áll megismerésünk, illetve tudásunk? És: miképp ismerünk meg és tudunk?*⁴

A Radikális Konstruktivizmus alap-elve röviden így fogalmazható meg: megismerésünk nem egyfajta objektív valóságot képez le, hanem konstruál valamit, amit *valóságként* ismerünk el. Ennek az állításnak indoklásaként szeretném összefoglalni a Radikális Konstruktivizmus legfontosabb érveit.

*

Az a modell, amelynek segítségével a Radikális Konstruktivisták és különösen Maturana, akire a következőkben legfőképp hivatkozom, az embert, szervezetét és kognícióját leírják és magyarázzák, az önalkotó (*autopoietikus*) rendszer modellje: az élet Maturana szerint megegyezik az autopoiezissel.

E biológiai rendszerelmélet pragmatikus kiindulása szempontjából alapvető feltevés, hogy az élő rendszereket nem alkotórészeik tulajdonságai határozzák meg, hanem szervezetük (azaz kapcsolatok) és annak funkcionálása. Ennek megfelelően például nem a neuron az idegrendszer alapvető egysége, hanem a *viselkedés* maga. Az élő rendszerek már keletkezésüktől fogva mutatnak fel olyan különleges jegyeket, amelyek elemzése súlyos problémákhoz vezetett. Az élő rendszerek ugyanis *önszerveződéssel* jönnek létre és környező világukkal szemben bizonyos individualitást, illetve *autonómiát* mutatnak, amiben struktúra és funkció alapvetően komplementer kapcsolata jut kifejezésre. A kreatív cirkularitásnak ezt a folyamatát Francisco Varela a következőképpen írta le: „Egy molekuláris folyadékból egy sejt általa válik ki, hogy határokat definiál és rögzít, amelyek attól, ami nem ő, elválasztják. Ám a határoknak ez a rögzítése azokon a molekuláris produkciós folyamatokon keresz-

3. Lásd PETER M. HEJL et al. konferencia-beszámolóját, Wahrheit und Kommunikation. Frankfurt, Langen 1978.; FRANK BENSELER et al.: Autopoiesis, Communication, and Society. Frankfurt, Campus 1980.; GERHARD ROTH et al.: Self-Organizing Systems. Frankfurt, Campus 1981.

4. A kérdésfeltevés szemantikai területen történő ilyen megfordításának nevezetes előfutára LUDWIG WITTEGENSTEIN, aki a Blue Book-ban azt a kérdést, „What is the meaning of a word?”, a „What is an explanation of the meaning of a word?” kérdéssel cseréli fel.

tül megy végbe, amelyek maguk először csak a határokkal válnak lehetségessé. A kémiai átalakulások és a fizikai határok feltételezik egymást; a sejt egy homogén környezettől különül el". Azok a műveletek, amelyek a celluláris szerveget létrehozzák, „...zárt kört alkotnak, és ezáltal a produktumok egyazon szinten vannak a produktós folyamatokkal. Az ilyen szervezeten belül elvesztrik értelmüket a producer és a produktum, a kezdet és a vég vagy az *input* és az *output* közti hagyományos megkülönböztetések”.⁵

Az élő rendszereket struktúrájuk határozza meg; ez azt jelenti, hogy működésükkel folyamatosan hozzák létre saját cirkuláris szervezetüket, amit rendszerint alapvető mértékként a lehetőség szerinti konstans állapotban tartanak. Működésük ennek értelmében homeosztatikus. Bármilyen, amit egy élő rendszer tesz, az autopoiezinak, a rendszer önalkotásának rendelődik alá, s az autopoiezin megvalósulásának módja határozza meg. Ebben az értelemben az élő rendszerek zártak. Az idegrendszerrel ellátott élő rendszerek nemcsak külső, hanem belső állapotokkal is interakcióba léphetnek: oly módon lépnek interakcióba a saját intern állapotokkal, mintha azok tőlük független tárgyak lennének. Ez annyit jelent azonban, hogy azt a látszólagos paradoxont hozzák létre, mintha kognitív területük saját kognitív területükben *bennefogalaltatna*. Az élő rendszerek kognitív rendszerek; az élet mint folyamat a kogníció folyamata. A kognitív terület Maturana szerint mindazokból a leírásokból áll, amelyeket a rendszer létrehozni képes, a leírások leírásaiból stb., azaz visszaható folyamatokból. A „kogníció” központi fogalmának magyarázataként a következőket olvashatjuk Maturánánál: „Bármely élő rendszer önreferáló, cirkuláris szervezetének egyedi esete (...) az interakció olyan zárt területét hozza létre, amely az élő rendszer kognitív területét képviseli. A rendszer nem léphet olyan interakcióba, amit ne ez a szervezet írna elő. A kogníció folyamata bármely élő rendszer esetében következképpen egy olyan viselkedésmező létrehozásában áll, amit ténylegesen a zárt interakciós területen megvalósított viselkedéssel teremt, s nem egy önálló külvilág felfogásában vagy leírásában”.

Ezzel egy olyan ismeretelméleti pozíció fogalmazódik meg, amely alapvetően különbözik a realista ontológiák mindenfajta árnyalatától, kezdve a láthatóan intuitív megbízhatónak tekintett mindennapi érzékeléssel. Észlelés és megismerés nem mintegy „a világot képezik le, hanem kognitív struktúrákat konstruálnak, amelyek az észlelő és megismerő rendszer autopoiezinét biztosítják, s amelyeket a rendszer szervezete határoz meg”. Maturana: „Az idegrendszer anatómiai és funkcionális szervezete a viselkedés szintéziséről gondoskodik, s nem a világ ábrázolásáról.” Az élő rendszert a környező világ s rendszer maga is folyamatosan alakítja. A funkcionáló autopoietikus rendszer operacionális zártsága következtében a rendszer állapotváltozása szükségszerűen további állapotváltozásokhoz vezet, mert szerveződésének eredményeképp az idegrendszer a receptor- és effektorfelületek között bizonyos viszonyokat állandó szinten tart. Az élő rendszerek viselkedése így funkcionális folytonosságot

5. Der kreative Zirkel. = PAUL WATZLAWICK: Die erfundene Wirklichkeit. Beiträge zum Konstruktivismus. München, Piper 1981.

képez, ami valamennyi változáson keresztül is egységet kölcsönöz a rendszer életének annak önmagára vonatkozó interakciós területén.

Maturana fontosnak tartja a rendszer és a megfigyelő közötti megkülönböztetést. Az a rendszer, amelyik képes saját intern állapotaival interakcióba lépni és ezeket az interakciókat ábrázolni (úgynevezett leírásokat készíteni), megfigyelőként működik, amely a rendszerről és környező világáról kognitív úton konstrukciókat tud létrehozni. A kogníció valamennyi magyarázatának tartalmaznia kell a megfigyelő és szerepének magyarázatát. Csak a megfigyelő számára válik az, amit leírni képes, másoktól megkülönböztethető *úrggyá*. A megfigyelőt tehát minden leírás szükség-szerűen magába foglalja: ő minden leírás legvégső viszonyítási alapja. „Valamennyi leírás logikája megfelel a leíró rendszer működési logikájának. Azáltal, hogy az élő rendszer megfigyeli önmagát, öntudatot produkál”. Ezt az ismételt visszaható folyamatot Maturana a következőképp definiálja: „Leírásokat (ábrázolásokat) hozunk létre önmagunkról, s azáltal, hogy saját leírásainkkal interakcióba lépünk, képesek vagyunk magunkat egy végtelen rekurzív folyamatban leírni, amint éppen leírjuk önmagunkat”.

*

Az elmondottakkal válaszolható tehát a Radikális Konstruktivizmus ismeretelméleti pozíciója: Mivel abból a kérdésből indul ki, hogy *miképp* jönnek létre észleléseink és tapasztalataink az általunk átélt világban, hogyan ismerünk fel azonosságokat és hasonlóságokat, hogyan vonunk le tanulságokat s építünk fel struktúrákat, arra a következtetésre jut az emberi szervezetnek mint autopoietikus rendszernek a vizsgálata alapján, hogy az ember csak annak a (meg)ismerésére képes, amit ő maga csinált. Ennek megfelelően a világ, amit az ember átél, olyan és olyan kell legyen, *amilyenné* az ember tette. És ez érvényes valamennyi „természeti törvény uralta” területre is, s nemcsak a könnyen belátható esetekre mint az önmagukat beteljesítő próféciák vagy a placébók.

Mindenfajta megismerés a megismerő rendszerhez kötött, s a szubjektumtól függ (ami nem összekeverendő a szubjektivitás gyakorta használt fogalmával!); mert a rendszer szervezetéhez és struktúrájához kötődik, s ezáltal a megismerő ontogenezisének tükrözi: „Így szó szerint teremjük a világot”, mondja Maturana, „amelyben élünk, azáltal, hogy megéljük”. Nem a környező világ nyomja rá bélyegét megismerésünkre, hanem a szubjektum konstruálja világát.

Amit Kant transzcendentális filozófiájában már egyszer végiggondolt, az itt tapasztalattudományi alapokon fogalmazódik meg radikálisan pragmatikus módon: nem létezik „a valóság”, hanem csak szubjektumtól függő világ- illetve valóságmodellek – és semmi sincs „amögött” vagy „azelőtt”. A valóságmodellek problémamegoldások, amelyek megfeleltek és megfelelnek vállalkozásainknak. „A világ korlátait azonban – mint Ernst von Glasersfeld hangsúlyozza – , amelyekben vállalkozásaink csödbbe mennek, sosem láthatjuk meg”. Amit átélünk, tapasztalunk, megismerünk és tudunk, szükségszerűen saját építőelemeinkből épült és csak építési módunkból kiin-

dulva magyarázható. A világ korlátai csupán biológiai és intellektuális felépítettségünk véletlenszerű korlátozásai. De a megismerésnek a szubjektum által való meghatározottsága és a sikeres (leginkább technikai) működés a környező világban semmiképp sem jelentenek ellentmondást: Az élő rendszerek hipotetikus realisták módjára induktívan és prognosztikusan dolgoznak. Ami egyszer megtörtént, arra újra lehet számítani; csak az ismétlődik, ami funkcionál. (Rupert Riedl is ezt az alapelvet képviseli evolúciós megismerésméleteiben, *A megismerés biológiájában*.) A szubjektumok valóságmodelljeinek összehasonlíthatóságát egy társadalomban két feltétel teszi lehetővé: A valóság konstrukciója a biológiai szelekció tapasztalataiból építkezik; és a kipróbálás, valamint a konszenzus meghatározta problémamegoldó stratégiák szociális kontrollján keresztül szabályozódik, azaz történelmileg felhalmozódott társadalmi tapasztalatok összegzése által. (Erre a szociológusok és az etnometológusok Berger és Luckmann óra újra és újra rámutatnak.) *Szocializációs folyamatok és konvenciók* biztosítják tehát a társadalmilag normalizált világmodellek érvényesülését, amelyek struktúrája egyértelműen társadalmi érdekeket és hatalmi igényeket tükröz. A valóságkonstrukció konszenzuális princípiumainak megvalósulásáról közben alapvetően a nyelv gondoskodik az interakció és a koordináció segítségével.

A tudományos megismerés is kizárólagosan szubjektumtól függő. Úgynevezett egzaktasága és objektivitása nem mintegy magasabb realitásértékből származtatható, hanem a megfigyelők kulturális egységességének terméke, akik megállapodtak bizonyos, a társadalmilag érvényes konstrukciók megítéléséhez szükséges kategóriákban. Mint Maturana hangsúlyozza: „a tudomány teljesítőképessége azonban éppen szubjektumtól való függőségén nyugszik, mert ez teszi számunkra lehetővé, hogy meghódítsuk azt a cselekvésterületet, amiben léteünk”.

A Radikális Konstruktivizmus elsődként és az európai filozófia- és tudománytörténetben egyetlen hagyományos filozófiai pozícióval sem összehasonlítható módon szemléli a „megismerő organizmus” és a „megismerhető objektum” ismeretelméletileg s egyben biológiailag kizárólagos komplementaritását rendszer és autopoiesis, organizmus és viselkedésének komplementaritásaként: a megismerés lehetőségének feltétele ennek értelmében egyedül az organizmus konstruktivitása és nem valamilyen ontológiai valóság.

A fentebb elmondottak értelmében világossá kellett válnia, miként helyettesíti a Radikális Konstruktivizmus a hagyományos filozófiai kérdést, amely az objektív valóságnak megismerésünk folyamán történő leképezésére vonatkozik, azokkal a kérdésekkel, melyek az okokra, a feltételekre és a kognitív folyamat lefolyására vonatkoznak. De ha ezután nem azt kérdezzük, hogy vajon egy bizonyos megismerés valóságos-e, hanem azt, hogy vajon *megfelel-e* problémamegoldásainknak (az angol *to fit* értelmében), akkor eltűnnek az ismeretelmélet végső okra, objektív megismerésre, abszolút igazságra és valóságra felrett hagyományos kérdései. Helyettük a szubjektum, a kogníció folyamata, a valóságmodellek konstrukciós szabályai kerülnek előtérbe, valamint a szubjektumoknak és a társadalmi csoportoknak a valóságkonstrukció mögött álló szükségletei, érdekei és motivációi. Az élő rendszerek interaktív rendszerek, amelyek más rendszerekkel konszenzuális területeket hoznak létre.

Az interakció tehát *megelőzi* a kommunikációt. A kommunikáció csak azért funkcionálhat, mert a megfigyelő úgy lép más rendszerekkel interakcióba, mintha azok is megfigyelők lennének. Közös biológiai felépítettség és egybevethető szocializáció esetében ez a feltevés indokolt is; nem cáfol rá azonban a megismerés szubjektumtól való függőségére.

*

Maturana nyelvfilozófiai elgondolásai általánosan két feltevésen alapulnak: a nyelv *viselkedésrendszer*ként és nem *jelrendszer*ként zárt terület, amiből nem lehet kijelentésekkel kilépni; illetve a nyelv nem gondolatok és információk átvitelét szolgálja, hanem az orientációt az egymással kommunikáló élő rendszerek kognitív területén.

Az első feltevés Maturana azon megállapítására vonatkozik, ami szerint a nyelvi interakciók leírások. Azért készítünk folyamatosan ilyen leírásokat, hogy magunknak és másoknak orientációt nyújtsunk kognitív területünkön, s nem hogy független entitásokra rámutassunk. A nyelvi terület zárt, amennyiben a leírások logikája megfelel a leíró (élő) rendszer logikájának. A második feltevés szerint a kommunikációs folyamatokban arra teszünk kísérletet, hogy más rendszereket saját kognitív területünkön belül orientáljunk: vagyis arra próbáljuk készretni őket, hogy kognitív területükön a mienkéhez hasonló orientációs műveleteket hajtsanak végre. Miközben bízunk benne (joggal és megfelelő tapasztalatból), hogy mások hasonló biológiai felépítettséggel rendelkeznek és nyelvileg hasonlóképp szocializáltak, mint mi vagyunk. A konszenzus ennél fogva kizárólag a konvencionálisra és a kooperáción múlik, s nem „a valósággal” szembeni megegyező beállítottságon. Mint Maturana írja: „Szigorúan véve nincs semmiféle gondolatátvitel beszélő és beszédpartner között. A hallgató azáltal hoz létre információkat, hogy kognitív területén lejátszódó interakcióival redukálja bizonytalanságát. Konszenzus csak olyan kooperatív interakciókkal jön létre, amikor az organizmusok megvalósította magatartás mindkét organizmus önfenntartásának javára szolgál”.⁶

Ha nincs gondolat- és információátvitel egyik rendszerből a másikba, hanem az információkat minden rendszer maga kényszerül felépíteni kognitív területén belül, akkor nincs meg az a lehetőség sem, hogy valakit racionálisan meggyőzzünk egy feltevésről, hacsak nem készreti erre közös érdek, barátság, szerelem és más szimpatikus faktor. Ilyen érvek tükrében nem meglepő, ha Maturana a maga etikai meggyőződéseit nem az észre alapozza, hanem szimpatikus értékekre: „A kölcsönös respektus és bizalom iránti emberi igény nem valamiféle ideológiára épül, amely állítólagos abszolút értékek valamely rendszeréből adódik”. Ez az igény az emberi

6. A kommunikáció megváltozott fogalmát ERICH JANTSCH a következőképpen fogalmazta meg: „A kommunikáció nem átadás, hanem önmagának, saját életének prezentálása, amely másokban megfelelő életfolyamatokat vált ki. Fizikai analógiával élve a kommunikáció leginkább a rezonancia jelenségével hasonlítható össze (...)” (Erkenntnistheoretische Aspekte der Selbstorganisation natürlicher Systeme. = PETER M. HEJL et al.)

situációban konstitutív értékkel bíró biológiai természetű igény, amelynek teljesülnie kell, ha az ember ember akar maradni: Ez minden etika egyedül legitim forrása, s egyben invariáns viszonyítási alapja.

A konstruktivista ismeretelmélet fontos konzekvenciával szolgál más kultúrák megítélésében: Ebben az értelmezésben a különböző kultúrák nem csupán az egyöntetűen adott realitás feldolgozásának, hanem a valóság konstrukciójának különböző formái. Ezzel a kultúrák „értékéről”, „igazságáról” vagy „alkalmasságáról” folyó viták új alapokra kerülnek: Nem folytathatók tovább az állítólagosan objektív (például tudományos) igazság magasabb régióiból; az abszolút értékrendszerek kulturális területen éppenúgy lehetetlenek, mint az abszolút igazság és hamisság kognitív területen.

KONZEKVENCIÁK ÉS PÁRHUZAMOK

A Radikális Konstruktivizmus jelentőségét leginkább abban látom, hogy segítségével olyan koncepciók válnak megalapozhatóvá és rendszerezhetővé, amelyek különböző keretek között részben problematikus érvelérendszerrel fogalmazódtak meg. Ezt néhány példával szeretném megvilágítani.

A megfigyelő konstitutív szerepéről a természettudományi megismerés folyamatában Einstein és Bohr, de legkésőbb Heisenberg óta megegyezik a fizikusok véleménye. Tudják, hogy a tudós az atomfizikában nem játszhatja a kívülálló objektív megfigyelő szerepét. Ellenkezőleg, ő konstruálja a megfigyelt objektum tulajdonságait, azaz a megfigyelt világhoz tartozóvá válik. Ilya Prigogine is utal a megfigyelőszerep különös mivoltára és hangsúlyozza: „Állandó a kísértés, hogy a fizikai világot úgy akarjuk leírni, mintha nem volnánk részei. (...) A fizikában úgy írjuk le a fizikai világot, ahogy az számunkra, akik beletartozunk, méréseinken keresztül megjelenik”.⁷ Ezzel egy olyan tendenciára történik utalás, amely a modern fizika egyes területein egyre határozottabban fogalmazódik meg, s komoly vitához vezetett a keleti filozófiákban, melyek különös mértékben az önmegvalósítás és önszerveződés folyamat-filozófiái. Kiváltója az ilyen filozófiai kifejtéseknek a szubatomáris területen folytatott kutatások, melyek radikálisan megkérdőjelezték anyag és energia, szubjektum és objektum, idő és tér, ok és hatás hagyományos elképzeléseit. „Az új világnézet összefüggő folyamatok dinamikus szöveteként szemléli az univerzumot. E szövet bármely részletének egyetlen tulajdonsága sem fundamentális, valamennyi a többi részlet tulajdonságaiból adódik, s az egész szövet struktúráját az egymással való kölcsönös kapcsolatok egészének összhangja határozza meg”.⁸ Ilyen szempontok alapján jut Capra arra a következtetésre, hogy az anyagi objektumokat nem önálló egységük jellemzi, hanem éppen az, hogy elválaszthatatlanul össze vannak kötve környezetükkel. Tulajdonságaik csak az egymással és a környezettel való kölcsön-

7. ILYA PRIGOGINE: Vom Sein zum Werden. München, Piper 1980.

8. FRITJOF CAPRA: Der kosmische Reigen. Bern, Barth 1980.

hatásokból érthetők meg – olyan tulajdonságok, amelyek kategorizáló és mértéket állító értelmünk eredményei és konstruktumai, akár a természetben megfigyelt valamennyi struktúra és törvényszerűség. Prigogine is hangsúlyozza, hogy egy elementáris részecske nem adott tárgy: „Meg kell konstruálnunk. Nem kizárt, hogy e konstrukcióban a 'valamivé válás', vagyis a részecskék részvétele a fizikai világ fejlődésében, lényeges szerepet fog játszani”.

Az új fizikai világnézet Capra szerint olyan irányba mutat, amely az univerzumot egységként szemléli, és természetes környezetünket éppúgy, mint embertársainkat magában foglalja. Olyan irányba, ami nem kevesebbet követel, mint a világ és az ember hagyományos európai szétválasztásának megszüntetését: szubjektum és objektum, szellem és test, racionalitás és emocionalitás, akarat és ösztön, igaz és hamis, valóság és megismerés, statika és dinamika, jel és jelentés, férfiasság és nőiesség, igen és nem *dualitásába* való szétválasztását. Az új felfogás szerint mindezek a dualitások éppentúgy konstruktumok, mint az ember belső felosztása képességekre, cselekedetekre, érzésekre, hitekre stb., amelyek Capra szerint „(...) végtelen összeütközésben vannak és folyamatos metafizikus konfúziót és frusztrációt teremtenek”. Az embernek ez a belső felosztása visszatükrözi a „külső világról alkotott véleményét, amelyet különböző objektumok és folyamatok sokféleségeként szemlél”. Természetes környezetét úgy kezeli, mintha különböző részekből állna, amelyeket különböző érdekcsoportoknak van módja kiaknázni. A modern atomfizikus ezzel ellentétben, éppúgy mint a keleti misztikus, „a világot elválaszthatatlan, egymást befolyásoló, állandó mozgásban levő komponensek rendszerének” látja, s az embert e rendszer egyik lényeges elemének.

Olyan koncepciókról esett itt szó, amelyek számára a Radikális Konstruktivizmus biológiai szempontú magyarázatokkal szolgálhat; amennyiben a megfigyelőt minden megfigyelés és leírás végső viszonyítási pontjaként írja le; a teret és az időt pedig nem a milió tulajdonságaiként szemléli, ahogy Capra is hangsúlyozza, hanem a leírások területének dimenzióiként; s végül oknak és okozatnak, szubjektumnak és objektumnak új jelentést ad, misztikusan csengő megfogalmazásoktól sem riadva vissza. Ezzel kapcsolatban Erich Jantsch a következőket állapítja meg: „Amit anyagnak és szellemnek nevezünk, ugyanannak az alapfolyamatnak a koordinációja, csupán különböző síkokon. Ebben különösen fontos szerepet játszanak azok a koordinációs síkok, amelyek kogníciós területünk elektromágneses interakciónak jelentőségéből következően olyan tapasztalatokhoz vezetnek, amelyek az anyagról alkotott koncepciónk alapjául szolgálnak. Nem azért ismerünk meg egy objektumot állandónak, mert benne valami állandó (...), hanem mert a koordinált folyamatokból adódó mézőhatások folyamatos állandóság benyomását keltik. Hasonló módon értelmezhető a szellem mint magasabb síkon lejátszódó materiális és biológiai önszervezőfolyamatok koordinációja”.

A legmeggyőzőbb érveket azonban minden bizonnyal Francisco Varela fogalmazta meg. Hangsúlyozza, hogy testünk cselekvésünk körfolyamatának részévé tesz. S nem léphetünk ki test és idegrendszer meghatározta kognitív területünkről. Azt sem tudjuk eldönteni, hol kezdődik, s hol van vége a kogníciós területnek, s ra-

pasztralokat sem tudunk eredetükre visszavezetni; mert ha egy észlelés vagy egy ötlet okát kívánjuk felkutatni, részletek és kölcsönös összefüggések egész tömegére bukkanunk. „Mindig csak az észlelés észlelésének ... vagy a leírás leírásának leírását találjuk – sehol sem vetherünk horgonyt, s nem mondhatjuk: itt és itt kezdődött az észlelés, ilyen és ilyen módon ment végbe”. Az okok megtalálásának ezzel a leheterlenségével függ össze szubjektum és objektum hagyományos szétválasztásának problematikája is: a visszahatóság, amely az élő rendszerekben szemmel láthatóan kreatív körforgásként működik, arra készter, hogy a szubjektum-objektum problémát ne a szétválasztás és dualitás perspektívájából szemléljük, hanem a participáció és interpretáció perspektívájából, amelyben szubjektum és objektum elválaszthatatlanul össze vannak kötve egymással: „ez az interdependencia azáltal válik egyértelművé, hogy sehol sem vagyok képesek egyiknek vagy a másiknak tiszta, kontaminálatlan ábrázolására, és bárhol kezdjek is hozzá, bizonyos értelemben egy *fractallal* (kristályhoz hasonló képződmény, ami önreferenciális geometriai konstrukcióval jön létre) lesz dolgom”, ami csak azt tükrözi vissza, amit cselekszem: hogy leírom őt. E logikának megfelelően kapcsolatunk a világgal egy tükörhöz hasonlatos, ami sem azt nem árulja el, hogy mi a világ, sem azt, hogy mi nem. Megmutatja, hogy *lehetséges* olyanoknak lennünk és úgy cselekednünk, ahogyan azt tettük. Megmutatja, hogy tapasztalatunk *életképes*. Ebből Varela két kövkerkeztetést von le. A világ *plasztikus*, sem nem szubjektív, sem nem objektív, sem nem egységes, sem nem szétválasztható, sem nem kétféle, sem nem szétválaszthatatlan. S a második kövkerkeztetés: az etika a megismerés alapja és végpontja, mivel senki sem támaszthat igényt jobb belátásra, s mivel az objektivitás és a kommunikáció régi ideáljai alapralannak bizonyulnak.

*

A tudásba és az objektivitásba vetett európai hit felszámolása, amely a tudományos tudás kultuszában kulminál, véleményem szerint értelemszerűen három elméleti próbálkozással kapcsolható össze, melyekről első látásra úgy tűnhet, hogy kevéssé függenek össze egymással: Joseph D. Sneed analitikus tudományelméletének továbbfejlesztett formájával, Paul Feyerabend anarchista tudományelméletével és a francia poszt-strukturalizmussal.

Sneed 1971-ben a Carnap-féle megfigyelés és elmélet nyelve közötti kettéválasztás megszüntetésével, illetve annak igazolásával, hogy csupán a hierarchiában különböző helyet elfoglaló elméleti nyelvek léteznek, kivezette az analitikus tudományelméletet elmélet és empiria pozitivisták megkülönböztetéséből, és rávilágított arra, hogy az empiria megközelítését (a mindennapi tapasztalattal kezdődően) csak az elméletek biztosítják, legyenek akár implicitek vagy explicitek. Kognitív folyamatoknak ez az alapvető teoretikussága tudományelméleti szinten a Radikális Konstruktivizmus ama belátásának felel meg, miszerint mindenfajta kognitív tevékenységet a konstruktivitás jellemez, legyen az akár a realitás, akár az értelem, akár az

identitás konstrukciója. A Radikális Konstruktivizmus segítségével — úgy tűnik — mód nyílt meg egy homogén ismeret- és tudományelmélet létrehozására.⁹

Paul Feyerabend (1977) tudományelméletének alapelveivel („Anything goes!”) a tudományos tudás példaszzerű felszámolására törekszik. Vizsgálatok és példák egész tömegével mutatja be, hogy a tudomány sokkal közelebb áll a mítoszhoz, mint azt beismerni látszik: a tudomány csak egy a gondolkodásnak ember kifejlesztette sok formája közül, és semmi esetre sem a legjobb, s a legkülönb. Erős pozícióját csak a hatalommal kötött szövetségnek köszönheti, amely őt mint a „legfiatalabb, legagresszívabb és legdogmatikusabb” vallási intézményt felhasználja céljaira. Ezt a kapcsolatot kell Feyerabend szerint megszüntetni: „Egy ilyen szétválasztás kínálhatná az egyetlen esélyt, hogy azt az emberi szintet elérjük, amire képesek vagyunk, amelyet azonban még sosem valósítottunk meg tökéletesen”.

A hatalom és az igazság szövetségének kritikájáról, valamint a haladásba és a lineáris tudásfelhalmozódásba vetett hit kritikájáról alkotott nézetek találkoznak az úgynevezett francia poszt-strukturalizmus pozícióival. Michel Foucault többször is rámutatott, hogy az igazság (tudományos megismerésként) „cirkulárisan a hatalmi rendszerekhez kötődik, melyek produkálják és támogatják, illetve a hatalom eredményeihez, melyek belőle indulnak ki és reprodukálják”. A hatalom 'uralmi rendszere'.

Az európai hagyomány dualista, hierarchikus és centralista gondolkodásának filozófiai kritikája, amit az elmúlt évtizedekben szerte a világban a legkülönbözőbb alapokon fejtettek ki, egységesítő bázisra tehetne szert a Radikális Konstruktivizmus tapasztalati tudományokra támaszkodó érvelésével. Elsősorban az a felismerés szolgálhatna az igazsággal való hatalmi visszaélés tendenciái ellen, hogy mindenfajta, még a tudományos megismerés is szubjektumtól függő, s ezzel hozzájárulhatna tolerancia és kooperáció tudatos választásához az igazsághajhászás és magánküzdelmek helyett.

Ha meghallgatásra találna az a konstruktivista felismerés, hogy az önszerveződés és visszahatóság az élet valamennyi szintjének kreatív elvei, akkor ezekből is érdekes alapot lehetne teremteni valamennyi olyan történetfilozófiai modell számára, amely nem a döntéshozó szubjektumból, hanem azokból a társadalmi mezőkből és kölcsönösen multipoláris interdependencialáncokból indul ki, melyek a szubjektumot konstituálják.

S végül a Radikális Konstruktivizmusban hermeneutika és szcientizmus produktív szintézise sejlik fel, anélkül hogy az explicit tudományos elméleteknek fel kellene adniuk empirikus tudásra támasztott igényüket.

(Fordította: Hárs Endre)

(Siegfried J. Schmidt: *Unsere Welt — und das ist alles.* = Merkur 36. 1982. April 4. 356—366.)

9. Irodalomelméleti alkalmazáshoz lásd SIEGFRIED J. SCHMIDT: Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft. 2. Bd. Braunschweig, Vieweg 1980f.

*Tapasztalás és tudomány. Gondolatok a
tapasztalás konstruktivista teóriájához*

– ÖSSZEFOGLALÁS –

E dolgozatban a kogníció konstruktivista teóriájának fényében az emberi tapasztalás néhány alapvető aspektusát tárjuk fel. A hagyományos tapasztalás-konceptiókkal való rövid vita után olyan modellt igyekszünk megalapozni, amely a tapasztalást a kognitív rendszerek működése alapján teszi magyarázhatóvá. Ezért a kognitív rendszerek tevékenységeinek absztrakt modellje a kiindulópont tapasztalás-konceptiónk kidolgozása számára. A tapasztalás, miként azt a 3–5. szakaszban megmutatjuk, a kognitív rendszerek művelereivel azonos. Ezáltal arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy a tapasztalás nem redukálható szenzoriális folyamatokra, és dualista értelemben nem állítható szembe racionális vagy más emberi képességekkel. Végül megvitatjuk e tapasztalás-konceptió szerepét a tudományokban.

0. Úgy tűnik, a tudományt ma kívül éppúgy, mint belül az empiria-konceptió differenciálja, amely egyrészt gondoskodik a hétköznapi és tudományos tapasztalat (filozófiaiilag mindig is sokoldalúan megalapozott) szétválasztásáról, másrészt a tudományokat felosztja az 'empirikus' predikátummal ellátott tudományokra és olyanokra, melyekre és melyek mindenkor (minden meghatározott) komponensére ez a védjegy nem vonatkozatható. Az irodalomtudományban a differenciálás e formája ma erőteljesen megmutatkozik a hermeneutikus és empirikus irodalomtudomány koncepcionális szembeállításában.

Meggondolásainknak a differenciálások nem ezen formáit kell továbbvinniük (amennyiben ezek ontologikus karakterrel rendelkeznek), hanem ellenkezőleg, rá kell mutatniuk a tapasztalás egy átfogóbb (a szubjektumból kiinduló) fogalmára. Majd később próbáljuk meg világossá tenni, hogy bizonyos beszédmódok az empirikus irodalomtudományról értelmetlenné válnak – ez mindenesetre (ahogy egy figyelmes olvasót bizonyára aligha téveszthet meg) nem jelenti azt, hogy ezúton ugyanakkor minden egyes (hivatalosan rögzített ill. tudományelméletileg igazolt) tudományos tevékenységet „empirikus tudományos tevékenységnek” tekintünk. A hermeneutikus olvasókat ezért már itt óva intjük attól, hogy önmagukért pereljenek, amit talán „már eleve” tesznek, hiszen most csak az „empirikus irodalomtudomány” a tárgya töprengésünknek.

A „tapasztalás” vagy „empíria” kifejezés sokféle kombinációban lép fel. Így beszélünk „empirikus tudományokról”, „empirikus teóriákról” és módszerekről”, „tapasztalati tudásról”, „tapasztalt és tapasztalatlan emberekről” stb. Az effajta beszédmód-

dokkal megcélzott problémakomplexum bizonyára még ma is – miként W. Stegmüller már 15 évvel ezelőtt feltételezte – fényévekre lehet bármilyen kielégítő megoldásról (1969:XIV). Ilyen roppant távolságot dolgozatunkkal természetesen nem tudunk áthidalni. De talán sikerül új kiindulópontokat megjelölnünk az empiriavita számára, és olyan tapasztalás-koncepciót láthatóvá tennünk, amely legalább a klasszikus megoldási kísérletek azon problémáit segít elkerülni, melyek vitathatatlanul fellépnek, ha az empirikust a teoretikus hiányával magyarázzuk, vagy egyáltalán: ha olyan területként határozzuk meg, amelynek materiális (látható, tapintható srb.) objektumokból kell állnia. Az ilyen klasszikus megoldási kísérletek, melyek gyakran teória és empiria tudományelméleti, valamint test és lélek ontológiai dualizmusát vonják maguk után, ma már részben meghaladottak, ahogy ez megmutatkozik az efféle beszédmódokban: „a tapasztalás elméletterheltsége”, ill. „az elmélet vezette megfigyelés”; vagy az olyan diszciplínák keletkezésében is, mint az „empirikus irodalomtudomány” vagy az „empirikus pszichológia”, melyek valaha 'szellem'tudományos irányultságúak (és ezzel éppen nem „tapasztalati tudomány”) voltak.

Ahelyett, hogy a tapasztalás fogalmát megkísérelnénk ex negativo a teoretikustól elhatárolni (az empirikus mint a mindenkori nem-teoretikus)¹ – ahogyan egykor az empirista filozófiaik definiálták a teoretikust mint a nem-empirikust (vö. H. Putman 1962) – , és ennek folytán azt a teóriaképzésen és bizonyos tudományokon belüli metodikus eljárások formáihoz empirikusan próbálnánk kötni (ami által más, éppen az úgynevezett nem-empirikus tudományok, mint a hermeneutikus irodalomtudomány, a logika, a matematika srb. „tapasztalatmentesek”, „tisztán teoretikusak” vagy „decizionisták” maradnának), ehelyett e dolgozatban nemegy intuitív empiriafogalommal szemben szeretnénk elfogadtatni, hogy az olyan megjelölések, mint az „empirikus irodalomtudomány”, „empirikus teóriák vagy metódusok” (mindenekeleltt a tudományok differenciálása céljából) rosszul vannak megválasztva.² Ezért itt nem is az „empirikus” fogalmát fogjuk *explikálni*, hanem a *tapasztalás teóriájához*³ gyűjtünk építőköveket.

A témánk ez: hogyan lehet tapasztalatra szert tenni; nem pedig az, hogy mit jelent az „empirikus”. Mivel meggondolásaink kiindulópontja nem az emberi tevékenység

1. A strukturalista teóriafogalom keretében (vö. J. D. SNEED 1971 és W. STEGMÜLLER 1973 és 1979) az „empirikus” fogalma olyan fogalmakkal összefüggésben, mint az „empirikus tartalom” vagy „egy teoretikus alkotóelem empirikus állítása” úgy használatos, hogy annak egy teoretikus alkotóelem nem teoretikus összetevőivel való azonosításai könnyűszerrel elvégezhetőek, azaz azokkal az entitásokkal, amelyek a teoretikus funkciók használata, ill. egy teoretikus alkotóelem terminusai nélkül leírhatók. Az „empirikus” fogalma ekkor egyrészt a mindenkori alkalmazott teoretikus alkotóelemhez viszonyított, másrészt attól oly módon függő, hogy egy teoretikus alkotóelem állításainak helyessége nemcsak a számolási művelet és a logikai meggondolások által ismerhető fel (vö. W. BALZER 1982:32). Az „empirikus” fogalma ezáltal elsődlegesen a teóriák alkalmazási területeinek természetéhez kötött, azokhoz, amelyek precíz (explicit extenzionális) leírásai nem pusztán elméleti keretek közé tartoznak. A tapasztalás lehetősége így bizonyos mértékben az elmélet által behatároltnak tűnik.

2. Ezzel az empiriának az a kifejtése, amelyet H. HAUPTMEIER és S. J. SCHMIDT (1984: 7. fej.) javasolt, és amelyben az „empirikus” fogalma a tudományos kognitív vehiculumok kifejehetőségéhez kapcsol, részben revidálva lenne, amennyiben az inkább a tudományosságra, mint a tapasztalatszerzésre irányul.

3. Az első átfogóbb kezdeményezések egy ilyen teóriához G. RUSCHNÁL (1983 és 1987) találhatók.

produktumainak vagy eszközeinek tulajdonságaira (mint például teóriákra vagy metódusokra) irányul, hanem az élő kognitív rendszerek működésére, ezért mindenekelőtt kívánatos az úgynevezett radikális konstruktivizmus⁴ néhány olyan alapfeltevését közzé tenni, melyek kognitív rendszerek működésmódjára vonatkoznak.

1. Ha az „empíriát” a „tapasztalás” jelentésében vesszük, úgy aligha van okunk azt úgy redukálni az érzéki tapasztalásra vagy megfigyelhetőségre, ahogyan ez a legkülönfélébb empirista filozófiákban történt. És éppoly kevésbé lehet szükségszerű a tapasztalást olyasvalaminek tekinteni, ami mentális (racionális) folyamat nélkül történik, vagy teljesen képzet, idea vagy fantázia ellentétéként lenne érthető. Újabb ismeret- és tudományelméleti munkákban is érvényessé vált, hogy a „tisztá megfigyelés, fogalom nélküli észlelés vagy vak szemlélés ideája” tudományelméletileg legalábbis terméketlen feltételt képez. Észlelés és a fortiori megfigyelés konceptuális részvétel nélkül eszerint leheterlennek tűnik. Ebben az elképzelésben konceptuális egységek (teóriák) határozzák meg, hogyan és mit figyelünk meg, ill. tapasztalunk – mintha egy konceptuális szűrő tolódná az érzékelő-apparátus elé.

Azt, hogy a tapasztalás fogalma mégis hogyan alkalmazható, olyan új varázsszavak rejtik el előlünk, mint „a tapasztalás” elméletterheltsége. Vajon a matematikusnak is konceptuális szűrő tolódná az érzékelő-apparátusa elé, vagy az ő esetében az érzéki észlelés teljesen irreleváns, mert olyan egységekkel dolgozik, melyek mint olyanok egyáltalán nem tapasztalhatók (értsd: érzéki érzékelők)?

A tudományelméletnek az empirikus dogmák feloldásában tett vitathatatlan előrelépése ellenére az a benyomásunk, hogy az emberi tapasztalás így a tudományosan szisztematizált érzéki tapasztalásra van redukálva, és olyan ontológiában rögzül, melynek legalább két világör kell megkülönböztetnie: az érzéki érzékelhető és az ideális (konceptuális) tárgyak világát. Valójában nincs semmi oka annak, hogy a tapasztalás teóriájának létrehozása során egy folytonosan (önmagában) kettéosztott világból induljunk ki, ha egyszer a tapasztalást nem a szubjektum és objektum közti reláció kontextusában, hanem egy kognitív rendszer⁵ működésében közelítjük meg. Ehhez szeretnénk most néhány általános megjegyzést fűzni.

2. A következő fejtegetéseket természetesen nem a neurofiziológiához való hozzájárulásnak tekintjük. Mindössze arról van szó, hogy filozófiai megfontolások keretében olyan feltételek rendszerét vezessük be, melyek lehetőséget kínálnak a tapasztalás teóriájának kidolgozására. Eközben magától értetődően törekedtünk arra, hogy feltevéseink a neurofiziológiai ismeretekkel konzisztensek legyenek. De míg például Ernst v. Glasersfeld gondolatait a radikális konstruktivizmusról informálisan fejti

4. A 'radikális konstruktivizmus' elnevezés E. VON GLASERSFELDre megy vissza; vö. ehhez különösen E. von Glasersfeld (1981).

5. A „kognitív” itt nem a szigorú értelemben vett megismerőteljesítményt jelöli; ez az elnevezés magában kell, hogy foglalja azt is, hogy a „megismerés” emocionális stb. komponenseket tartalmaz, vagyis érvényre kell juttatnia, hogy a kogníció a rendszerek által megy végbe, és nem redukálható e rendszerek jól definiálható szegmentumaira (mint pl. az úgynevezett racionális területre).

ki, mi megpróbálunk itt néhány rendszerezett és egyszerű formalizálást elvégezni, melyek érvelésünk szempontjából lényeges aspektusokat juttatnak érvényre. A kognitív rendszerek egy, az újabb kognícióelméletben kidolgozott modelljéből indulunk ki, hogy az ilyen rendszerek tulajdonságait absztrakt területen murathassuk be.

Hogy képet nyerjünk arról, miként működnek az ilyen kognitív rendszerek, ahhoz a H. R. Maturana, a H. von Foerster, az E. von Glasersfeld⁶ és mások által kidolgozott elméleteket használjuk fel. Ezek szerint a kognitív rendszereket a következő modellszerű tulajdonságok jellemzik:

– OPERACIONÁLISAN ZÁRTAK, vagyis működésük kizárólag saját állapotuktól és állapotaik változásától függ;

– ÖNREFERENCIÁLISAN működnek, vagyis működésük közben kizárólag saját állapotokra és műveleteikre vonatkozhatnak;

– STRUKTURÁLISAN ahhoz a MÉDIUMHOZ⁷ KAPCSOLTAK, melyben rendszerként léteznek; ennek az a következménye, hogy kontingensen a médium változásaihoz viszonyulva változnak, de az, hogy a kognitív rendszerek a médium változásai során *hogyan* változnak, egyedül a rendszerek fajtájától és természetétől függ;⁸

– komplex kognitív rendszerekben (pl. az embereknél) szisztematikus állapotok, állapotváltozások és műveletek reprezentációs rendszere képződik úgy, hogy egy kognitív rendszer saját állapotainak, állapotváltozásainak és műveleteinek megfigyelőjévé válhat.⁹

Abból a feltevésből kiindulva, hogy a komplex kognitív rendszerek az idegcellák hálózatából állnak, a megfigyelőfunkciót idegi struktúrák speciális összetevődésének tulajdonságaként határozzuk meg. Az idegi struktúrákat – szemléletesen szólva – egy olyan hálózat útjainak tekintjük, melyeken mindenkor specifikus ingerületelosztások mennek végbe. Az aktív idegi struktúrákat a diagramokon alább „ \boxed{A} ”-val adjuk vissza, a nem aktívakat ennek megfelelően „ \square ”-val. Egy kognitív rendszer keretében tehát megfigyelőfunkció pontosan akkor fejeződik ki, ha ilyen idegi struktúrák (\boxed{A} ; \square) speciális módon kapcsolódnak össze. Ha mindezeket túl olyasmittel akarunk modellálni, mint tudat és öntudat (konkrét megfigyelőfenoméneket tehát), úgy pl. az összekapcsolódásokat pótlólag a következő módon kell rételezniük:

6. Itt E. VON GLASERSFELD (1981), J. RICHARDS és E. VON GLASERSFELD (1984), H. R. MATURANA (1982) és H. VON FOERSTER (1981 és 1984) munkáira utalunk.

7. A „médium” azt a közeget jelöli, amelyen belül egy élő rendszer egységként különíthető el.

8. A médiumról való tudás, mint olyan, ezzel kizárt; egy ilyen médium létezését is csak abból a célból posztuláljuk itt, hogy a kognitív rendszerek változásait (ahogyan azok a megfigyelők számára megjelennek) magyarázhatjuk. Ehhez nem szükséges, hogy feltevéseink legyenek a médium természetéről.

9. A reprezentáció fogalmának használata miatt a szkeptikus olvasó könnyen feltételezheti, hogy a megfigyelő és a szisztematikus állapotok közti viszony a realista szemlélethez hasonlít, csak már éppen nem a külvilág és a tudat, hanem a belső világ és a tudat vonatkozásában. Ekkor legalább a szisztematikus állapotokról lenne lehetséges biztos tudás, csak hogy a megfigyelő és a neki tulajdonított reprezentációs funkció a kognitív rendszer elemeiként értendő – és ezzel a megfigyelőre is pontosan az érvényes, amit a kognitív rendszerek operacionális zártágáról és önreferencialitásáról mondtunk.

1. Meghatározott idegi struktúrák aktivitásának más meghatározott idegi struktúrák aktivitását kell maga után vonnia:¹⁰

$$\dots[A] \rightarrow \square\dots$$

2. Meghatározott (aktív) idegi struktúrák interakcióinak ("↔") más meghatározott idegi struktúrák aktivizálódását kell maguk után vonniuk:

$$\dots[A] \leftrightarrow [A] \rightarrow \square\dots$$

3. Meghatározott idegi struktúrák aktivizálódásának más meghatározott idegi struktúrák aktivitása következtében további meghatározott idegi struktúrák aktivizálódását kell maga után vonnia:

$$\dots([A] \rightarrow \square) \rightarrow \square\dots$$

4. Meghatározott idegi struktúrák aktivizálódásának meghatározott idegi struktúrák interakciói következtében további meghatározott idegi struktúrák aktivizálódását kell maga után vonnia:

$$\dots([A] \leftrightarrow [A] \rightarrow \square) \rightarrow \square\dots$$

Feltételezhetjük hát, hogy az ilyen idegi struktúrák aktivitásai és az ezek ingerlése és interakciói által képzett ingerlési modellek és ingerlési folyamatok meghatározott tudatjelenségekkel, észlelésekkel, tevékenységekkel stb. korrelálnak. Az idegtevékenységek és tudatjelenségek ilyen összefüggésének értelmében fogunk kognitív struktúrákról beszélni.

3. Hogy a tapasztalás fogalmához egy lépéssel közelebb jussunk, vizsgáljuk meg a bemutatott modellt a kognitív struktúrák szintjén:

1. Kognitív struktúrák reprezentálhatnak néhány más kognitív struktúrát, más kognitív struktúrák osztályait, kombinációit, a kombinációk osztályait stb.

2. Kognitív struktúrák reprezentálhatják más kognitív struktúrák interakcióit, interakcióinak osztályait, az interakciók kombinációit stb.

3. Kognitív struktúrák reprezentálhatják a kognitív struktúrák közti reprezentációs vonatkozásokat (mint interakciókat).

Az 1–3. pontokat a következő tézisben foglalhatjuk össze:

/ A kognitív struktúrák egy kognitív rendszer kogníciójának építőelemei vagy OPERABILITÁI /OPERABLE/.

A kogníció folyamata így lényegében abban áll, hogy:

10. Ezt a diagramokon egy olyan nyílal adjuk vissza, amely a nem-aktív idegi struktúrákra irányul. Ennek azt kell kifejezésre juttatnia, hogy aktív idegi struktúrák nem-aktívakat aktivizálnak. Az idegi struktúrák közti kapcsolat jele „→” is reprezentációs kapcsolatként olvasandó. Ennek megfelelően a nyíltól jobbra eső jeleket a megfigyelőterület jeleiként foghatjuk fel.

II/ Az operabiliták kombinációit, interakcióit és egymásra következését operabiliták segítségével reprezentálja (ami új operabiliták képzését is magában foglalja);

A reprezentáció folyamatát (mint a kognitív struktúrák interakcióit stb.) reprezentálja.

Az operabiliták kombinációit, interakcióit és egymásra következését reprezentációiknak és a reprezentációk reprezentációinak megfelelően idézi elő

úgy, hogy

III/ A kognitív struktúrák hálózatának és a kognitív folyamatok kiváltásának rendszerre jön létre, ami a maga viselkedés-szintetikus hatásában autopoétikusan koherens (azaz nem vezet a rendszer széteséséhez).

A kogníció folyamata mindenkor azoknak a feltételeknek van alávetve, amelyek egyrészt a kognitív rendszer működésének fajtájából, természetéből és modalitásai-ból, másrészt a médium (amelyben a kognitív rendszer élő egységként egzisztál) fajtájából és természetéből adódnak.

4. Ha valaki a kogníció folyamatát a kognitív rendszer perspektívájából szemléli, akkor megfigyelői tulajdonságában a rendszer számára úgy jelenik meg, hogy önmaga vagy az én a környezettől egységes objektumként különül el és más objektumokkal lép kölcsönhatásba, ilyen interakciókat instrumentalizál állapotai stabilizálása vagy megváltoztatása irányában. A kognitív rendszer azonban, megfigyelői tulajdonságában nem az idegi struktúrák tevékenységeit és nem is azok interakcióit éli át, hanem dolgokat, személyeket, szituációkat, helyeket, eseményeket, cselekedeteket, gondolatokat, emlékeket, érzéseket stb. Röviden: mindezt *saját világának vagy valóságának* objektumaiként, folyamataiként és tulajdonságaiként éli át, saját fajtája és természete alapján, valamint úgy, amiként és ahogyan egzisztenciája a saját közegében (Medium) „a mindenkori időpontban és helyszínen” működik.

A kognitív rendszer megfigyelőjeként tegyük most fel, hogy a világ vagy a valóság úgy, ahogyan megfigyelői tulajdonságában a kognitív rendszer számára megjelenik, a kognitív struktúrákban és azok kombinációiban, interakcióiban, egymásra következőseiben és reprezentációiban a maga minden aspektusában *megtestesül* úgy, hogy a rendszer tulajdonképpen *nem* a világban vagy a valóságban él, hanem *azzal* a képességével, hogy a világot vagy a valóságot át tudja élni; vagyis saját közegében egzisztál.

Ebben az értelemben a dolgok, a folyamatok stb. a kognitív rendszer világának vagy valóságának *ontikus* elemeiként a rendszer átélésének folyamatában az aktivált kognitív struktúrákban és folyamatokban testesülnek meg. Ugyanez érvényes ontikus elemek fogalmi reprezentációira, melyek fogalmi objektumokként képesek az ontikus elemekhez kapcsolódni. Ennek megfelelően egy kognitív rendszer *műveletei* ilyen ontikus elemek kombinációiból, interakcióiból, egymásra következőseiből és reprezentációiból állnak össze. E műveletek reprezentálódhatnak (mintegy „cselekvésként”), és ontikus elemekként számolhatók el.

E folyamatok kognitív funkciója kizárólag az információk létrehozásán alapul: egy kognitív rendszer élményei a rendszer viselkedésszintézisének folyamatába elszámolható egységekként lépnek be. A rendszert nem a médiumról (melyben élő egységként egzisztál) informálják, hanem sokkal inkább saját állapotairól és állapotváltozá-

sairól, melyek mint szituációk és szituáció-változások, tudatállapotok, hangulatváltozások stb. lépnek fel. Azonos állapotok a kognitív rendszer világának vagy valóságának formátumában konkrét élmények visszatéréseként, egy konkrét helyre való visszatérésként vagy ehhez hasonlóként élhetők át, és a konkrét állapotok előidézése pl. konkrét cselekvések megvalósításaként és meghatározott segédeszközök vagy instrumentumok használataként észlelhető és reprezentálható.

5. A kogníció folyamata vizsgálható ontikus-ontologikus és operatív-operacionális szempontból. Az első esetben egy kognitív rendszer világának vagy valóságának ontikus elemei, az operabiliák és azok reprezentációi tűnnek szembe.

Operatív-operacionális szempontból az operabiliák interakciói, kombinációi stb., tehát a műveletek és ezek reprezentációi kerülnek előtérbe.

Az operabiliák és a műveletek reprezentációit TUDÁSNAK (WISSEN) fogjuk nevezni, és emellett megkülönböztetjük az ONTOLOGIKUS és az OPERACIONÁLIS tudást.

Az operabiliák interakcióit, kombinációit stb., tehát a műveleteket TAPASZTALÁSNAK nevezzük, úgy, hogy az operacionális tudás tapasztalati tudásnak, az ontológia és a tapasztalás közti viszony pedig egy kölcsönös függőség és feltételezettség kapcsolatának bizonyul.

E megfontolásban az jut kifejezésre, hogy a tapasztalás nem redukálható érzéki folyamatokra, a külső érzékekre, főleg nem a fogalmi, koncepcuális, kognitív ... egységek belátásakor. A tapasztalás inkább olyan folyamat, amelyben érzéki, koncepcuális és motorikus komponensek játszanak egybe úgy, hogy új ontikus elemek és műveletek, új ontologikus és operacionális tudás, és ezáltal új észlelési és viselkedési lehetőségek keletkezhetnek. Az is érthetővé válik, hogy ontikus elemek egy (minimális) mennyisége nélkül tapasztalás, és tapasztalás nélkül e mennyiség növelése és differenciálása, tudás és ontológia nem lehetséges. Pontosan ezen okokból egy kogníciós rendszer kogníciójának történeti és szociális paraméterei nem a tapasztalás, hanem inkább *meghatározott* tapasztalások lehetőségének egyedüli feltételei.

Ebben az értelemben a tapasztalásnak a kogníció folyamatában kulcsszerep jut oly módon, hogy valamennyi ontikus egység a tapasztalás folyamatában és az operacionális tudás megszerzésében már csak instrumentális szerepet játszik. Megfordítva viszont, az ontikus egységek mennyiségének növelése és differenciálása, valamint az ontologikus tudás megszerzése számára ugyanakkor a kognitív rendszer műveletei, vagyis a tapasztalások instrumentálisak. Ha ezen összefüggéseket és feltételezettségeket világosan látnánk, akkor megszűnnének mindazok az egyoldalú értékelések, amiket az ismeretelméleti koncepciók racionalista, empirista és materialista variánsaiban részesítenek előnyben.

6. A tapasztalásról és a tudásról itt képviselt nézetek a tapasztalás és a gondolkodás tradicionális megkülönböztetését teszik kérdésessé. Az empiria-vitának a külső jelenségek észlelésére és megfigyelésére, valamint a külső érzékek teljesítményeire, a racionalitás-vita pedig a gondolkodásra, a következtetésre és a bizonyításra való

orientálódása következtében a tapasztalás nemcsak a gondolkodás figyelemreméltó ellentétévé vált; úgy tűnik, mindeztől kezdve szinte még egyetlen elképzelés számára sem kézenfekvő, hogy a gondolkodás is tapasztalást jelent, és hogy a gondolkodás folyamatában is operacionális tudást nyerünk. A fogalmakkal, a számokkal stb. való foglalatalkodás alapján hasonlóképpen vezet operacionális tudás megszerzéséhez, mint a kalapáccsal és a szöggel, a kémiai reagensekkel, vagy a távcsövekkel és a mikroszkópokkal való bánásmód. És alapjában hasonló módon vezet új ontikus elemek, új fogalmak, koncepciók és más effélék keletkezéséhez és képzéséhez.

A tapasztalás – ahogyan mi e fogalmat értjük – mindenkor a kogníció folyamatának összességét illeti; nem rövidíthető le sem a „külső”, sem a „belső” tapasztalásokra, sem pedig e területek vonatkozásaira.

E megfontolással egyik oldalon az úgynevezett tapasztalati tudományok, másik oldalon pedig pl. a filozófia, a logika, a matematika és a filológia tradicionális megkülönböztetése is kérdésessé válik, mert a tudás megszerzése – legyen ez ontologikus vagy operacionális tudás – minden diszciplínában éppúgy a tapasztalatokhoz (és „külső” és „belső” jelenségek észleléséhez), mint a hipotézisekhez és az absztrakttól, fogalmi rendszerekhez kötött. Például sem a fizikában nem minden pusztán a tapasztalat, sem pedig a matematikában nem minden pusztán a teória dolga. Ezért preferáljuk azt, hogy a tudományok között kizárólag tárgyterületeik szerint tegyünk különbséget, és hogy a tudományt mint társadalmi cselekvésterületet azáltal különböztessük meg más cselekvésterületektől, hogy a tudományos cselekvésnek meghatározott követelményeknek kell megfelelnie. Így például megkövetelhető, hogy a tárgyterületek pontosan körvonalazottak, a leíráshoz, a magyarázathoz és a megformáláshoz alkalmazott koncepcionális rendszerek (a teóriák által használt ontologikus koncepció keretében) pedig explicitek legyenek stb., hogy ezzel a kommunikabilitás, interszubjektivitás és felülvizsgálhatóság éppúgy, mint a taníthatóság és a tanulhatóság biztosítva legyen.

7. A kogníció itt bemutatott koncepciója keretében a tudományos cselekvés tradicionális célja (a 'valós' valóság ismerete vagy – a konstruktivista koncepció fogalmaival – a médium ismerete, amelyben az ember élő egységként létezik, és eme élő egység ismerete) többé már nem fogadható el (az approximatív ismeret sem!).

Az ember mint kognitív rendszer tudása és képességei szélesítésére – nézetünk szerint – nem rendelkezik olyan alapvető lehetőségekkel, hogy tudást szerezzen a „valós” valóságról, de azzal a lehetőséggel igen, hogy új ontológiai konceptusokat (elképzeléseket egy tárgy- vagy jelenségterület természetéről) hozzon játékba, hogy velük tapasztalatokra tegyen szert abból a célból, hogy ezek operacionális tulajdonságait és termékenységét praktikus problémák megoldása, új ontológiai konceptusok és új műveletek feltalálása számára ismerje meg.

A tudományos metodológiák tehát olyan próbálkozásoknak tekinthetők, melyek ezt a természetes folyamatot a tudományosság szempontjából rendszerezik. Gondoljunk például a kísérletek levezetésére, a kísérletek lezajlásának és az eredményeknek az értelmezésére bizonyos teóriák keretében, bizonyos hipotézisekből vagy ontológi-

ai elképzelésekből kiinduló kísérletek végrehajtására, konkrét praktikus célok elérése érdekében nyert technológiai megoldások fejlődésére stb. Mindezen esetekben a tapasztalás (és pedig az egyes tudós tapasztalása) a mindenkori történetes teória- és praxiskonponenseit integrálja, vagy más szavakkal: a kognitív folyamat ontologikus és operacionális részeit. És amennyiben a műveletek csak egy ontológia mint olyan keretében fordulhatnak elő, és az ontológiai konceptusok csak a műveletek keretében játszhatnak egyáltalán szerepet, annyiban a teória a praxis formájának, a praxis pedig a teória formájának bizonyul (a szokásos felfogásokkal ellenrétben teória és praxis itt éppen nem ellentérpár).

8. A tapasztalás, ahogyan az fejtegetésünkéből ki kell tűnjön, az „empirikus” vagy az „empíria” értelmében nem szolgálhat a tudományos cselekvés bizonyos formáinak ismerterőjeléül. Stratégiai predikátumként „empirikusan”, ill. „tapasztalattudományosan” időnként hasznos lehet, hogy tudománykonceptiókat elkülönítsen, esetleg hermeneutikus és empirikus irodalomtudományokat elhatároljon. A tapasztalásról alkotott felfogásunk szerint nincs többé értelme annak, hogy a rivalizáló tudománykonceptiók esetében (mint az utóbb említettek) a tapasztalás, ill. empíria lehetőségét egyik oldalán elismerjük, a másikon pedig elvirassuk. Mert ha konceptiókat hasonlítunk össze, azaz „empirikus” vagy „hermeneutikus” irodalomtudomány javára döntünk, akkor mértékül inkább a hasznosság, a produkált tudás megbízhatósága, az interszubszektivitás, az ellentmondásmentesség, a taníthatóság és a tanulhatóság stb. kritériumai lennének alkalmasak, röviden: a tudományosság kritériumai, és nem az empiricitás. Az „empirikus irodalomtudomány” eszerint csak azzal az igénnyel léphet fel, hogy *tudomány* akar lenni (ekkor az a kérdés, hogy a „hermeneutikus irodalomtudomány” tudomány-e, vagy akar-e az lenni; nem pedig az, hogy képviselői szertesznek-e tapasztalatokra, vagy rendelkeznek-e „empirikus” bázissal).

Ugyanez érvényes az irodalomtudományos teóriák tárgyterületének meghatározására: az irodalmi cselekvések mint az „empirikus irodalomtudomány” tárgyai az empíriát nem teszik a priori lehetővé (vagy nem is teljesen empirikusak), összevetve a szövegek értelmezésével vagy a művek tartalmával, még ha az előbbiek intuitíve mérhetőbb és megfigyelhetőbb tárgyaknak tűnnek is. Nem a tárgyterületek természete játszik itt szerepet, hanem az, hogy hogyan bánunk velük. Jelenleg az irodalomtudományban legalább két fajta van a tárgyterületeknek és a velük való bánásmódnak. Az ezeknek alapul szolgáló tudománykonceptiók vizsgálatáról van szó, nem pedig arról, hogy általában képesek tapasztalati tudást produkálni. Mert tapasztalás – ahogyan mi e fogalmat értjük – elengedhetetlenül a kognícióhoz kötött, és ezzel az emberi élethez és az emberi praxishoz (az arisztotelészi tapasztalásfogalomhoz hasonlóan).

9. A tudományos cselekvésnek jut ekkor többek között az a feladat, hogy a különböző emberi élet- és cselekvésterületek számára ontológiai konceptusokat, új gondolkodási és magatartási lehetőségeket fejlesszen ki, azokat használhatóságukra vonatkozóan vizsgálja, figyelembe véve a mindenkor követt célokat, azok utó- és

mellékhatásait megértse úgy, hogy egy ökológiailag és szociálisan értelmes továbbfejlődés és életvezetés biztosított lehessen. De mindez nem a tudományos oligarchia és igazságkezelés értelmében, hanem a társadalmi valóság megformálásában, az emberi tapasztalat lehetőségeinek kiszélesítésében való tudományos részvétel, többek között egy speciális instancia értelmében. Hogy e feladatnak megfelelhessünk, a tudományt nézetem szerint fantáziadúsán és kreatívan, s egyben metodikai szigorúsággal, valamint szociális és ökológiai felelősségünk tudatában kell művelnünk. Fantáziadúsán és kreatívan, ha új ontológiai konceptusok feltalálásáról, új magatartáslehetőségek (mint pl. az új experimentális eljárások is) kifejlesztéséről vagy praktikus problémák megoldásáról van szó; és metodikusan szigorúnak, különösen ontológiai konceptusok vagy cselekvési stratégiák operacionális tulajdonságainak kutatásakor. Ebben az értelemben a tudomány számára kitűzött feladatok teljesítése minden diszciplínától megköveteli, hogy teoretikusan, kísérletileg és alkalmazottan kutasson. E hármás orientációban látnánk a tudományok azon egységét, mely a tapasztalás integratív funkciója által valósul meg.

(Fordította: Újlaki Tibor)

(Helmut Hauptmeier — Gebhard Rusch: *Erfahrung und Wissenschaft. Überlegungen zu einer konstruktivistischen Theorie der Erfahrung*. LUMIS-Schriften 1984. 4. Siegen, Uni-GH-Siegen)

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALZER, W.: *Empirische Theorien: Modelle, Strukturen, Beispiele*. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1982.

FOERSTER, H. VON: *Das Konstruieren einer Wirklichkeit*. In: *Die erfundene Wirklichkeit*. Hrsg. P. Watzlawick. München—Zürich, Piper 1981. 39—60.

FOERSTER, H. VON: *Erkenntnistheorien und Selbstorganisation*. = Delfin IV. 1984. August 6—19.

GLASERSFELD, ERNST VON 1981: *Einführung in den radikalen Konstruktivismus*. In: *Die erfundene Wirklichkeit*. Hrsg. P. Watzlawick. München—Zürich, Piper 1981. 16—38.

HAUPTMEIER, HELMUT — SCHMIDT, SIEGFRIED J.: *Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft*. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1984.

MATURANA, HUMBERTO R.: *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit*. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1982.

PUTNAM, H.: *What theories are not*. = *Logic, Methodology, and Philosophy of Science*. Eds. Nagel et al. Stanford, Stanford University Press 1962. 240—251.

RICHARDS, J. — ERNST VON GLASERSFELD: *Die Kontrolle von Wahrnehmung und die Konstruktion von Realität*. = Delfin III. 1984. 4—25.

RUSCH, GEBHARD: Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft – Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. = Siegener Studien 35. WS 1983/84. 28–44.

RUSCH, GEBHARD: Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1987.

SNEED, J. D.: The logical structure of mathematical physics. Dordrecht–Holland, Reidel 1971.

STEGMÜLLER, WOLFGANG: Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie. Bd. I. Erklärung – Begründung – Kausalität. Berlin etc., Springer 1969.

STEGMÜLLER, WOLFGANG: Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie. Bd. II. Theorie und Erfahrung. Berlin etc., Springer 1973.

STEGMÜLLER, WOLFGANG: The Structuralist View of Theories. Berlin etc., Springer 1979.

Nyelv, gondolkodás és kommunikáció a konstruktivista modellben

Maturánának a nyelv és a gondolkodás működésének alapjaira vonatkozó feltevései egyrészt azon a megkülönböztetésen alapulnak, amelyet az első- és másodrendű leírás között állít fel, másrészt az olyan elképzeléseken, mint a „megfigyelő” és az „orientációs” viselkedés. Leírás-elképzelését Maturana egy olyan szituáció segítségével magyarázza meg, amelyben egy (külső) megfigyelő két kommunikáló személyt figyel meg.

Egy megfigyelő valamely organizmus minden viselkedését a niche¹ aktualizálásként értelmezi, „...azaz elsőrendű környezetleírásként (Maturana 1982. 52) (=LEÍRÁS). Ha egy organizmus egy másikkal kommunikál, akkor az első organizmus saját niche-ének LEÍRÁSÁT állítja elő, és ez orientálja aztán egy interakció alapján a második organizmus viselkedését kognitív tartományában. Ez az orientáció által előhívott viselkedés denotatív: „...a környezet egy olyan jellegzetességére utal, amelyet a második organizmus a saját niche-ében megtalál, és a megfelelő viselkedéssel LEÍR, és amelyet önálló nagyságként kezel” (Maturana 1982. 53).

Az első organizmus orientációs viselkedése a megfigyelő számára másodrendű leírás (=leírás), „amely azt reprezentálja, amit felfogása szerint megjelöl. Ezzel szemben az első organizmus orientációs viselkedése a második számára konnotatív, és olyan interakciót implikál, mely belül van kognitív tartományán (...). Amit az orientációs viselkedés konnotál, az az orientált kognitív tartományának funkciója, nem pedig az orientáló” (Maturana 1982. 53).

Az orientáló interakciót Maturana *kommunikatív*nak nevezi, és a nyelvi viselkedés alapjának tartja.

Ha egy organizmus képes előállítani egy ilyen kommunikatív leírást, és aztán képes arra, hogy saját, eme leírást reprezentáló aktivitás-állapotával interakcióba lépjen, és ha ezáltal egy másik leírás keletkezik, mely eme a reprezentáció alapján orientál, akkor az organizmus ennek az operációnak a rekurzív felhasználása esetén maga is megfigyelővé válik. Ez a megfigyelő így most már saját magát is tudja orientálni, és elő tud állítani olyan kommunikatív leírásokat, amelyek őt eme önorientáció leírása alapján orientálják. Az önleírásra támaszkodó orientálást Maturana – mint fentebb említettük – öntudatnak nevezi, és az organizmus egy új interakciós tartományaként jellemzi. „Az én-tudat tehát nem neurofiziológiai jelenség, hanem egy olyan epifenomén, amely független interakciós tartományként az önorientáló

1. niche: élőlénynek az élő környezetben elfoglalt helye (a szerk.)

viselkedésből keletkezik, és teljes mértékben a nyelvi tartományban helyezkedik el” (Maturana 1982. 65; I. a 2.2 fejezetet).

E fogalmak bevezetésénél Maturana következő alapfeltevéseit kell figyelembe vennünk: „A nyelvi tartomány, a megfigyelő és az én-tudat azért lehetségesek, mert a különféle állapotokkal rendelkező idegrendszer interakciójának különböző tartományaiként olyan helyzetekben jelennek meg, amelyekben ezek az állapotok az organizmus interakciójának különböző modalitásait reprezentálják (Maturana 1982. 54). Egy ilyen organizmus azáltal, hogy saját magát *leírva* rekurzív módon *leírja* saját magát, önmegfigyelő rendszerré válik, amely az én-tudat tartományát az önmegfigyelés tartományaként állítja elő” (Maturana 1982. 65).

Egy állapotmeghatározta idegrendszernek azt a neurofiziológiai folyamatát, mely abban áll, hogy a rendszer interakcióba lép belső állapotainak némelyikével, mint ha független nagyságokról lenne szó, Maturana *gondolkodásnak* nevezi (Maturana 1982. 54). Ez a gondolkodásfolyamat független a nyelvtől.

A természetes nyelvek² megengednek egy olyan orientációs viselkedést, amely az orientálót kognitív tartományán belül azon interakciók alapján orientálja, amelyek függetlenek az orientáló interakció módjától. Ha két organizmus interakciós tartományai bizonyos mértékig összehasonlíthatók, akkor lehetőség van konszenzuális orientációs interakciókra. Akkor az abban résztvevő organizmusok kifejleszthetik a kommunikatív leírásoknak egy konvencionális, mégis specifikus rendszerét, „...hogy orientálják egymást az interakcióknak olyan kooperatív osztályai alapján, melyek mindkettőjük számára relevánsak” (Maturana 1982. 55).

Ez a feltevés világossá teszi, miért lehetséges a szociális interakció és a nyelvi kommunikáció az olyan, szervezetenként zárt rendszerek között is, mint az emberi individuumban. A maturanai érvelésnek a nyelvi kommunikáció, a szemantika és hasonló problémák tekintetében legfontosabb pontja abban áll, hogy nézete szerint a nyelv a beszélő számára konnotatív, nem pedig denotatív módon működik. A nyelv funkciója Maturana szerint az, „...hogy az orientálót kognitív tartományán belül orientálja, nem pedig az, hogy önálló entitásokra utaljon...” (Maturana 1982. 56). Ha ezek a feltevések helytállóak, akkor azt a következtetést lehetne belőlük levonni, „...hogy a nyelv révén nincs információ-közvetítés. Az orientálóra van bízva, hogy a saját állapotára való önálló belső behatás révén mi alapján orientálja kognitív tartományát. Választását ugyan az 'üzenet' okozza, az így előállított orientálás mégis független attól, amit ez az 'üzener' az orientáló számára reprezentál. Szigorú értelemben véve tehát nincs gondolat-közvetítés a beszélőtől a beszélgetőpartner felé. A hallgató azáltal állít elő információkat, hogy a kognitív tartományában végrehajtott interakcióival csökkenti bizonytalanságát. Konszenzus csak kooperatív interakciók révén áll elő, ha az ily módon megvalósuló viselkedés mindkét organizmus létfenntartásához hozzájárul. Ha egy megfigyelő két olyan organizmus kommunikatív interakcióját figyeli meg, akik már kifejlesztettek egy konszenzuális nyelvi tartományt, akkor ez a megfigyelő az interakciót denotatívként írhatja le. (...) Mivel azonban az

2. „A természetes nyelv szükségképpen generatív, mivel ugyanolyan művelet (mint neurofiziológiai folyamat) rekurzív alkalmazásából adódik ezen alkalmazás eredménye”. (Maturana 1982. 60.)

interakció eredménye az orientált kognitív tartományában független attól, amit az üzenet az orientáló kognitív tartománya számára jelent, ezért az üzenet denotatív funkciója lényegében a megfigyelő kognitív tartományában található, nem pedig a kommunikatív interakció operatív hatékonyságában. A kooperatív viselkedés, mely két interakcióban álló organizmus között ezekből a kommunikatív interakciókból kifejlődhet, másodlagos folyamatként jelenik meg, mely független operatív hatékonyságától" (Maturana 1982. 57 sk.).

Ahogy az idegrendszer zárt rendszer, ugyanúgy a nyelvi megnyilatkozások tartománya is zárt tartomány, „...és lehetlen kilépni belőle nyelvi megnyilatkozások révén. Mivel a nyelvi tartomány zárt tartomány, a következő ontológiai kijelentést lehet tenni: a leírás logikája a leíró (élő) rendszer (és kognitív tartományának) logikája" (Maturana 1982. 64).

Ha a nyelv révén állunk interakcióban, akkor mindig a (másodrendű) leírások tartományában maradunk, akkor is, ha a 'világról', a 'világról való tudás'-ról stb. beszélünk. Ez a tartomány lehatárolt, amennyiben minden, amit mondunk, leírás (Maturana 1982. 74).

A 'denotáció' ennél fogva a megfigyelő kategóriája, egy üzenet denotatív funkciója kizárólag a megfigyelő kognitív tartományában lekerülő fel. A nyelvi interakciók kontextus-függősége (szigorúan determinisztikus fajtajú) szükségszerű meghatározottság: a jelentés kontextuális viszony. A szintaxist és a szemantikát funkcionálisan nem lehet különválasztani. Szabályok csak leírásként léteznek a megfigyelő kognitív tartományában. Egy univerzális grammatika univerzális szabályai csak „...a rekurzív struktúra-összekapcsolások folyamatának univerzalitásában fordulhatnak elő, mely folyamat az embernél egy konszenzuális tartomány alkotórészeinek rekurzív felhasználása révén, e konszenzuális tartományon kívül kelerkezik. Ennek a képességnek az okai kizárólag a zárt neuronális hálózatként funkcionáló idegrendszer működéséről függnek" (Maturana 1982. 261).

Nyelvi kommunikáció Maturana szerint egyáltalán akkor lehetséges, ha teljesül a mindenfajta kommunikációra érvényes egyik alapvető feltétel: a kognitív tartomány kiterjesztése azoknak a viszonyoknak a tartományára, amelyek oly módon engednek meg nem-fizikai interakciókat az organizmusok között, „...hogyan az interakcióban álló organizmusok a mindenkori kognitív tartományukon belüli interakciók alapján orientálják egymást" (Maturana 1982. 40). A nyelvi interakciók a kommunikáció résztvevőit mindig saját kognitív tartományukon belül orientálják: „A nyelvnek mint az orientációs viselkedés rendszerének nem az az alapfunkciója, hogy információkat közverítsen, vagy hogy leírjon egy tőlünk független külvilágot, melyről beszélhetünk, hanem az, hogy előállítson egy konszenzuális viselkedéstartományt a nyelvi interakcióban álló rendszerek között egy kooperatív interakciós tartomány kifejlődése során" (Maturana 1982. 73). „A sikeres kommunikációt tehát nem elsősorban a konvencionálitással lehet megmagyarázni, hanem azzal a párhuzamossággal, amely a kognitív funkciók nyelvproduktív és nyelvreceptív összefüggésekben való használata során jön létre. Ez a párhuzamosság teszi egyáltalán lehetségessé a konvencionálitást" (vö. Rusch 1987. 181).

Ezzel felvázoltunk egy rendkívüli rávatokkal rendelkező, de messzemenően kontra-intuitív, s ezért elsőre nehezen érthető ismeret- és nyelvelméletet, amelyet most egy hosszabb idézet segítségével még egyszer összefoglalunk, nem utolsósorban azért, hogy bemutassuk Maturana érvelési módszerét. „A kognitív folyamat fajtajának és a nyelvi interakció funkciójának alapján semmit sem mondhatunk arról, ami tőlünk független, és amivel nem léphetünk interakcióba. Ez *leírás*t implikálna, és egy *leírás* mint viselkedési mód lényegében interakciókban adott viszonyokat reprezentál. Mivel a *leírás* logikája ugyanaz, mint a *leíró rendszer* logikája, ezért állíthatjuk ugyan egy szubsztrátum episztemológiai szükségességét a lehetséges interakciók számára, de nem jellemezhetjük ezt a szubsztrátumot a megfigyelőtől független tulajdonságai szempontjából. Ebből az következik, hogy egy realitás mint független tárgyak világa, amelyről beszélhetünk, szükségképpen fikciója a tisztán *deskriptív* tartománynak, és hogy a realitás fogalmát éppen a *leírások* tartományára kellene felhasználnunk, mégpedig oly módon, hogy mi, a *leíró* rendszerek, leírásainkkal úgy lépünk interakcióba, mintha független tárgyak lennének. A realitás fogalmának ezt a megváltozott felfogását helyesen kell értenünk. Hozzá vagyunk szokva, hogy úgy beszéljünk a realitásról, hogy nyelvi interakciók révén orientáljuk egymást az alapján, amit konkrét tárgyak szenzoriális tapasztalatainak tartunk, ami azonban — mint a gondolatok és *leírások* esetében — a neuronok közötti relatív aktivítás állapotaiban létezik, s ezek a neuronok megintcsak új *leírásokat* állítanak elő. Így tehát értelmetlenné válik a kérdés: *mi a megismerés tárgya?* A megismerésnek nincs tárgya. Tudni annyit jelent, hogy egy individuális vagy szociális helyzetben képesek vagyunk adekvátan cselekedni. Nem tudunk beszélni arról a szubsztrátumról, amelyben kognitív viselkedésünk adott, és amiről nem tudunk beszélni, arról hallgatnunk kell, ahogy Wittgenstein hangsúlyozta (vö. Wittgenstein 1922). Ez a hallgatás azonban nem jelenti azt, hogy szolipszizmusba vagy valamiféle metafizikus idealizmusba süllyedünk. Azt jelenti, hogy elismerjük, hogy gondolkodó rendszerekként a *leírás* tartományában élünk (...), és hogy a *leírások* révén kognitív tartományunk komplexitását korlátlanul megnövelhetjük. Világképünknek és az általunk feltett kérdéseknek ennek megfelelően meg kell változniuk. Ezenkívül a realitásnak a *leírások* tartományaként való újrafogalmazása nem mond ellent sem a determinizmusnak, sem a különböző interakciós tartományokban való megjósolhatóságnak, éppen ellenkezőleg, megalapozza őket azáltal, hogy megmutatja, hogy szükségképpen következnek a *leírás* logikájának és a *leíró* rendszer logikájának izomorfizmusából. Ez azt is világossá teszi, hogy a determinizmusnak és a megjósolhatóságnak csak eme izomorfizmus tartományában van érvénye, tehát csak azokra az interakciókra érvényesek, amelyek egy tartományt definiálnak” (Maturana 1982. 76).

Ennek a nyelv- és kommunikációelméletnek a jelentősége véleményem szerint abban áll, hogy az információközvetítésként felfogott kommunikáció információtechnikai modelljét helyettesíti az autopoietikus rendszerek kognitív tartományán belül végrehajtott információkonstrukció modelljével. Eközben figyelembe veszi mindazt, ami a szituatív, a szociokulturális és a személyes faktorok közül hatást gyakorol erre a konstrukciós folyamatra. De a kommunikáció valamennyi aspektusát plauzibilis

módon írja le az operacionálisan zárt autopoietikus rendszerek működésének koherens modelljében.

A modellben az orientáló köverkezetes módon elsőbbséget ad az orientálnak; mert bármiképpen is gyakorol hatást az orientáló az orientáltra (akár nyelvileg, akár nem nyelvileg), tehát „deformálja” a maturanai értelemben: az orientálnak a viselkedéséről függ, hogyan írja le ezeket a deformációkat, és hogy ez milyen köverkezményekkel jár a viselkedésére nézve: „Az orientálnak eme definíciói és azok köverkezményei az orientált működésére nézve olyan információkat jelentenek (...), amelyek az orientált permanens viselkedésszintézisét 'szabályozzák'; ezek olyan információk, amelyeket saját maga, autonóm módon állított elő, és a maguk nemében csak tőle függnek” (Rusch i. m., 157).

E konstruktivista nyelv- és kommunikációelmélet egy másik fontos aspektusát a nyelvi és nem-nyelvi viselkedés szintézisében látom. Az egyazon fajrához tartozó organizmusok esetében érvényesnek tekinthető, hogy nemcsak szenzomotorikus, hanem kommunikatív viselkedésük is mutat fel olyan párhuzamosságokat, amelyek a hosszadalmas kulturálódási és szocializációs folyamatokban felerősödnek. A szociális közösségekben élő organizmusok kognitív tartományukban stratégiai eljárásokat fejlesztenek ki, hogy másokat orientálni tudjanak kogníciós tartományuk olyan elemei alapján, amelyeket másoknak is tulajdonítanak az ő kogníciós tartományukban. E cél elérésére az organizmus minden rendelkezésére álló eszközt felhasznál, így a nyelvi viselkedést is. A nyelv, mint minden más viselkedés is, alapvetően az autopoiesis fenntartására szolgál. Empirikus vizsgálatok (pl. F. Goldmann-Eisler, P. M. Greenfield, K. Nelson és E. Saltzmann vizsgálatai, de említhetnénk E. Clarkot is) kimutatták, hogy kell lennie egy „...általános izomorfizmusnak a nyelv és a kogníció más formái között”, vagyis – más szavakkal – a nyelvi és a nem-nyelvi viselkedés között nem lehet egyértelmű határvonalat húzni, és „...a két viselkedésmód irányításában strukturálisan szerepet játszik egy bizonyos mértékig közös viselkedésszintetikus szabályokból álló szabályegyüttes is” (Rusch i. m., 180). A (nem-konstruktivista) nyelvpszichológus, H. Hörmann ezekből és hasonló eredményekből azt a köverkeztetést vonta le: „A beszéd nem valamiféle tudás leképezése a cselekvésben, hanem többszörös összefonódása különböző cselekvésszervezőknek, melyek a vélekedés és a megértés céljaira változatos módon bevetődik” (idézi Rusch 1985). A nyelvi jelentés kérdésére nézve ebből az köverkezik, hogy a nyelvi megnyilatkozások nem rendelkeznek jelentéssel; jelentést csak annak az operatív funkciónak az alapján kapnak, amely leírásukhoz járul az organizmus kognitív tartományában: „A jelentésben levő különbségek voltaképpen az orientáció, ill. az operatív funkció modalitásában levő különbségek” (Rusch i. m., 147).³ Ennyiben ez a konstruktivista szemantika teljesen kompatibilis a Peirce-től és Dewey-től a késői Wittgensteinig többször is újrafogalmazott jelentősebb nyelvhasználat-elméletekkel. Viszont meghaladja őket azzal, hogy nemcsak a szociális (használat-)dimenziót világitja meg –

3. Mint ahogy RUSCH joggal hangsúlyozza, azért a lexikák mégsem tudnak jelentésexplikációkat szálítani a szavakhoz; nem határoznak meg jelentéseket, hanem jellemzik őket egyéb kifejezések segítségével. (Rusch 1987. 167).

azt a tényt tehát, hogy a nyelv csak a beszédben, csak a szociális interakcióban létezik —, hanem megvilágítja az individuális kogníció dimenzióját is. Wittgensteinhez képest világosabban megmutatja, hogy — a kognitív folyamatok strukturális és funkcionális feltételei miatt — milyen szoros kapcsolatok vannak a természetes nyelvek szintaktikai és szemantikai struktúrái és a nem-nyelvi kogníciók struktúrái között. A kogníció és a konceptualizálás nyelvi és nem-nyelvi módozatai — mint ezt Rusch megmutatta — a viselkedésszintézisben, az átélésünk szintézisében, létezésünk, gondolkodásunk és cselekvésünk tudatosulásának módjaiban olyan szorosan együttműködnek, átfedik és áthatják egymást, „...olyan sokrétűen, hogy a tudatban (elképzeléseinkben, képeinkben, belső beszédünkben) egyetlen egységgé formak össze, s ezt az egységet elemezni lehet ugyan (introspektív úton) tudatos figyelem és leírás révén elemei és viszonyai szerint, egyébként azonban csak az álomban és a tudatdisszociáció állapotokban lehet feltörni (amikor aztán — érthető módon — koordinálatlanok, sőt egyenesen örületesnek látszik)” (i. m., 184). Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy állandóan párhuzamosságokat állapítunk meg a valóság- és a tudásstruktúrák között, hogy a nyelvi megnyilatkozásoknak azt a fajta dekriptivitást tulajdonítjuk, mely annyira elbűvöltre a leképzés- és korrespondanciaelméleti szemantikákat és igazságteóriákat. Az individuumok a megszokott viselkedés végrehajtásával és egy természetes nyelv használatával tartják fenn világukat. A természetes-nyelvi kifejezések referensei azonban — hangsúlyozza Rusch — „annak a belső nézetnek a részletei vagy aspektusai, amellyel az organizmus működését látja” (i. m., 99).

Hozzá kell tennünk, hogy az itt vázolt konstruktivista szemantika — a konstruktivista kognícióelmélet előfeltételeinek megfelelően — nem hagy kétséget afelől, hogy ezek a párhuzamosságok nem azt jelentik, hogy a gondolkodásunk és egy abszolút valóság között állna fenn valamiféle korrespondancia. Ezek a párhuzamosságok kizárólag az egyes kognitív rendszerek kogníciós tartományán belül léteznek. Mivel azonban a leírások mindig interakciókat feltételeznek, és mivel a „...leíró rendszerek alkotórészeit interakcióik révén alkotórészeik segítségével írják le, ezért létezik egy konstruktív homomorfizmus a leírások között és az általában vett viselkedés között és azoknak a rendszereknek a működése között is, melyek képesek a leírásra” (Maturana 1982. 269).

(Fordította: Szijj Ferenc)

(Siegfried J. Schmidt: *Sprache, Denken und Kommunikation im konstruktivistischen Modell.* = *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus.* Hrsg. Siegfried J. Schmidt. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1990. 26–34.)

IRODALOM

MATURANA, HUMBERTO R.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

RUSCH, GEBHARD: Von einem konstruktivistischen Standpunkt – Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1987.

WITTGENSTEIN, LUDWIG: Tractatus logico-philosophicus, with introduction by Bertrand Russell. English edition of Logisch-philosophische Abhandlung. Translated by C. K. Ogden. London, Routledge & Keagan Paul 1922.

GEBHARD RUSCH

Mit kínál a kognícióelmélet az irodalomtudomány számára?

A következő fejezetekben érzékeltetni kívánom, hogy mely szempontokból lehet releváns egy magát az általános ismeretelméletből levezető radikális konstruktivista filozófia az irodalomtudomány számára. Mivel ebben az esetben sem lehet teljességre törekedni, csupán egy új gondolkodásmód irányának és jellemzőinek körvonalazására, ezért az általánosabb szempontoknak fogok nagyobb figyelmet szentelni.

2.1. ISMERETELMÉLETI SZEMPONTOK

Radikális konstruktivista nézőpontból nemcsak világ-élményünk és érzékelésünk teljesítményei válnak eszközökké az emberi kogníció folyamatában. Hanem éppen úgy szellemi teljesítményeink és művelereink, konceptualizálásaink, leíró- és kategorizálórendszereink is, és így tovább. Ha pedig még azt is felismerjük, hogy nyelvi kifejezéseink valamennyi referense kogníciónk területének részét képezi, s belátjuk, hogy a valóság működéséről és mibenlétéről alkotott felfogásaink, elképzeléseink és tudásanyagunk, vagy rövidebben: ontológiaiainak tekintendő összes tudásunk csak a kogníció folyamata szempontjából szignifikáns, és nem a tőlünk függetlenként elképzelt valóság igazi mibenlétének reprezentánsa, akkor világossá válik, hogy „természetes” és tudományos ontológiáink, s valamennyi arról alkotott elképzelésünk, hogy van-e, s miképpen van valami, kogníciónk folyamatának eszközeként tesz szert operatív relevanciára. Hogy egy ontológiai elképzelést megőrizzünk vagy hagyományozunk, nem arról függ, hogy megfelel-e a valóságnak vagy sem – mert ugyan ki lenne képes ilyesmi megállapítására? Kritériumának sokkal inkább a konceptuális rendszerek effektivitása tekintendő a kognitív folyamat bizonyos céljainak elérésében. S ez egyike azon kevés kritériumoknak, amelyek operacionalizálására és vizsgálatára képesek vagyunk; mert rá vagyunk utalva, hogy világ-élményünkön – mintegy konstruálásának „médiámán” – keresztül éljük át, hogyan hat tovább, milyen következményekkel és konzekvenciákkal jár világkonstruálásunk, gondolkodásunk, viselkedésünk és cselekvésünk a további gondolkodás, viselkedés és cselekvés folyamatában. Ezért is fejezzük ki operacionális tudásunkat (arról, hogy mit, hogyan és mi végre tehetünk) folyamatosan a számunkra megszokott aktív ontikus elképzelések fogalmi segítségével; s ahogy új ontológiákat és ontikus koncepciókat találunk ki, ahogy példának okáért leíró, magyarázó és formai összefüggésekben használjuk őket, s e cselekvés következményeit, eredményeit és konzekvenciáit megfigyeljük,

új operacionális tudást hozunk létre, amelyből ismételten más ontikus koncepciók használatára vonatkozó következtetések vonhatunk le.

A világ mibenlétéről alkotott élő és aktív elképzelések értelmében vett ontológiai tudás és a fenti értelemben vett operacionális tudás így bizonyos szempontból egymás komplementerei; míg ontológiai tudásunk, akár csak ontológiai hipotéziseink és axiómáink az operacionális tudás megszerzésének „médiukai” és eszközei, addig egyedül operacionális tudásunkban nyilvánulnak meg gondolkodásunk és cselekvésünk lehetőségei és határai.

Az irodalomtudomány esetében nincs szükségünk semmilyen diszciplína specifikus ismeretelméletére; hiszen az irodalomtudósok (mint minden ember) a tudás megszerzése szempontjából ugyanebben a helyzetben vannak. Legfeljebb csak a jelenségek általuk speciálisan vizsgált területe különbözik a más diszciplínák tudásai által előnyben részesített jelenségterületektől. Az irodalomtudósoknak is bizonyos ontikus koncepciókkal és ontológiákkal, dolgokkal, tényállásokkal, elképzelésekkel és eszmékkel van dolga, ők is az e tárgyakkal való foglalkozásból eredő kogníciók folyamatában szerzik operacionális tudásukat.

2.2. TUDOMÁNYELMÉLETI SZEMPONTOK

2.2.1. *Első exkurzus az interpretálásról*

A legtöbb irodalomtudós hagyományosan abban látja feladatát, hogy úgynevezett irodalmi szövegeket megértsen, miközben a megértés fogalma rendszeresen tisztázatlan marad. Ezek az irodalomtudósok az általános elvárások és a Dilthey-i filozófia meghatározása értelmében különböznek azoktól a tudósoktól, akiknek célja leírni, magyarázni és formálni.

Figyeljük meg, mit is tesznek – erősen idealizálva – ezek az irodalomtudósok. Egy úgynevezett irodalmi szöveg olvasásának alapján interpretációt, egy új szöveget hoznak létre. Az interpretáció az általános elvárás szerint néhány (irodalmi szövegek esetében gyakran látszólag magától értetődően feltett) standard kérdés, mint például az írói intenciót, a szöveg aktualitását, a szöveg keletkezési idejének szociálpolitikai körülményeit, a formális és tematikus szövegjegyek kapcsolatát stb. érintő kérdések megválaszolására hivatott. Az interpretációnak hangsúlyoznia kell egy szövegnek más szövegek (néhány évtizede) átláthatatlanná vált tömegéhez viszonyított egyediségét, s abban a formában, ahogy a standard kérdésekre választ ad és az egyediséget hangsúlyozza, eredetiség kell jellemezze, és így tovább. Ez az eredetiség rendszerint véletlen, asszociatív úton létrejövő kapcsolatoknak (homonímiák, szinonímiák, általánosítások, hasonlóságok, párhuzamok stb.) és a koherenciatartományok változtatásának köszönheti létét (ahol a folyamatosan aktuális jelen-állapotok és az ezek tükrében megjelenő múltbéli állapotok maguk is állandó perspektívaváltásról gondoskodnak). Az ilyen módon létrehozott szövegek (interpretációk) szignifikáns

voltáról hosszan és kitűnően lehet vitatkozni, mert interszubsztívitásuk és megbízhatóságuk szintje aligha csökkenthető tovább.

Miben rejlik akkor ennek a tevékenységnek a haszna? A cselekvéslehetőségek mely gyarapodását eredményezheti gyakorlásuk? S mindenekelőtt milyen ontológiai elképzeléseket és miféle operacionális tudást bocsátanak az interpretáló irodalomtudósok az őket elrartó szociális közösség rendelkezésére?

Az a tény, hogy 1968 óta egészen napjainkig éppen az irodalomtudósok töprengenek el újra és újra ezen a kérdéson, nem feltétlenül jelenti azt, hogy nincs elég fantáziájuk a válaszadáshoz; születtek már válaszok, mint például az első kérdésre is. Jellegzetességük, hogy az interpretálást didaktikai eszközként értékelik, amely megmozgatja a fantáziát, fejleszti az argumentáló- és beszédkészséget, befolyással van a politikai és kulturális véleményalkotásra stb., s amely szövegszerű végtermékének így tulajdonképpen már semmilyen valóságos „önértéket” nem tulajdonítanak. Ezek a hasznérvek azonban nem kínálhatnak szempontokat a professzionális irodalomtudományos értelmezők szellemi teljesítményeinek és retorikai kompetenciájának megítélésére. Már csak ezért is szükséges a másik két kérdésre is válaszokat keresni.

E keresés azonban nem jár igazi sikerrel, s így jogosnak mutatkozik a feltevés, hogy a hagyományosan gondolkodó irodalomtudomány berkeiben dúló haszonvita kíméletlensége talán azt is jelzi, hogy ez az irodalomtudomány valójában nem a kívánt módon és mértékben hasznos.

Konstruktivista szempontból felhozható néhány érv e feltevés alátámasztására. Ehhez először is néhány megállapítást fűznék hozzá:

I. Interpretációk készítése csak interpretációk készítésére képesít. Ezzel szemben szociálpszichológiai kísérletek folytatása például nemcsak szociálpszichológiai kísérletek folytatására képesít, hanem a mindennapok szociálpszichológiai problémáinak és konfliktushelyzeteinek megoldására is.

II. Egy $T_{(i)}$ szöveg interpretációjakor alkalmazott konkrét eljárás rendszerint különbözik egy $T_{(j)}$ szöveg interpretációjakor alkalmazottól. Így például tökéletesen különböző konceptuális rendszerek alkalmazhatók a koherencia megteremtésekor; szimilitások helyett például differencialítások is válhatnak fő szervezőelvű stb. Ezzel szemben például nincs különbség két távolság megmérésénél alkalmazott eljárások között.

III. Egy T szöveg interpretációjakor alkalmazott konkrét eljárás – a szakértők egybehangzó véleménye szerint – nem alkalmazható más, illetve nem általánosítható az összes szövegre.

IV. Ha $P_{(i)}$ és $P_{(j)}$ személyek egymástól függetlenül ugyanazt a T szöveget értelmezik, akkor rendszerint különböző eredmények elérésére törekednek. Míg ezzel szemben két olyan személy, akik például egy test térfogatát kívánják meghatározni, rendszerint ugyanazokra.

V. Egy P személy pontos eljárás módja egy T szöveg esetében – a szakértők egybehangzó véleménye szerint – nem általánosítható más, illetve az összes személyre.

Összefoglalóan a következőket mondhatjuk:

VI. Egy T szöveg interpretációjának elkészítése P személyt csak T szöveg interpretációjának elkészítésére képesíti.

VII. Egy T szöveg interpretációjának elkészítésekor P személy által szerzett operacionális tudás egyedül P személy számára és csakis T szövegre vonatkozóan szignifikáns.

Amennyiben ezek a megállapítások elvileg igazak, akkor az irodalomtudományos interpretálás esetében egy olyan eljárással van dolgunk, amely a viselkedésminták (operacionális tudásanyag) szisztematizálását (általánosítások, koordinációk, integrációk stb.) következetesen megakadályozza. Azáltal, hogy az interpretáció elmélete – aktualizált változataival egyetemben – az irodalomtudományos tudásra egy enciklopédikus-additív elvet kényszerít, gátolja az olyan kognitív rendszereket, mint amilyenek mi, emberek is vagyunk, általánosítható asszimilatív sémák kialakításában, gazdaságos tudásstruktúrák felépítésében stb. Ezért nem volt és nem is lesz létrehozható egy szigorú értelemben vett interpretációs metodológia – mely már kifejezésként is *contradictio in adiecto*. Bárhogy foglalkunk is állást az interpretálás ilyen a-metodologitásával szemben, találjuk bár különösen előnyösnek vagy előnytelennek, ettől függetlenül sok aktuális és releváns vonatkozásban kelti az interpretálás haszontalanságának tartós benyomását, s épp egy olyan korszakban, amely az individuális fejlődést, s e fejlődések szociális és személyes effektívitását éppúgy megköveteli, mint az emberi erők gazdaságos és előrelátó felhasználását.

Az a-metodologitásból adódóan az interpretálás oktatása és tanulása egyetlen módszerének a példaszerű tanári demonstráció és az ehhez kapcsolódó tanulói utánzás ígérkezik. Mivel azonban a tanulók nem képesek azt utánózni, ami a tanár *tesz* – hiszen annak eljárása felületes és csak nagy vonalakban explikálható –, csakis a tanulói interpretálás eredményeinek a tanáráival való párhuzamba állítása marad lehetséges megoldásként. Az a tény, hogy a tanulók az interpretálás elsajátításában szükségszerűen a tanár interpretációjára vannak ráutalva mint példákra, paradox szituációt teremt az osztályterekben és a felsőoktatás szemináriumain, amennyiben a tanulók a megbízható tudás iránti komoly törekvésükben érezhetik magukat becsapva, a tanárokat pedig a tanulói interpretációk osztályzásának kényszere állítja olyan lelkiismereti problémák elé, melyekért nem vállalhatnak felelősséget – s ettől a szituációtól mindkét fél szenved. Nem véletlen, hogy e szükséghelyzet az interpretálás didaktikai funkcionálisához vezetett.

A még hátramaradt kérdésekre a következők válaszolhatók: Az interpretáló irodalomtudomány a példaként szolgáló interpretációk számát növeli, és nem cselekvéslehetőségeinkét, melyeknek egyike az úgynevezett irodalmi szövegek interpretálása. Az interpretáló irodalomtudomány semmilyen operacionális vagy – ha úgy tetszik – cselekvésre vonatkozó tudást nem bocsát explicit módon rendelkezésre. A szövegek és a konceptuális rendszerek (jelentéshipotézisek, referenciarantományok stb.) interpretálásából nyert operacionális tudás idioszinkratikus és szövegspecifikus marad. Az interpretáló irodalomtudomány nem elégtí ki a teoretikus és gyakorlati problémák megoldását szolgáló konceptuális és cselekvési stratégiák iránti igényt. A tevékenységeknek ebből következően elhatárolódik egy olyan, kizárólag az interpre-

tálásra szorítkozó köre, amely számára az interpretáló irodalomtudomány közvetett (qua exemplum) hasznot jelent.

Végezetül essék szó az interpretálásnak mint tudománynak a lehetőségeiről. A kérdés, hogy ki jogosult a tudományosság kritériumainak megállapítására, s hogy melyek lennének ezek a kritériumok, rendszerint a leghevesebb viták okozója. E vitákkal nem kívánok foglalkozni, mert kérdésfeltevésükkel véleményem szerint már eleve hibásan értelmezik annak a tevékenységi területnek a fogalmát, amelyben tudás létrejöhet. Hogy rájöthessünk, milyennek is kell lennie annak a tevékenységi területnek, amelyben egy szociális közösség valamennyi tagja számára hasznos tudás hozható létre, tulajdonképpen csak azt a kérdést kell feltenni, hogy mely tulajdonságok kívánatosak és szükségesek gondolkodás-, illetve cselekvésmódjainkban.

Gondolkodás- és cselekvésmódjaink legfontosabb tulajdonságaihoz véleményem szerint a következők tartoznak:

- kivitelezhetőség (ergonomikus és kognitív adekvátság, koherencia, konzisztencia, végesség stb.);
- általánosíthatóság (induktív effektivitás, gyümölcsözőség, innovativitás);
- előnyösség (autopoietikus effektivitás, ökológikus effektivitás);
- megbízhatóság (temporális és lokális indifferencia);
- kombinálhatóság (gyümölcsözőség, innovativitás, teljesítményfokozás, stabilitás a változásokkal szemben, változatosság).

Azoknak a gondolkodás- és cselekvésmódoknak pedig, amelyekkel szemben a szociális közösség valamennyi tagjára érvényes általános hasznosság követelményét támasztják, még

- az interszubjektivitás (potenciális és a potenciális interszubjektivitás biztosítása érdekében
- a kommunikativitás (észlelhetőség, explikálhatóság, tanulhatóság, taníthatóság stb.)

tulajdonságát kell felmutatniuk. Amennyiben tudásunkat nyelvi úton továbbítjuk, a mondatoknak, melyekkel megfogalmazzuk,

- a (mindenkori természetes nyelveink meghatározta) grammatikalitás, szintakticitás és szemanticitás és

- az interperszonális verifikálhatóság

tulajdonságainak kell megfelelniük. S amennyiben tudásunkat nem nyelvi úton, hanem például manuális tevékenységek segítségével továbbítjuk, akkor ezekben nem fordulhat elő semmi megtévesztő a cselekedetek, a feltételek és az eredmények összefüggését illetően, vagyis

- őszinteségre

van szükség. Már az eddigiek birtokában megállapítható, hogy az interpretálás nem bizonyul tudományos tevékenységnek. Például az interszubjektív kivitelezhetőség, az általánosíthatóság, az interszubjektív előnyösség, a kommunikativitás és az interperszonális verifikálhatóság követelményei miatt nem (igazolásképp lásd Kindt, Schmidt (szerk.), 1976). Mindaddig, amíg a hagyomány és néhány szermélyiség tekintélye gondoskodott klasszikus igazság-, objektivitás- és megismerésigény meglété-

ről a tudományokban, s ezt például a (művészetek és a tudományok) zsenikultusza is megerősítette, az interpretáló irodalomtudomány sem állt semmilyen közvetlen legitimációs kényszer alatt. A századforduló óta a tudományok tudományelméleti öntudatának fejlődésével azonban változás következett be. A megértés modern elméleteinek és a szövegfeldolgozás pszicholingvisztikai elméleteinek fejlődésével pedig még tovább élesedett a helyzet. Az irodalmat interpretáló diszciplínák számára most kínálkozik először lehetőség, hogy végleg szakítsanak a tudományosság igényével. Emil Straiger, fő művének, „Az interpretáció művészeté”-nek címében már kijelölte az interpretáló diszciplínák helyét.

2.2.2. A tapasztalati tudományok és a fantázia

Térjünk ismét vissza a 2.1-es fejezetben mondottakhoz. Mint minden tudós, az irodalomtudós is rá van utalva a különböző ontológiai elképzelésekkel való különböző eljárásmodok következményeinek (konzekvenciáinak és eredményeinek) élményére, ez esetben az irodalmi jelenségek területén (vagy területére vonatkozóan). Rákényszerül, hogy hipotéziseivel, metódusbeli eszközeivel és egy jelenségterületen keresztül (illerve azon belül) szerezzen tapasztalatokat. Csak operacionális tudás megszerzésével határozhatja meg ontológiai elképzelései és hipotézisei értékét, s csak így képes megállapítani, hogy járnak-e, illetve milyen előnyökkel és hátrányokkal járnak bizonyos konceptuális rendszerek (ontológiai elképzelések, feltételezések stb.) vagy viselkedésmódok, elősegítik-e bizonyos célok elérését vagy sem, megbízhatók-e bizonyos célok elérésének elősegítésében vagy sem, s hogy vajon kommunikatívak és interszubjektív-e a számára effektív gondolkodás- és cselekvésmódok vagy sem. Csak az operacionális tudás szisztematikus megszerzésével szerezhető meg az említett tulajdonságokat felmutató tudás.

Ebben az értelemben a tudományos tevékenység is az interszubjektívizálható operacionális tudás szisztematikus megszerzésével veszi kezdetét. S fantáziát és kreativitást igényel, illetve előfeltételez, hogy az effektív konceptuális rendszerek és viselkedésstratégiák felhasználásával új célok szülessenek és a régi célok optimálisan elérhetőkké váljanak. A tapasztalattudományos szisztematika és a fantázia így nem csak nem zárják ki egymást, hanem éppen kiegészítik.

Az irodalom tudományának egyesítenie kellene az irodalmat interpretáló kollégák fantáziáját és kreativitását a tapasztalati tudományokban tevékenykedő kollégák szisztematikus gondolkodásával, valamint annak az interszubjektívizálható operacionális tudásnak szisztematikus növelése útján, mely az irodalmi jelenségek területét érintő konceptuális rendszerekből és viselkedésstratégiákból adódik, figyelemmel kellene kísérnie az új irodalomtudományi problémákat s társadalmi érdekeltsgű feladatokat. Emellett e tudománynak olyan konceptuális rendszerek és viselkedésstratégiák kialakítása lenne a feladata, amelyek előnyöket kínálnak az irodalmi jelenségek területét érintő cselekvéseinkben, mint például a fennálló inkonzisztenciák megszüntetése, a produkció, a közvetítés, a recepció és a feldolgozás stratégiáinak

optimálása, az irodalmi életben való részvétel vonzóvá és individuálisan kielégítővé tétele, effektív leíró- és magyarázó rendszerek rendelkezésre bocsátása stb.

A jelenlegi irodalomtudományos törekvések közül a NIKOL válasz fel egy ilyen irányú fejlődést az Empirikus Irodalomtudomány koncepciójában (vö. Schmidt 1980. 1982.; Finke 1982).

2.3. NYELVELMÉLETI SZEMPONTOK

2.3.1. Vélekedés és megértés

Két autopoietikus rendszer interakciós kapcsolatait szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy információátadás – ahogy azt például technikai adó-vevő készülékek mintájára elképzelhetnénk – nem létezik. Élő szervezetek, mint például azonos nyelvet beszélő emberek között nem továbbíthatók kódolt információk.

Az autopoietikus rendszerek operacionális zártsága inkább azt eredményezi, hogy a (kommunikatív) interakciókban résztvevő szervezetek a kogníciós feltételek, körülmények és lehetőségek alapján autonóm módon saját érzéki, gondolati és motorikus aktivitásaik között teremtenek kapcsolatokat (kapcsolatrendszereket); ebben az értelemben valamennyi szervezet saját kogníciós területén belül rájékozik. Egyszerűbben fogalmazva, ennek köszönhető, hogy valamennyi szervezet önállóan alkotja meg (még ha organizatív és strukturális rokonságokból adódóan más, azonos fajtájú szervezetekkel hasonló módon is) azoknak a hangok által közvetített viselkedésmódoknak a rendszerét, melyekkel speciális eredményekre (például mások figyelmének felkeltésére, öröm kiváltására stb.) törekedhet, azaz operacionális tudásrendszert hoz létre hangok közvetítette viselkedésmódjairól.

Ezzel párhuzamosan létrejön a speciális érzéki, tehát auditív és hangok közvetítette események bekövetkezéire is érvényes effektív viselkedésmódok rendszere. Hogy melyek ezek az effektív viselkedésmódok, megint csak árélt következményeiktől függ (aki például – egy szólásnak megfelelően – nem hallgat a szóra, megnézheti magát). Nem véletlenül dominálnak a gyermek-szülő kapcsolatok korai fázisaiban a felszólítások, parancsok és kérdések.

Így jönnek létre a vélekedés és a megértés elementáris és egymástól lényegileg különböző rendszerei, amelyek kommunikációs rendszerként csak a kialakításuk folyamataiban közvetlenül résztvevő individuumok számára működnek (például míg a szülők kommunikálni tudnak kisgyerekeikkel, addig a családot látogató vendégek sem megérteni nem képesek a gyerekeket, sem megértetni nem tudják magukat velük). A vélekedés és a megértés rendszereinek lényegi függetlenségére utalnak azok az esetek is, amelyek során idegen nyelvű kommunikációs partnereket megértünk, holott nyelvüket nem beszéljük (és megfordítva).

Természetes nyelveink olyan rendszerek, melyek a hangok közvetítette viselkedésmódok és az ezek észleléséhez kapcsolódó reakcióminták rendszereinek nagy mértékű konvencionalizálásával jönnek létre. Beszélgetéseink, megállapításaink

könnyedsége, az a mód, ahogy kérdéseket teszünk fel, utasításokat követünk és magunk is utasításokat adunk, újra és újra félrevezet a nyelvi interakciók jellegét illetően. A nyelvek valójában csak annak a tulajdonképpeni összefonódási folyamatnak köszönhetően működnek, mely a nyelvi interakciókban résztvevő beszélők/hallgatók autonóm vélekedésének és megértésének teljesítményei között jön létre, s melyet a kognitív párhuzamok és viselkedéskonvenciók is elősegítenek, és részben fokoznak. Az informativitás és az instruktivitás ezért szigorúan véve nem a beszélő hangok közvetítette (nyelvi) viselkedésformáinak tulajdonsága, hanem két vélekedésében és megértésében autonóm szervezet összjátékáé.

2.3.2. Második exkurzus az interpretálástól

Egy szöveg valamennyi befogadója teljesen autonóm módon jár el a szöveg érzéki leírásában, leírásai identifikálásában és ezen észlelések feldolgozásában, vagy röviden a kommunikát-konstrukcióban (vö. Schmidt 1980. 62 – 77). Nyelvi objektumként nem a szöveg határoz meg előre valamilyen feldolgozási formát, hanem a befogadó által a szövegről létrehozott kommunikát, pontosabban a befogadás során létrehozott kommunikátelemelek, kommunikátszekvenciák és makrokommunikátok aktiválják az asszociációs láncokat, a referenciatartományokat, az emlékezetanyagot, a világról való általános tudásanyagot stb. Hogy pontosan mi és hogyan aktiválható, megintcsak nem egyedül a kommunikáttól függ, hanem elsődlegesen a speciálisan individuális aktivációs mechanizmusoktól, az aktiválható konceptuális elemektől stb., rövidebben a befogadó feltételrendszerétől (vö. Schmidt 1980. 29ff.; Rusch, Schmidt 1983. 3. fejezet).

A szöveg olvastakor kiváltott magasabbrendű aktivitások például asszociatív és emlékezeti elágazásokra bomlanak és hullámszerűen szétterjednek a szinaptikus kapcsolódások milliósiba. Eközben azonban újabb aktivitásokat idéznek elő, amelyekből új hullámok terjednek szét, s ezek közvetlenül visszaharthatnak a kommunikát-konstrukcióra, vagy attól teljesen függetlenül új mozgásokká válhatnak.

Egy szöveg olvasása ebben az értelemben olyan készterést jelent, amely az érdekltség, az érdeklődés, a motiváltság vagy az érzelmi beállítottság mértékében például akár erős izgalomhoz, meghatottsághoz vagy felindultsághoz vezethet. A szövegek és a kommunikátok, kommunikátelemelek és az általuk kiváltott (tágabb értelemben vett) gondolati aktivitások kapcsolatát szelekciós kapcsolatoknak foghatjuk fel. „Normálisan fejlett nyelvi kompetenciát feltételezve a szövegek (nyelvi fizikai objektumok) kommunikát-konstrukciós folyamatokat indítanak el, és a kommunikát-konstrukció folyamatai további gondolati aktivitásokat (asszociációk, emlékezés stb.)”. A textuális szelektivitás, vagy ha úgy tetszik, a befogadási folyamat szövegspecifikussága (1) a befogadási aktus kezdetétől a végéig folyamatosan csökken, mert a kommunikát-konstrukció folyamatai a magasabb aktivitások visszacsatolásai miatt egyre specifikusabban a befogadóra vonatkoznak; ez a csökkenés

másrészt (2) növekvő befogadásmélységgel, azaz a magasabbrendű aktivitások egyre nagyobb befolyásával jár.

Ha felszólítunk egy befogadót valamely, például olvasott szöveg visszaadására, akkor ez számára azt a feladatot jelenti, hogy aktivációs maradványok és nyomok segítségével létre kell hoznia egy szöveget, amelyhez egy emlékezete szerint hasonló kommunikátort rendelhet hozzá. Az ilyen visszaadások, amint azt sok kísérlet bizonyította, értelemszerű, csak ritkán szó szerinti reprodukciókra szorítkoznak, a globális tematikus-epizodikus struktúra expozíciójára, ahol befogadóspezifikus megoldások, sűrítések és kihagyások természetszerűek. Ezek a kísérletek azt is igazolják, hogy a befogadás autonomitásának semmi köze a tetszőlegességhez. A befogadási teljesítményeket sokkal inkább nyelvi és asszociatív konvenciók és párhuzamok határozzák meg, a valamennyi befogadó számára közös törekvés a koherensen és konzisztensen konceptuális tematikus, epizodikus és narratív egészekre, amelyek aztán specifikusan individuális feltételek és kritériumok szerint jönnek létre.

Az általános elvárás szerint az úgynevezett irodalmi szövegek interpretálása nem megkettőzésükre, sokszorosításukra (vagy ahogy egyesek vélik, feleslegessé tételükre) irányul, hanem olyan szövegek készítésére, amelyek az irodalmi szövegeket, úgy mond, explicitté teszik. Ez az elgondolás azonban mindenképp paradox. Mert minél erőteljesebben ismétli vagy parafrázálja egy interpretációnak szánt szöveg az eredeti irodalmi szöveget, annál kevésbé fogadják el interpretációnak; azaz minél specifikusabban az úgynevezett irodalmi szövegre vonatkozik, annál értéktelenebb az interpretáció. De minél kevésbé specifikus egy irodalmi interpretációnak szánt szöveg, minél jobban eltávolodik az értelmező az irodalmi szövegről, minél inkább elmerül az asszociatív kapcsolatokban, a koherencia összekötőelemeiben, az emlékezeti anyagban, hasonlóságok feltárásában, minél kevésbé vonatkozik szövege specifikusan az úgynevezett irodalmi szövegre, annál több reménye lehet arra, hogy szövegét interpretációnak fogadják el. Amit azonban egy ilyen interpretáció explicitté tesz, az semmiképp sem az úgynevezett irodalmi szöveg, hanem az értelmező asszociációs teljesítménye, koherencia-kritériumai, referenciatartományai stb. Világos, hogy egy, a másik szöveg interpretációjaként szolgáló szöveg nem válhat annyira kis mértékben specifikussá, hogy semmilyen kapcsolatot se lehessen már felmutatni a két szöveg között. Az így fennmaradó, különösen nagy mozgásteret is csak a kommunikátorközötti kapcsolatok plauzibilitásának feltételei szűkítik.

2.4. IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMPONTOK

A historiografikus diszciplínák mutatnak némi rokonságot az irodalmi interpretációéval. Amilyen kevésbé igazolható (a személyes, temporális, lokális indifferencia értelmében) az interpretáció megbízhatósága, éppoly kevésbé a múltból alkotott elképzeléseinké. Ennek oka azonban mégis máshonnan eredeztethető.

Élő, kognitív rendszerekként leíró rendszereink megbízhatóságának és effektívitásának megállapítása csak azon a módon lehetséges, ha a deskriptivitás követel-

ményeinek megfelelő tapasztalatokat gyűjtünk arról, ahogy e rendszerek segítségével a világot átéljük. Ezért csak azoknak a nyelvi kifejezésrendszereknek az esetében beszélhetünk deskriptivitásról, amelyek a világ-élmény által megvalósítható szempontokat és tényállásokat jelölnek. Szigorúan véve így csak olyan tényeket és tényállásokat írhatunk le, amelyeket a világ-élmények bármely pillanatában és mozzanatában újra megvalósíthatunk. Leíró mondatok, melyek a célkitűzés szerint a múlt vagy a jövő egyes eseményeit vagy történéseit jelölik, ebben az értelemben mindig csak hipotetikusnak lehetnek leírók vagy fiktívek. De miközben a jövőre vonatkozó hipotetikus leíró mondatok (például prognózisok) deskriptivitása ellenőrizhető az egymást felváltó jövőbeli jelen-állapotokban, addig a múltra vonatkozó leíró mondatok élményünk jelenhez kötöttsége miatt ellenőrizhetetlenek maradnak. Más szóval, az az idő, amelyben historiografikus mondataink deskriptivitását magunk is megállapíthattuk volna, nem egyezik meg azzal, amikor mondatok deskriptivitásának megállapítására alkalmunk is van. E körülmény következményeként semmilyen bizonyosságunk nem lehet a múltbeli eseményeket és történéseket illető tudásunkról.

Elmúlt idők nyomai, bizonyítékai és hagyatéka pedig csak abban a meggyőződésünkben erősíthetnek meg bennünket, hogy kellett lennie régmúlt időknek és bennük bizonyosfajta eseményeknek és történéseknek; semmi esetre sem „árulkodnak” az ilyen nyomok arról, hogy ténylegesen mi történt. És rendszerint sok egymástól eltérő történet látszik (egyre növekvő időbeli távolsággal) megfelelni a fennmaradt nyomoknak. Múltunk ily módon kaleidoszkópszerűen sok történetcsaláddá ágazik szét, melyek számát az újonnan bevezetett elméleti elgondolások csak növelhetik. A történetek között azonban egy sincs, amelyről be lehetne bizonyítani, hogy a történeti valóságot írja le.

A történeti valóság fogalmának meghatározatlanságára már C. Lévi-Strauss (vö. Lévi-Strauss 1979. 9. fejezet) és történészek mint Collingwood, Goldstein és Walsh is rámutattak. A történettudománynak a historiográfia ismeretelméleti szituációjából adódó konfliktusait többek között R. Koselleck (1977) mutatta be. Az irodalomtudományos historiográfiára vonatkozó következtetéseket G. Rusch és S.J. Schmidt vontak le.

A historiografikus munka ezen feltételei alapján a történettudomány nem is szolgálhat alkalmas eszközként vagy eljárásként, hogy világunk időfüggőségű fejlődésének és változásának átfogó és speciális elveit feltárja. Ez a cél csak olyan konceptuális rendszerek megtalálásával és tapasztalati tudományos kipróbálásával érhető el, amelyek (ontológiai) elképzeléseket kínálnak a mindenkori vizsgált rendszerek dinamikájáról. Az irodalomtudomány számára ez olyan modellek kidolgozását jelenti, amelyek az irodalmi jelenségek területének dinamikáját társadalmaink szociális, politikai, gazdasági stb. tényezőinek kontextusában vizsgálják.

3. KONSTRUKTIVISTA SZEMPONTÚ IRODALOMTUDOMÁNY

Egy konstruktivista szempontú irodalomtudomány olyan tapasztalattudományi diszciplína kell legyen, amely ontológiai elképzeléseket és viselkedésszrendszereket fejleszt ki az irodalmi jelenségek területére vonatkozóan, melyek aztán az őket el-sajáttóknak előnyöket kínálnak az individuális autopoiezisben és a szociális partnerekkel való együttélésben. Olyan elképzeléseket kellene például létrehozni az irodalmi jelenségek területének mibenlétéről, amelyek lehetőleg sok részjelenséggel való azonosulást és az irodalmi élet működési módjának effektív magyarázatait teszik lehetővé. Ezen kívül a fennálló problémák megoldásához és aktuális célok eléréséhez szükséges sikeres stratégiák kidolgozására kellene képessé tenniük. Legfőképp a NIKOL Empirikus Irodalomtudomány-konceptiója tekintetében alapjának konstruktivista ismeret- és tudományelméleti elgondolásokat és kísérő figyelemmel annak az irodalomtudományos paradigmának a fejlődését, amely koherens elméleti és alkalmazási összefüggésbe ágyazza a meta-, objektum- és alkalmazáselméleti komponenseket. Egy ilyen értelemben vett irodalomtudomány fáradozásainak nem valamilyen abszolút valóságfeltárása a súly- és fordulópontja, hanem olyan gondolkodás- és cselekvésmódok feltárása, amelyek megkönnyítik, gazdagítják és élhetőbbé teszik életünket.

(Fordította: Hárs Endre)

(Gebhard Rusch: *Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt = Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Hrsg. Siegfried J. Schmidt. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1987. 383–400.) [Részlet.]

FELHASZNÁLT IRODALOM

FINKE, PETER: *Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur*. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

FOERSTER, H. VON: *Das Konstruieren einer Wirklichkeit. = Die erfundene Wirklichkeit*. Hrsg. P. Watzlawick. München–Zürich, Piper 1981. 39–60.

GLASERSFELD, ERNST VON: *The Control of Perception and the Construction of Reality*. Mimeo, (év n.)

GLASERSFELD, ERNST VON: 1981. *Einführung in den radikalen Konstruktivismus. = Die erfundene Wirklichkeit*. P. Watzlawick. München–Zürich, Piper 1981. 16–38.

GLASERSFELD, ERNST VON: 1981. *An Epistemology for Cognitive Systems. = Self-Organizing Systems*. Eds. Roth, G. – H. Schwegler. Frankfurt/M. – New York, Campus 1981. 121–131.

HÖRMANN, H.: *Meinen und Verstehen*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1976.

KINDT, W. — SIEGFRIED J. SCHMIDT: Interpretationsanalysen. München, W. Fink 1976.

KOSSELLECK, R.: Standortbildung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt. = Objektivität und Parteilichkeit. Hrsg. Koselleck, R., W.J. Mommsen, J. Rüsen. München, 1977. 17–46.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE.: Das wilde Denken. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979.

LILLY, J. C.: Das Zentrum des Zyklons. Frankfurt/M., Fischer 1979.

LINDSAY, P. H. — D.A. NORMAN: Human Information Processing. New York—London, Academic Press 1972.

MATURANA, HUMBERTO R.: Biologie der Kognition. Paderborn, FEOll 1977.

MATURANA, HUMBERTO R.: Reflexionen: Lernen oder ontogenetische Drift. = Delfin II. 1983. Sept. 60–71.

MATURANA, HUMBERTO R.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1982.

METZGER, W.: Der Geltungsbereich gestalttheoretischer Ansätze. = Gestalttheorie in der modernen Psychologie. Hrsg. Ertel S., L. Kemmler — M. Stadler. Darmstadt, Steinkopff 1975. 2–7.

NEISSER, ULRIC: Kognitive Psychologie. Stuttgart, Klett 1974.

PIAGET, J.: Biologie und Erkenntnis. Über die Beziehungen zwischen organischen Regulationen und kognitiven Prozessen. Frankfurt/M., S.Fischer 1974.

PIAGET, J.: Gesammelte Werke, Studienausgabe. Stuttgart, Klett 1975.

PIAGET, J.: Die Äquilibration der kognitiven Strukturen. Stuttgart, Klett 1976.

RUSCH, GEBHARD — S.J. SCHMIDT: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1983.

RUSCH, GEBHARD: Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1987.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft. 1. Bd. Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1980.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft, 2. Bd. Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in einer Empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig—Wiesbaden, Vieweg 1982.

VERNON, M. D.: Wahrnehmung und Erfahrung. München, dtv (WR 4274) 1977.

VOLLMER, G.: Grundlagen einer projektiven Erkenntnistheorie. = Wahrnehmung und Kommunikation. Hrsg. Roth, G. et al. Frankfurt/M. — Bern — Las Vegas, P. Lang 1978. 79–97.

WATZLAWICK, PAUL: Wie wirklich ist die Wirklichkeit? Wahn — Täuschung — Verstehen. München, Piper 1978.

WERTHEIMER, M.: Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung. = Zeitschrift für Psychologie 61. köt. 1972. 161–265.

GEBHARD RUSCH

A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete

Az irodalomtörténetírás elmélete alapvető problémáinak rövid ismerterése után néhány ismertebb relativista és szkeptikus történetfilozófiai álláspont a történelem-elmélet konstruktivista megközelítésének felvázolásához vezet. Bizonyítani fogjuk, hogy a múlt szellemi konstrukció. Ez az alapja a historiográfia egy olyan felfogásának, mely szerint a történelem egy módszer, aminek célja, hogy értelmezhető, történetyszerű képeket hozzon létre az egyébként üres lényegű és identitású múltból.

1. BEVEZETÉS

A történelemelmélet problémáinak tükörtermébe való belépéshez az egyik legközvetlenebb és legmegbízhatóbb út elismételni valamilyen mágikus formulát, amely felidézi az '(irodalom)történet/történelem' szó többértelműségét. Egy ilyen szó nem csupán a múlt fogalmát jelöli, a 'megtörtént' és közölt eseményeket, hanem utal a történetírásra, a historiográfiára és a történettudomány fogalmára is. Mágikus formulák ismételtetése, mondjuk az egyidejű nem-egyidejűségéről, a hasonló különbözőségről, vagy (példának okáért a történetírások és a historiográfia) abszolút történetiségéről könnyen azzal a hatással járhat, hogy felidéződik valamely mágikus erő, s végül a történet(írás), történet(tudomány) és történet(írás elmélete) hatalmas egysége felrémlik előttünk, s amint megpróbáljuk kibogozni, megérteni vagy feloldani ezt az egységet, beleütközünk — miképpen Goethe *Zauberlehrling*-je. Az itt következő kísérlet az irodalomtörténetírás elmélete néhány alapvető problémájának felvázolásával kezdődik. Bebizonyítjuk, hogy az elméleti reflexiók ezen a területen még nem léptek túl a XVII–XIX. századi viták szintjén. Az utóbbi évek történet-filozófiai fejleményeinek áttekintése azonban világosan jelzi, hogy egy sor fontos, új eredmény a történetírás elméletének konstruktivista felfogását látszik előlegezni. Ezért a historiográfia fő problémáit az ismeret- és tudományfilozófia radikális konstruktivista felfogásának (lásd Glasersfeld, 1981) segítségével fogom vizsgálni, s igyekszem meghatározni, hogy milyen (irodalom)történetírás-elméleti elképzelés vezethető le ebből a felfogásból.

2. AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ELMÉLETÉNEK NÉHÁNY ÁLLANDÓ PROBLÉMÁJÁRÓL

Az utóbbi időszak irodalomtörténeti közleményeit (bevezető esszéket, friss írásokat az irodalomtörténetről stb.) áttekintve könnyen észrevehető egy olyan problémahalmaz, amellyel nagyobbrészt időtlen idők óta foglalkoznak, néha több, máskor kevesebb figyelmet szentelve neki. Ha Wittgenstein problémamegoldás-meghatározását az irodalomtörténetírásra alkalmazzuk (azaz, egy probléma megoldása a probléma eltűnése), azt kell mondanunk, hogy az irodalomtörténet e tekintetben meglehetősen sikertelen, bár nem köverkezmények nélküli. A problémák (f)elismerése az irodalomtörténetben folyamatosan erősödik, elsősorban a történettudomány, az irodalomelmélet, és végül, de nem utolsósorban a saját céhe felől érkező heves kritika hatása alatt (áttekintésként lásd Jauss, 1970. 144 ff.). Az irodalomtörténet hervenes évek eleji újjáéledésével a Német Szövetségi Köztársaságban természetesen nem mutatkozott igény a tudományág problémái iránt, ellenben arra a 'tekintélyre' igen, ami például a történettudománytól volt örökölt — hiszen abban az időben az irodalom tanulmányozása, és főként a germanisztika tele volt az önmaga iránti kétségekkel, ami megmutatkozott a saját hiábavalóságuk mértékéről folytatott, jól ismert vitákban; még ma is ezeknek a vitáknak a befejezését várjuk. Az irodalomtörténet ezért nem annyira provokáció volt, mint inkább az új identitás és legitimáció kivívásának programja. A különböző, s részben új jellemzőkkel rendelkező, hermeneutikai, materialista, racionalista, analitikus, empirikus és egyéb eredetű 'irodalomtudományokkal' együtt, de mindenekelett a szociológia, illetve a szociológiai irányultságú történettudomány hatására, az irodalomtörténetírás elmélete kialakította azt az arculatot, melyet ma gyakran 'az irodalom társadalomtörténeteként' emlegetnek (lásd például Glaser, 1980. Grimminger, 1980. Berg et al. 1981).

Az imént vázolt fejlemények visszavezethetnek ahhoz a gondolathoz, hogy az irodalomtörténetírás elméletének szociológiai fordulata kemény érveket szolgáltatott azzal a váddal szemben, mely szerint az irodalomtörténet csupán a történelem jelentéktelen eseményeivel foglalkozik, hogy a művészet és az irodalom autonómiáját túlbecsüli, vagy hogy szövegmagyarázat-központúsága miatt a történelmileg lényeges, világrengető jelentőségű tényezőket figyelmen kívül hagyja. Sőt, még G. G. Gervinusnak az irodalmi krónikákat illető kritikájára — Gervinus szerint az akkoriiban meglehetősen népszerű irodalmi krónikák 'aligha nevezhetők valamiféle történetírás vázának' — is választ adhatott a társadalomtörténet, azok narratív tulajdonságaira hivatkozva. De vajon mit nyerünk mindezzel? Tüzetesebb vizsgálódás után láthatjuk, hogy például az irodalomtörténet és az általános történet kapcsolatának, vagy az irodalomtörténet történetiségének problémája tovább él olyan problémaként mint az irodalom, a társadalom és a történelem kapcsolata (lásd Müller, 1981. 168), vagy a társadalmi és irodalmi változások összefüggése (lásd Harth, 1981. 10 ff.), vagy a kronologikusan rendezett történeti-társadalmi narratívok (például az ismert szöveggyűjteményszerű, gyakran többkötetes irodalom-társadalomtörténeti munkák) problémájaként. A hagyományos fejtört egyszerűen új, divatos dobozba csomagolják; a problémák továbbra is megoldatlanok, s csupán újrafogalmazódnak a ma elfo-

gadhatónak, hihetőnek és ígéretesnek tűnő elméletek, fogalmak, modellek és célok fényében. Egy másik problémahalmaz ellenben sokkal jobban kivethető, mégis leküzdhetetlenné tartjuk. Ide tartozik például a szelektivitás problémája, a kezelhető mennyiségű anyagra szorítkozás, amivel más, kisebb-nagyobb területeket kizárunk. Azután ott van az értékelés, a kanonizáció, a periodizáció, a műfajok problémája, és így tovább. Még ha számításba vesszük is, hogy a problémák tudatában sokkal magabiztosabban kezelhetjük azokat, az állandó próbálkozás, valamint az a jellegzetes módszer, amellyel az elégtelenségeket, bizonytalanságokat és tisztázatlanságokat mint olyat tárgyaljuk, megmarad. Ugyanez vonatkozik a perspektivitás és a viszonylagosság problémájára és a szubjektivitás vagy az elfogultság kérdésére is a historiográfiában. Jóllehet az a tény, hogy például Johann M. Chladenius (1752-ben), Johann Chr. Gatterer, valamint Johann S. Semmler (1777-ben és 1778-ban) (lásd Koselleck, 1977. 24–36., Conrady, 1981. 196) minden történeti elemzés jellemző 'nézőpontjának' (*Sehepunkt*) szükségszerűségén túl meglétének vitathatatlanágát is állította, valamint hogy például F. Schlegel a hipotézisek mellett kardoskodott a történeti kutatásban (lásd Schlegel, 1967. 201 ff.), valamelyes generációkon átívelő egyetértést jelezhet, azonban nem homályosítja el az egyet nem értésnek azt az érzését, amely előbukkan, valahányszor valaki kísérletet tesz, hogy egy megfelelően alapos, elégségesen differenciált és kidolgozott nézőponttal — 'szubjektív' módon bár —, meghaladja a szubjektivitást. Bármennyire nyilvánvaló is a historiografikus 'ismeret' alapvető nézőpont-függősége és korlátozottsága, mégis vannak erőteljes kísérletek arra, hogy túllépjen ezen a zavaró tapasztalaton a szubjektivitás egy olyan formájával, amely mintegy 'megfelel' a történelem lényegének. A történettudomány olyan új fejleményeire gondolok, mint az úgynevezett 'új historizmus', vagy 'Histoire Nouvelle' (lásd Romano, 1981. 649.; Clubb, 1981. 600), amely, más irányzatok mellett, szintén az irodalom társadalomtörténetén keresztül hatott az irodalomtörténetírás elméletére. Azonkívül itt említtem azokat a megközelítéseket, melyek általános, törvényszerű hipotézisekkel dolgoznak az irodalmi változást meghatározó muratók tekintetében (lásd például Eibl, 1976.; Martindale, 1978.; Schmidt, 1982), vagy a szociológiából származó rendszerelméletekkel (lásd Meyer és Orr, 1984.; Schmidt, 1982).

Egy másik, jelentős problématerületet a rekonstruktivitás és konstruktivitás fogalma jelöl ki, ahol a különböző részproblémák bizonyos mértékig sűrűsödve jelentkeznek. Egy „bevezetés az irodalom tanulmányozásába” típusú munkában G. Plumpe és K. O. Conrady (1981. 384) W. v. Humboldtot idézi közös cikkében a 'historiográfia problémáiról': „Két urat kell ezért követnünk egyszerre, hogy megközelítsük a történeti igazságot: a múlt eseményeinek pontos, elfogulatlan és kritikus tanulmányozását, valamint — hogy az eredményeket összekapcsoljuk — a fenti módszerekkel megközelíthetetlen dolgok megsejtését.” Másutt Conrady (1981: 216) magyarázatul hozzáteszi: „Ha a hit a megváltás szent rendjében, amihez a történelem kapcsolódik, már nem működik, és ha a történelmi folyamat más felfogásait, melyeket megkérdőjelezhetetlen igazságnak tartottunk, valamint a történelem — talán távoli — céljáról vallott nézeteiket már nem fogadjuk el, nem marad más, minthogy

rekonstrukció és konstrukció összekapcsolásával megkíséreljük felfedni és leírni a történelmi folyamatot meghatározó erőket és eseményeket." A materialista alapú historiográfiai gondolkodás ebben a tekintetben hasonló Conrady-éhoz: „Az irodalomtörténetírás területén végzett munka kettős: az irodalomtörténet reprodukciója és produkciója. ‘Pontos tudás’, azaz rekonstrukció, és ‘átdolgozás’, azaz állandó újraértelmezés és alkalmazás funkcionálisan összefügg, amint arra Engels és Lenin rámutatott.” (Weimann, 1977. 38). Az irodalomtörténet konstruktív jellege Conrady-nál (1981. 197) sem zárja ki „a történelmi anyag pontos megértését”; a történelmi igazság felismerhetőségébe és az ember saját munkájának értelmességébe vetett hit, amelynek régi hagyománya van, úgy tűnik, még a legellentmondásosabb fogalmakat is képes összeegyeztetni. Ebből is látszik, hogy — úgymond a historiográfiai módszer minden buktatója ellenére — objektivista vélemények még mindig vannak. Megmutatkozik ez például abban, ahogy Brinkmann magyarázza a rekonstrukció fogalmát, követve és említve F. Sengle fogalomhasználatát: „a rekonstrukció egy korszak helyreállítása, újjáépítése annak érdekében, hogy a lehető legpontosabban létrehozunk egy ‘életszerű képet’, amely mint egy körkép, hiteles mása magának a letűnt valóságnak, anélkül, hogy modernizálná azt, és anélkül, hogy mássá tenné, mint amilyen akkor lehetett” (Brinkmann, 1975. 44. — idézi Conrady-t 1981. 214). Ez a magyarázat viszont arra a historiográfiai elképzelésre utal, melyet elsősorban L. von Ranke nevével azonosíthatunk. E szerint a történész feladata kideríteni: „mi történt valójában”. Figyelemre méltó, hogy ez a nézet még mindig tartja magát az irodalomtörténetírás-elméletben és az utóbbi évek publikációiban, hiszen a történettudomány, saját megítélése szerint, messzire távolodott ettől a véleményről (lásd például Baumgartner, 1976.; Mommsen, 1977.; Harth, 1982). Ennek a rövid áttekintésnek az összegzése tovább erősíti azt a benyomásunkat, hogy az irodalomtörténetírás elmélete csupán újrendezte, de kritikailag nem vizsgálta saját problémaleltárát. Az utóbbi évtizedek vitái, melyek Collingwood, Danto, Koselleck, Rüsen, Baumgartner és mások munkáihoz kapcsolódnak, nagyrészt elkerülték — legalább is a német — irodalomtörténetírás-elmélet figyelmét. Talán ez az egyik oka annak, hogy az (irodalmi) historiográfia központi problémáit még ma is úgy vizsgálják, mint Gervinus úr idejében. Más szóval, az *elméleti* reflektáltság az irodalomtörténetírás elméletében sok tekintetben még nem haladta meg a XVIII–XIX. századi vitákat. Azóta természetesen volt egy sor fontos változás a történetfilozófiában, melyek összességükben meglehetősen világosan mutatnak egy konstruktivista episztemológia és konstruktivista historiográfia-elmélet felé.

3. MÚLT, TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

Hogy megkönnyítsem az olvasó dolgát a múlt, a történelem és a historiográfia konstruktivista fogalmának megértésében, először olyan, jól ismert, történelemelméleti álláspontokkal foglalkozom, melyekben konstruktivista nézetek több-kevesebb szerepet játszanak. Ezek a nézetek igazolni fogják azt az elképzelést is, hogy az

(irodalmi) historiográfiai problémák megoldásának legalábbis egyik összetevője, hogy többé ne tekintsük azokat olyan problémáknak, melyek megoldhatók abban a fogalmi keretben, melyben problémaként léteznek. Vagyis, ha tényként fogadjuk el a historiográfia alapvető elfogultságát, nézőpont-függőségét, szubjektivitását, viszonylagosságát és konstruktivitását, s ha ezeket az elveket a historiográfia és annak feltételei, lehetőségei és funkciói kritikai meghatározásának kezdőpontjává tesszük, lehetővé válik, hogy megoldást találjunk a historiográfia állandó problémáira, például a konstruktivista ismeret- és tudományfilozófia keretein belül. Nyilván senkit nem fog meglepni, hogy ennek a megoldásnak is megvan az ára; az azonban meglepő lehet, hogy arra a pontra viszi vissza a historiográfiát, ahol az a történettudomány 'feltalálása' előtt állt.

3.1. Elméleti álláspontok a történelemtől

3.1.1. C. LÉVI-STRAUSS

A *Das wilde Denken* című könyve utolsó fejezetében Lévi-Strauss Sartre-ral vitatva elég meggyőzően bizonyítja, hogy a „történeti tudás... nem szolgál rá az abszolút kivételezett státusra a tudás más formáival szemben” (Lévi-Strauss, 1986. 302). Maga a historiográfia természete ad jó okot erre a kijelentésre: „... a történettudomány egy módszer, melynek nincs pontos tárgya...” (ugyanott): az állítólagos tárgy, a múlt vagy a történeti tények sora teljesen meghatározatlan. „A hipotézis szerint viszont a történeti tény az, ami valóban megtörtént: de hol történt valami? Egy forradalom vagy háború minden mozzanata szellemi és egyéni mozgások sokaságára bomlik: minden mozgás tudat alatti változásokat fejez ki, ezek pedig agyi, hormonális vagy idegi működések jelenségeire válnak szét, melyek újra fizikai vagy kémiai természetűek... Ezért a történeti tény semmivel sem inkább 'adott', mint más tények; a történész vagy a történetíró válás közverítője alkotja meg a történeti tényt absztrakción keresztül, és mintegy a végtelen visszafelé haladás fenyegetésében” (296. old., kiemelés tőlem — GR.).

A történeti kutatás gyakorlatát összeverve a múltnak azzal a felfogásával, amit a világról, az emberről és a társas közösségekről vall, általános tudásunk alapján hozunk létre, nem kerülheti el a figyelmünket, hogy „a sugallt, (realisztikus — GR.) történelemszemlélet nem felel meg semmiféle valóságnak” (295. old.); „egy valódi, abszolút történetírás... káosszal szembesülne” (296. old.). Ezért Lévi-Strauss olyan álláspontra jut, mely szerint a historiográfia, ami „teljességgel a módszerében áll” (302. old.), minden ízében konstruktivista. Az absztrakció, a szelektivitás, a nézőpont-függőség és az elfogultság a történeti módszer lényegi jellemzőjévé válik, mely módszer „kronológiai kodifikációjával” (298 ff.) „elfedi” (297. old.) a tények bonyolultságát és összefüggéstelenségeit; és „az általuk létrehozott totalizációk... azonos mértékben igazak” (297. old.), így nem érvényteleníthetők egymással szemben.

3.1.2. R. G. COLLINGWOOD

A történelem és a múlt közötti meglehetősen összetett viszony ismeretében az olyan történészek, mint például R. G. Collingwood, pragmatikus álláspontra helyezkednek a historiográfiát illetően. „A történelmi gondolkodás nem jelent mást, mint a hozzáférhető bizonyítékok maximális kritikai érzékkel történő értelmezését. Nem annak a kiderítése, mi történt valójában, ha a 'mi történt valójában' egyáltalán különbözik a 'bizonyítékok szerint'-től. Ha valaha történt valami, amelyről mára semmiféle bizonyítékfoszlány nem maradt fenn, az az esemény nem része a történelem univerzumának; nem a történész dolga, hogy azt felderítse; ha nem tud róla, az nem hiány a történész tudásában” (Collingwood, 1965. 99).

Ennek az álláspontnak megfelelően Collingwood historiográfiai munkái nem az igazság igényével lépnek föl; „semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy ez a magyarázat...helyes”, írja a *Roman Britain and the English Settlements* című könyvében, „legfeljebb azt állíthatjuk, hogy megfelel a tényeknek” (Collingwood and Myres, 1937. 134). Ezek a tények azonban, mint a jelenkori tárgyak leírásából származó eredmények — ami már a historiografikus megközelítésből következik —, nem a múlthoz tartoznak, így az ilyen tényekről szóló történetírások a tényeket tekintve függetlenek a történelemtől. „A múlt egyszerűen nem létezik” (Collingwood, 1965. 101), és „a múltbeli események, melyeket a történész felderít, csupán a számára érzékelhető világot megérteni próbáló ember saját gondolkodásának eredményei” (50. old.).

3.1.3. CH. BEARD, W. H. WALSH, L. J. GOLDSTEIN

Ch. Beard — még mindig rezignált alaphangon ugyan — elfogadta, hogy a történelem viszonylagos, és a történelmi tudás létrehozásának elméleti keretétől függ. „Minden alapos hipotézis, minden átfogó fogalom, melyet a történetírás (historiográfia) arra használ, hogy a múltbeli eseményeket összefüggővé tegye és strukturálja, már maga is értelmezés így vagy úgy, valami transzcendens” (Danto, 1980. 166. — idézve, saját fordításom — GR.). W. H. Walsh volt az, aki később a historiográfiába többé-kevésbé burkolran behatoló elméleti fogalmak, általános és egyedi hipotézisek rendszerszerű jellegét hangsúlyozta. A történészek „rájuk jellemző filozófiai elképzelésekkel közelítenek a múlthoz és ez...természetesen befolyásolja értelmezési módjukat” (Danto, 1980. 166. — idézve, saját fordításom — GR.). Minden esetben léteznek olyan „interpretációs modellek” (170. old.), melyek a tényeket, illetve az egyéb történetírásokat új egységekbe rendezik. „Nem kell mást tennünk, mint létrehozni egy, a múlt tényeinek természetére vonatkozó hipotézist, ami aztán egyrészt lehetővé teszi, hogy a bizonyítékokat annak tekintsük amik, másrészt azok összefüggő magyarázatát adja” (Walsh, 1977. 54). Mindez pedig olyan fogalmakat és hipotéziseket eredményez, melyek kizárólag — hogy is lehetne másképp? — a történész személyiségén és tudásán alapulnak; így „a határvonal a múlt létrehozása és magyarázása között kezd elmosódni” (Walsh, 1977. 56). Danto Walsh-sal vitatkozva

maga is elismeri, hogy bármit is hiszünk, az bizonyos „előfeltételek komplexumától”, „alapfeltételezésektől” és „alapvető döntésektől” (lásd Danto, 1980. 171, 181) függ, valamint hogy „az ilyen döntések lényegileg önkényesek” (181. old.). Danto felfogása kevésbé meggyőzővé válik akkor, amikor úgy érvel, hogy ezek a tények nem vezetnek szükségszerűen a történelemben való kételkedéshez, mert azok „bármilyen kognitív emberi tevékenységre” érvényesek (181. old.).

Végül L. J. Goldstein kapcsolta össze a sok, különböző szkeprikus és relativista érvelést konstruktivista történetfilozófiává. „A lényeg az, hogy még a leghétköznapibb, legelemibb ismereteket is valamilyen módon sajátítjuk el, és lehetetlen eljutni az ismeret tárgyához, hacsak nem olyan eljárásokkal, melyekkel az adott típusú ismeret tárgyaihoz szoktunk eljutni” (Goldstein, 1977. 31). „Hitem szerint elsődleges az ismeret, nem pedig a valóság, amely független az ismerettől” (30. old.).

A historiográfiára alkalmazva ez azt jelenti, „hogy mindent, amit megtudunk az emberiség múltjáról, valamilyen történeti vizsgálati módszer alkalmazásával tudjuk meg” (33. old.). Ezek a módszerek és eljárások azonban mindig „kognitív-konstruktív” (35. old.) eszközök lesznek. Ennek megfelelően a historiográfiai állítások jelentettjei nem létezhetnek a megismerés vagy tudás területén kívül (lásd 40. old.), így „a valódi múlt nem szolgálhat a történész állításai igazának próbakövéül. Úgy tűnik, az sehol nem lép a történeti vizsgálódás körén belülre” (35. old.).

3.1.4. H. M. BAUMGARTNER, W. H. MOMMSEN

A legújabb német történelemelméleti munkákban H. M. Baumgartner és — visszafogottabb formában — W. H. Mommsen a fentiekhez hasonló nézeteket vall. „A történelem...se nem tükörkép, se nem a múltbeli eseményeket megkettőző reprodukció, hanem térben és időben elhelyezhető elemek, folyamatok, események, cselekvések sajátos, jelentés-létrehozó, konstruktív szerveződése. A valóságnak *mint* történelemnek az értelmező létrehozása ellenére a történettudomány alapjaként és nyersanyagaként feltételezi az emberiség konkrét világának létét. A történelem azonban semmiképpen nem azonos ezzel a világgal” (Baumgartner, 1976. 277). „Bármit értsenek is az emberek történelmen, az mindenképpen olyan jelentés-konstrukció (*Sinngebilde*), ami autokrón teremtésben, sui generis alkotófolyamatban jön létre” (276. old.). És: „A történelem mint egész nem képzelhető el valamiféle objektivitásként vagy valóságos folyamatként, esetleg megfigyelhető valóságként, hanem csak és kizárólag egy olyan szabályozó elképzelésként, amely kiterjeszti és kiegészíti történetileg rekonstruált, az emberi jelentés-orientációt célzó tudásunkat” (288. old.).

W. H. Mommsen a következőképpen összegzi a történettudomány ezen önreflexiójának következményeit: „Többé nem gondolhatjuk, hogy a történelem objektív értelemben létezik, vagy hogy a történelmi folyamatnak van önmagában vett, objektív tartalma, amit objektíven megérthetünk és magyarázhatunk a források megfelelően alapos, előfeltételezésektől mentes vizsgálatával”. „Manapság — általános

érvénnyel — lehetetlen a rudományos historiográfia érvényességi körén belül a történeti nézőpontokat úgy objektívvá tenni, hogy azokat bármiféle materiális történelemelméletre alapozzuk" (Mommsen, 1977. 449).

3.2. A konstruktivista történetfilozófia fogalmi

Mint minden más emberi cselekvést, a historiográfiát is egy sor előfeltevés és gondolkodási keret jellemzi. Ezek az emberi megismerés olyan sajátos manifesztációi és formái, melyeket például a biológiai, a pszichológiai, a társadalmi és a kulturális mutatók hatásai alakítanak. Ily módon az olyan fogalmak, mint 'a múlt' és 'a történelem' a hozzájuk tartozó jelentésekkel és ontológiai vonatkokkal együtt jelenhetnek meg; a kíváncsiság és érdeklődés így a történelem vagy a múlt kutatása felé fordulhat; általános etikai, politikai és ideológiai tényezők, illetve speciális feltevések, meggyőződések, hipotézisek és elméletek alakíthatják így a főnti célok megvalósításának módjait. A legtöbb XX. század végi, az európai hagyományokban felnőtt ember számára a történelem és a múlt realizitikus fogalmának használatát a legtermészetesebb dolgok közé tartozik, s ez túlságosan is könnyen félrevezet bennünket a főnti előfeltevések rendszere, az ember konstruktív tevékenysége, valamint ezeknek a fogalmaknak az emberi megismerés folyamatában játszott döntő szerepe tekintetében.

A történelem (a fogalom minden értelmében történő) túlbecsülésének — amit Lévi-Strauss bírál — a „hitnek, hogy személyes megvalósulásunkat folyamatos változásként ragadjuk meg”, és annak, hogy számunkra látszólag „a történeti tudás egybeesik a belső jelentés bizonyosságával” (Lévi-Strauss, 1968. 295), korántsem az az oka, hogy valamiféle abszolút történelmi folyamat gépezetében létezünk — az sokkal inkább azokban a megismerési módozatokban és fogalmakban gyökerezik, melyeket a főnti ön-tudatosság létrehozása és racionalizálása érdekében alkalmazunk. A historiográfia sajátos ismeretelméleti és módszertani problémái így — szó szerint — házi készítésű problémák.

Az iménti, a megismerés és a tudomány konstruktivista elméletéről szóló bevezető észrevételek után most e házilagos problémák megjelenésének néhány további aspektusát fogom tárgyalni (az általános vélemény részletes tárgyalását lásd Rusch, 1985.).

3.2.1. A KONSTRUKTIVISTA ISMERET- ÉS TUDOMÁNYELMÉLET VÁZLATA

Az itt következő nézetek kiindulópontja az *autopoietikus rendszerek elmélete*, amit Jakob von Uexküllt követően a chilei biológus és neurofizikus, Humberto R. Maturana fejlesztett és dolgozott ki F. J. Variela, S. G. Frenk és G. Uribe (lásd Maturana, 1982.) segítségével, többek között Ludwig v. Bertalanffy, W. Ross Ashby, Heinz v. Foerster előkészítő munkáját köelve.

Az autopoietikus rendszerek elmélete az élet, az élő organizmusok működési elveinek elmélete. Maturana szerint, ahogy az autopoiesis fogalma is jelzi (a görög: *autos* 'én', *poiein* 'csinálni'), az élő organizmusok olyan rendszerek, melyek az állandó ön-létrehozó, folytonos ön-megújító folyamatban tartják magukat életben. Ez a folyamat azonban csak akkor indulhat be, ha az élő rendszerek bizonyos szervezeti és strukturális sajátosságokkal rendelkeznek (lásd Maturana, 1982. 32 – 80, 138 – 156, 170 – 235).

(1) *Ciklikusan szervezettnek* kell lenniük, hogy alkotórészeik kölcsönhatásának eredménye csak az alkotórészek kölcsönhatása legyen. Az élet folyamata ezért egyszerre látszik önmaga eredményének és eszközének.

(2) Ciklikus szervezethez adódóan az élő rendszereknek *operacionálisan zárt*nak kell lenni: vagyis ahhoz, hogy fenntartsák az alkotórészek kölcsönhatásának reprodukcióját, kizárólag olyan információkra van szükségük, melyek alkotórészeik felépítéséről azok tevékenységeiről és kölcsönhatásuk módjáról tájékoztatnak. Az élő rendszerek ezért mindig és kizárólag *ön-referenciális* módon működnek, még ha a külső megfigyelő számára viselkedésük a világ tárgyaival való kölcsönhatásnak tűnik is.

(3) Az autopoietikus rendszerek *strukturálisan 'képlékenyek'*. A ciklikus szervezethez teremtette viszonyok között képesek változtatni és módosítani struktúrájukat: képesek például a növekedésre, a torzulások kiigazítására, és — bizonyos mértékig — a fizikai sérülések ellensúlyozására: képesek tanulni, megkülönböztetni magukat, specializálódni és így tovább. Ha azonban ezek a strukturális módosulások szervezetenként ellentmondóak, a ciklikus szervezethez vezetnek, és az organizmus elpusztul.

(4) Az autopoietikus rendszerek élő egységekként léteznek valamilyen közegben (lásd például Maturana, 1983. 64), melyhez *strukturálisan kapcsolódnak*. „Változások” vagy „események” abban a közegben, amely befolyásolni tudja a rendszert annak (például kémiai-fizikai, azaz egy kémiai-fizikai közegre vonatkoztatott) felépítése révén, a rendszer strukturális torzulásait választják ki — azaz magán a rendszer felépítésén múlik, hogy milyen strukturális torzulásokat szenvedhet, és egyáltalán, mi számít strukturális torzulásnak (a rendszer működése szempontjából). És ahogy a rendszer, ciklikus szerveződésének autopoietikus uralma alatt, azaz ismét oly módon, ami kizárólag a rendszertől magától függ, ellensúlyozza az előforduló torzulásokat, a közeg előbb említett „változásaihoz” képest véletlenül változik. Tehát nincs szükségszerű összefüggés a közegben lezajló „események” és a rendszer viselkedése között; a közeg csupán *kiválaszt* bizonyos, rendszerfüggő és *autonóm módon* (lásd például Varela, 1981.) szinterizált válaszlehetőségeket; de nem írja elő, nem határozza meg a lehetőségeket.

(5) Az autopoietikus rendszerek, szerveződésük fenntartása, és az őket mint működő egységeket körülvevő közeghez való alkalmazkodásuk tekintetében *homeosztázisok*. Ezért minden torzulás és strukturális módosulás ellenére igyekeznek megőrizni szerveződésüket és a közeg viszonyaihoz való idomulást. Ebben az értelemben nincs olyan organizmus, amely a közeghez való alkalmazkodás nélkül létezik. Ezért az úgynevezett pozitív kiválasztódás (a legalkalmasabb túlélése) nem lehet a bio-

lógiai evolúció elve; az elv a negatív kiválasztódás (az alkalmatlan pusztulása) kell legyen.

(6) Az idegrendszer funkciója kizárólag a rendszer érzékelő és cselekvő tevékenységének összehangolása. A legfontosabb dolog itt az, hogy az idegrendszer kiterjeszti az élő rendszer működéseinek hatókörét, azaz *kognitív mezőjét* egyszerű kapcsolatok (például az érzékelő sejtek tevékenységének különbsége) belső kölcsönhatásainak sorára. Az emberre nézve ez azt jelenti, hogy a tárgyakkal, az eseményekkel és a folyamatokkal való megszokott interakciója valójában nem is az egyéni emberi megismeréstől függetlenül meglévő, vagy az emberi érzékelésben megjelenő létezőkkel való kölcsönhatás. Sokkal inkább az érzékszerveinkben és az idegrendszer magasabb központjaiban levő idegsejtek tevékenységének különböző állapotai, különbségei és változásai közötti „interakció”. Vagyis tapasztalati világunk minden dolgával, eseményével stb. *belefoglaltatik* az idegsejtek és az idegsejt-egységek milliós és milliós tevékenységmintájába, az érzékelő sejtektől az emberi agyig.

(7) Az idegrendszer hálózatszerűsége, valamint az a tény, hogy az idegsejtek tevékenysége (tevékenységi állapotok, különbségek és változások a tevékenységben) mindig beindítja más idegsejtek tevékenységét, olyan hálózatot hoz létre az idegrendszeren belül, melyben bizonyos idegi tevékenységek más idegi tevékenységeket képeznek le; más szóval, az ilyen idegrendszerrel koordinált organizmus *megfigyelővé* válik a(z) (ideg)rendszer ön-leírásán és saját állapotaival való kölcsönhatásán keresztül.

(8) Ezért lehetségesek az *operacionális ismétlődések* is az ilyen összetett idegrendszerben, ugyanis az idegsejtek bizonyos tevékenységei, melyek más idegsejtek tevékenységét indítják el, melyek azután megint más idegsejtek tevékenységét idézik elő és így tovább, végül önmaguk tevékenységének végeredményeként aktiválódnak. Más szóval a rendszer kölcsönhatásban van önmagával saját leírásai leírásának potenciálisan végtelen sorozatán keresztül; ugyanakkor ez az előfeltétele annak, hogy a rendszer „tudatot” és „öntudatot” fejleszthessen ki.

(9) Az autopoietikus rendszerek — még ha összetett idegrendszerrel koordináltak is — szerveződési és funkcionális jellemzőik révén *strukturálisan meghatározottak és állapot-függők*, vagyis állapotaikat saját, aktuális állapotaik függvényében hozzák létre, struktúráikat pedig aktuális struktúráiktól függően módosítják vagy újíttják meg (például torzulások esetén kiegyenlítéskeppen). Az autopoietikus rendszerek tehát tevékenységük minden szintjén *induktív* módon működnek.

(10) Az összetett idegrendszerrel koordinált autopoietikus rendszerek műveleteiket (kognitív mezőjük elemeit) megfigyelőként szinterizálják a kifejlesztett belső leképezésrendszer alapján. Ez a tulajdonságuk teszi lehetővé, hogy „kölcsönhatásba lépjenek” dolgokkal, eseményekkel, történésekkel stb., melyeket kizárólag a rendszer megismerő tevékenységei (belefoglalás) határoznak meg. Az operacionális ismétlődések előfordulása, és ezzel az „ön-tudat” kialakulása képessé teszi a rendszert, hogy megkülönböztesse a „belső” és a „külső” kognitív mezőjén belül, s ennél fogva interakcióba lépjen egy „külső” világ tárgyaival. Ily módon a megismerő rendszerek kölcsönhatásban állhatnak más megismerő rendszerekkel is, a hozzájuk tartozó tár-

gyaknak a megfelelő kognitív mezőben való azonosításával. Strukturális és funkcionális hasonlóságuk mértékében, valamint kölcsönhatásuk intenzitásától és időtartamától függően, konszenzuális mezőket, kölcsönös tájékozódási rendszereket, nyelvi mezőket hozhatnak létre, és megteremthetik egy objektív (azaz interszubjektív) valóság eszméjét is.

Ismeretelméleti szempontból összefoglalva ezeket az elképzeléseket, — a világhoz való szokásos, naivan realiztikus viszonyulásunkkal szemben — néhány lényegi és messzire ható következményhez jutunk a magunk, gondolkodásunk és tevékenységünk, világunk és valóságunk megértését illetően. Ezek a következmények a konstruktivista filozófiához, a *radikális konstruktivizmushoz* vezetnek (lásd Glasersfeld, 1981).

Ha elfogadjuk, hogy a világot, amit tapasztalunk, nem úgy tapasztaljuk, ahogy tapasztaljuk, hiszen a világ maga az, amit tapasztalunk; és ha elfogadjuk, hogy a „világ dolgairól” való tapasztalatunk afféle trükk, amit idegrendszerünk önreferenciális szerveződése mutat be — az emberi kognitív rendszerek „működési módja” saját autopoiézis során — nos, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy tulajdonképpen nem az általunk érzékelt és elemeiben kezelt világban élünk, hanem autopoiézisünk körülményeit igyekszünk javítani, és létezésünket próbáljuk fenntartani egy olyan világ létrehozásában és létrehozásával, amit a megismerésen keresztül valósítunk meg. Ebben az értelemben minden érzékletünk, ismeretünk, gondolkodási módunk (például a radikális konstruktivizmus), és kultúránk minden megnyilvánulása eszköznek és stratégiának bizonyul a humán autopoiézis folyamatában. Az abszolút (megismeréstől független) valóság ismerete (például a közegé, amelyben autopoiétikus, működő egységekként létezünk) az ember számára nem létezik, hiszen az ember élő organizmus, megismerő rendszer.

Továbbá az is lehetetlen az ember számára, hogy megvalósítsa az *objektívítást*, a tárgyakhoz és a tényekhez való közvetlen, természetes eljutás értelmében, vagy a rökéletesen világos, közvetlen, tiszta tudás értelmében. A legtöbb, amit tehetünk, hogy interszubjektív szférákat hozunk létre — feltéve, hogy már léteznek konszenzuális mezők —, melyek struktúráink, műveleteink és kognitív mezőink párhuzamoságain alapulnak. Hasonlóképpen, az *igazság* — abszolút értelemben — emberileg elérhetetlen. Azok a *verifikációs módszerek* ellenben, melyeket a mondatokra alkalmazunk, lehetnek párhuzamosak; a mondatok igazságának/hamisságának megítélése pedig csupán interszubjektív természet lehet (lásd Kamlah és Lorenzen, 1977). Minden, a tudásunk lehetőségeit illető látszólagos megszorítás ellenére, a legcsekélyebb okunk sincs, hogy lemondóak vagy elkeseredettek legyünk, ha az ember intellektuális és technikai fejlődésének megmaradó esélyeire gondolunk.

Mert ha érzékleteinket, szellemi képességeinket és műveleteinket, fogalmiságainkat, elképzeléseinket, leíró rendszereinket, magyarázatainkat és osztályozásainkat, valamint a világról és annak tulajdonságairól való ismereteinket (röviden: minden ontikus és *ontologikus tudásunkat*) az emberi autopoiézis eszközének tekintjük; és elfogadjuk, hogy mindezen eszközöknek kizárólag a megismerési folyamaton belül van értelmük, és csakis azáltal határozódnak meg, akkor az is nyilvánvalóvá vá-

lik, hogy ezek az eszközök csak saját autopoiésisünk folyamatában működtethetők. Vagyis egyáltalán nem számít, hogy ismeretünk (ikonikus értelemben) megfelelő-e valamiféle abszolút valóságnak. A döntő kérdés a különböző fogalmi rendszerek hatékonysága gondolkodásunk és cselekvéseink szempontjából, azaz autopoiésisünk megvalósulásának módozatai szempontjából. Ezt a hatékonyságot tapasztalhatjuk — világgalkotásunk „közegében” úgymond —, amikor gondolkodásunk és cselekvéseink eredményeit és következményeit észleljük, vagyis amikor *operacionális tudást* szerzünk, anyagi, fogalmi, stratégiai, nyelvi és egyéb tárgyakkal foglalkozva kognitív mezőnkön belül. Egyszerűen fogalmazva: két különböző dologra kell nagy figyelmet fordítani egyszerre. Először is rendkívüli képzelőerőre és kreativitásra van szükség mind az ontikus és ontologikus fogalmak kigondolásában, mind pedig az új viselkedés-, gondolkodás- és cselekvésmódok kialakításában, másodsor pedig tapasztalatot kell szerezni az ilyen fogalmakkal, gondolkodás- és viselkedésmódokkal kapcsolatban megismerésünk minden területén, és minden olyan gondolkodás- és cselekvésmód rendszerében, ahol azok alkalmazhatónak és gyümölcsöztethetőnek látszanak.

Ha mindkét tevékenységet módszeresen, interszjektíve érthető vagy ellenőrizhető módon folytatjuk, akkor tudományról beszélhetünk (lásd még Rusch, 1983. Hauptmeier és Rusch, 1984).

Minden ilyen próbálkozás során, az operacionális tudás elsajátításának folyamán fogjuk látni, hogy elképzeléseink és fogalmaink vajon valóban alkalmazhatók és gyümölcsöztethetőek-e (tudniillik tapasztalataink szerint). Az ontikus-ontologikus tudás és az operacionális tudás így egymást kiegészíti; gondolkodásunk lehetőségei és korlátai az operacionális tudás elsajátítása során derülnek ki, másrészt viszont ontikus-ontologikus tudásunk a „közege” és eszköze az operacionális tudás megszerzésének. Ez az a gondolati keret, amelyben most meg kell vizsgálnunk az autopoiétikus rendszerek elméletét, a radikális konstruktivizmust, és végül, de nem utolsósorban a múlt, a történelem és a historiográfia itt következő fogalmát is.

3.2.2. AZ IDŐ ÉS AZ IDŐ MEGNYILVÁNULÁSI MÓDJAI

„Bizony a világ idővel és nem időben teremtett, hiszen ami időben teremtett, az valamilyen idő előtt és valamilyen idő után van” (Augustinus, *De Civitate Dei* XI. könyv, VI. fejezet, Whitrow-tól idézve, 1980. 33). Az autopoiétikus rendszerek elméletét és az emberi megismerő rendszerek konstruktív képességét figyelembe véve Augustinus felfogásával kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy az idő, a világgal együtt egy tér nélküli és időtlen közegben teremtődött, amikor a megfelelő bonyolultságú megismerő rendszerek elérték a tudatosság szintjét, és *megfigyelők*ké váltak. Ilyen összefüggésben az időt kognitív konstrukciónak vagy fogalomnak kell tartanunk, amely például az emberi tapasztalat szervezésében és az emberi cselekvések összehangolásában és tervezésében játszik fontos szerepet. Az idő természete kapcsán végzett vizsgálódások tömegének eredményeit összegzi G. J. Whitrow (1980:

64) a következőképpen: „...arra a következtetésre jutottunk, hogy tudatos időérzékelésünk a figyelem mechanizmusától, és az agyi információkódolástól és tárolástól függ, nem valamiféle sajátos, belső, időérzékelő szervtől. Nem csak saját, általános szellemi és fizikai állapotunk, beleértve korunkat is, befolyásolja, hanem környezetünk tulajdonságai és a kultúra is, amelyben élünk. *„Időérzékünk nem a tapasztalás szükséges feltétele, ahogy Kant gondolta, és nem is egyszerű érzéklet, ahogy Mach hitte, hanem szellemi konstrukció”.*

Ennek a konstrukciónak az összetevői az emberi tapasztalat és érzékelés szerves részei: figuratív, és mindenekelőtt sorozatszerű gestaltok, melyek mint cselekvési sémák (okozati, célra irányuló, feltételes sémák) makro-strukturális egységekké, azaz eseménysorokká, eseményláncokká állnak össze. Amint J. Piaget kifejti (lásd Piaget, 1974), az idő sémája egyfajta koordinátorává válik a főnti cselekvés- és mozgásegységeknek, melyeket a megismerés folyamatában elfoglalt helyüknek és funkciójuknak megfelelően, más cselekvés- és mozgásegységek határoznak meg, azaz motorikus és mentális tevékenységek. Egész, úgynevezett időmérésünk valójában nem áll másból, mint egy esemény időtartamának megállapításából egy másik (lehetőleg egységes) esemény időtartamához képest. Tehát voltaképpen ez a viszony hozza létre az *időt* a szó szoros értelmében. Ily módon az idő az egyébként különböző eseményeket és a cselekvések kölcsönviszonyait egy közös téma, az időtartam variációjává egységesíti, érzékelésünkön belül. Az idő — mint afféle ragasztó — úgy kapcsolja össze az átélt történésegyégeket, hogy azok egy teljes esemény megtapasztalásává állnak össze. Így aztán a jól ismert időegységek, az időmérés és a naptárak feltalálását lényegében a matematika, a geometria és a számtan, és végül, de nem utolsósorban a finommechanikai technológia eredményének kell tartanunk, mely tudományok modelleket szolgáltatnak (mint az egyenesek és a két pont között húzott egyenes a geometriában; a számok halmaza és kombinációik és így tovább), illetve elláttak bennünket pontos mérőműszerekkel (mint az óraszerkezetek).

Ezek szerint, mondhatni, világunk részeként éljük meg az időt, másodpercekben, percekben, órákban, napokban és években mérve, a közegként, melyben élő egységekként létezünk. Ebben a konstruktív összefüggésben érintenünk kell a múlt, a jelen és a jövő fogalmát is. Minden okunk megvan, hogy azt gondoljuk: a vonatkozó terminológia kidolgozását a működő emlékezetben megjelenő különböző „tartalmak” eltérő tudatosulási módjainak fogalmi szintre emelésére kell alapozni. Tehát a kognitív struktúrák jellemző intenzitás-különbségeinek fogalmi szintre emelésével van dolgunk, azaz olyan különbségekkel, melyek érzéki stimulációval való kiválthatóságuk eltérő mértékéből, illetve asszimilációs- sematikus funkciókkal történő megérősíthetőségükből származnak. Nos, az ilyen fogalmi szintre emelés funkciója egy megismerő rendszer számára abban áll, hogy felismerhető az „operatív hely”, ahol az organizmus saját cselekvés-sematikus összekapcsolt kognitív struktúráihoz és a tevékenységekhez, érzékletekhez és cselekvéssorokhoz képest minden egyes pillanatban elhelyezkedik. A viselkedés így megtervezhető, szándékolható, félbeszakítható és folytatható. Egy cselekvésstratégia megvalósítását illetően ez magában foglalja például a cselekvés következő lépésének ismeretét vagy rekintrébe vételét, a bár-

mely pillanatban (szigorú értelemben) folyamatban levő cselekvések érzékelését, és a korábban befejezett vagy végzett cselekvések ismeretét. Ennek az elképzelésnek a döntő mozzanata az, hogy a tudat elemei, melyek együtt vannak jelen a tudat hatókörében, minőségük szerint jövőként, jelenként és múltként válnak fogalmivá. A történeμφilozófia szempontjából ez a tény minden bizonnyal afféle „hiányzó láncszem” lehet, amely alkalmas arra, hogy közvetítsen a múlt realiztikus és relativisztikus fogalma között oly módon, hogy egyrészt segít megmagyarázni a múlt kétségbevonásának nehézségeit, másrészt viszont világosan megmutatja a különbséget a múlt és a „múlt” predikátum között, mely utóbbi a tudattartalom elemeinek bizonyos tulajdonságára utal. A. Dantonak például hasonló az elképzelése, azonban nem talált olyan „módot, mellyel mintegy kiterjeszthetnénk a jelen fogalmát olyképpen, hogy a múlt tárgyait és eseményeit is belefoglalhassuk” (Danto, 1980. 154 ff., saját fordításom — GR.).

A „múlt”, „jelen” és „jövő” melléknevek főnevesítésével és ezzel jelentettjeik látzólagos önálló létre emelésével szinte automatikusan szembekerülünk az elkerülhetetlen kérdéssel a szóban forgó tárgyak természetéről és tulajdonságairól, létezéséről és megfigyelhetőségéről. Azok, akik nem fogadják el csak úgy a gondolkodásunkat uraló, megszokott modelleket és fogalmakat a múlt természetéről, ezen a ponton azonnal felismerik az univerzálisai jól ismert problémáját. És valóban okkal gondolhatjuk, hogy a történeμφilozófiai viták nagyrészt az univerzálisai rejtezt, föl nem ismert problémájáról szólnak. Ez persze nem könnyíti meg a dolgunkat, amikor az iménti kérdéseket kell megválaszolnunk, segít viszont abban, hogy maguknak a kérdéseknek az értelmességével foglalkozzunk; tudniillik egy olyan gondolati kereten belül, amely explikálható, s így segít bizonyos mértékig eloszlatni a múlt létezésének rejtelmét. Bizonyára ez a szempont is erőteljesebben jelent volna meg a történelemelméletben folyó vitákban, ha az emlékezés jelensége és a múltbeli események elmondása nem játszott volna olyan fontos szerepet a múlt szubsztancialista, realiztikus fogalmának létrehozásában.

3.2.3. EMLÉKEZET ÉS EMLÉKEZÉS

Az emlékek természetét megmagyarázandó rendszerint a múlt fogalmára hivatkozunk, és azt állítjuk, hogy az emlékek felidézik azokat a múltbeli eseményeket és élményeket, melyeket a fejünkben őriztünk. Ha meg akarunk bizonyosodni a múlttól, akkor viszont az emlékezőképességre hivatkozunk, hajlamosan arra, hogy túlértékeljük emlékeink minőségét, és arra, hogy az emlékezés (mint képesség) kognitív funkcióját alábecsüljük. Ez a körkörös rendszer pedig, amely alapján a múlt és az emlék fogalmát kölcsönösen a másiktól magyarázzuk hétköznapi gondolkodásunkban, valójában megakadályozza, hogy felismerjük a múlt bizonytalan identitásában és az emlékek kognitív tulajdonságaiban rejlő konfliktuslehetőségeket. Bármennyire hatékonyak legyenek is az egységes én- és világképek létrehozására használt iménti fogalmi rendszerek és stratégiák, gyengéik azonnal szembetűnővé válnak, mihelyt a

tökéletlenségek elfedésére szolgáló pragmatikus eljárások megszűnnek működni (például amikor az emlékek interszubjektív voltát bíróság előtt kell eldönteni), vagy mihelyt pontosabban vizsgálni kezdjük emlék és múlt kapcsolátát.

Túláságosan messzire vezetne, ha napjaink emlékezés-elméletei részletes taglalásába kezdenénk; elégedjünk meg most néhány átfogó észrevétellel. Az utóbbi évtizedekben egyre kevesebben állítják, hogy az emlékezet a tapasztalatok tárolására és megőrzésére szolgál a jövőbeni felhasználásig abból a célból, hogy a múlt ugyanolyan módon és egyszerre hozzáférhetővé váljon. Ehelyett megszaporodtak azok az elképzelések, melyek szerint a többé-kevésbé állandó kognitív struktúrák létrehozásának, megszilárdításának és mozgósításának folyamatait funkcionálisan összekapcsolhatjuk a megismerés egész folyamatával, az emlékképek és az emlékezés jelenségét megismerő tevékenységként értelmezzük, és azokat ennek megfelelően konstruktív folyamatokként kezeljük. Ennek az elképzelésnek köszönhetően — Ebbinghaus, Müller, Koffka, Bartlett és mások (lásd Lindsay és Norman, 1972., Whitrow, 1980) munkáival együtt — néhány olyan biológus nézetei is támogatásra találtak, akik — mint J. M. L. Hunter — úgy vélik, hogy az emlékezet elsődleges feladata nem az, hogy megőrizze a múltbeli eseményeket, hanem hogy képessé tegye az embert arra, hogy megfeleljen a jelen elvárásainak (lásd Hunter, 1964. 203).

Ez az a pont, ahonnan H. R. Maturana emlékezetfelfogása kiindul. Azokat a neurofiziológiai, strukturális módosulásokat, melyeket a megismerő rendszer kölcsönhatásai (például a kognitív struktúrák létrehozása és megszilárdítása) során elszenved, Maturana mint „az idegrendszer reaktivitásában bekövetkezett változásokat” (Maturana, 1982. 61) írja le, s így arra a következtetésre jut, hogy „nem létezik a környezet leképezéseinek rátkára értelmében vett emlékezet, amit különböző alkalmakkor felidézhetünk (...), és nem létezik a neurofiziológiai funkció értelmében vett emlékezet” (62. old. — saját fordításom — GR.). Ha ez igaz, teljesen új magyarázatot kell találnunk az emlék és az emlékezés jól ismert jelenségére. Így magát az emberi agyat sem tarthatjuk már aktualizálható elemek tárházának, hanem egy olyan képességnek vagy tehetségnek, amely az emlékeket a tudat egy sajátos fajta jelenségeként szinterizálja az érzékelés folyamatában. Ezek az emlékek aktuális alakjukban — emotív, konnotatív stb. töltésükkel — nem léteznek az éppen aktuális tudatállapoton, és az idegrendszeren belüli létrejöttük pillanatán kívül. Az emlékeket ezért nem elhívjuk valahonnan, hanem létrehozuk az idegrendszer *öngerjesztő és önreferenciális* működése során és az idegsejt-struktúrák tevékenysége következtében emlékként aktualizáljuk őket az emberi tudatban. Az emlékek hangulatoktól, motivációktól, elvárásoktól, érdekektől, helyzetektől stb. való függősége az aktuális kognitív eseményeket meghatározó elemek ismert keretében szükségszerűen megmutatkozik. Hozzá kell azonban tenni, hogy a tudattartalom emlékként működő elemének önazonossága többek között a használható érzékelési séma-választéktól és fogalmaktól való függőségként, pusztán ötletek és képzelgések által való behatároltsággként, illetve a főnti készletek változékonyságán belüli változhatósággként határozódik meg. Emlékeink nem a múltbeli eseményeket tudatosítják velünk, csupán azokat a gondolatokat, melyeket abban a pillanatban a múltbeli események kifejezé-

seként azonosít a tudatos emberi agy. Ebben az értelemben pedig az emlékek meg-tapasztalása tulajdonképpen teljes (úgynevezett) világ-ismeretünket magába foglalja, beleértve az összes fogalmat és modellt, mellyel a létezés természetéről rendelkezünk. Ezért nincs sok értelme annak az igyekezetnek, hogy emlékezetünk segítségével bizonyosodjunk meg a múltról. Hiszen abban az esetben ismét gondolkodási és beszéd-lehetőségeink korlátaiha ütköznénk; így nem marad más számunkra, mint az a tény, hogy a múlt fogalma szellemi konstrukció, melynek segítségével érzéki és mentális tapasztalatainkat egységes rendszerbe próbáljuk szervezni.

3.2.4. ELBESZÉLÉSEK ÉS TÖRTÉNETEK

Egy másik tényező, ami alkotórésze a múlt fogalmának: a történetmondás, aminek segítségével például emlékeket lehet nyelvészetileg vagy beszéltnyelvi módon kifejtteni. Ha például a hétköznapi történetek kompozícióját és struktúráját nézzük, nyilvánvaló, hogy teljes mértékben pragmatikus, beszéltnyelvi feltételek és szempontok határozzák meg, azonkívül az emberi tapasztalás és emlékezetbe vésés módzatai, valamint olyan nyelvi tényezők, mint a lexikalitás, a szemantikuság és a szintaktikuság. A történetek érthetősége a mondatok és szövegek szintjén éppen azoknak a kötőszavaknak a használatából adódik — mint például az „a célból, hogy”, „mert”, „azért”, „aztán” és így tovább —, melyek az érzékletek összehangolásának azokat a kognitív, cselekvés-sematikus formáit (az okozatiság, a célszerűség, a feltételeesség, a sorrendiség srb. mintáit) képviselik, melyek, az idő sémájával együtt, már meghatározzák tudati tapasztalatunk megjelenési formáit. S ahogy az idő sémája a tapasztalás egységeit mind belsőleg, mind pedig egymással összekapcsolja, úgy koordinálja az igeidő-rendszer a történet egységeit és sorozatait, támogatja a nem időbeli kötőszavakat, és fordítva: kap megerősítést tőlük.

Ily módon a történet képes olyan események, folyamatok vagy eseménysorok elképzelésére ösztönözni, melyek saját belső koherenciájuk révén lesznek hihetőek, és a koherencia létrehozásában alkalmazott eszközök révén a személyes élménnyel felérő valószínűséggel és bizonyossággal rendelkeznek. Más szóval, a történetek, amiket megélünk és a történetek, amiket elmondunk mind belső koherenciájukat, mind külső integrációjukat ugyanattól a kognitív, cselekvés-sematikus struktúrakészletről nyerik. S ez ugyanúgy igaz a hétköznapi történetekre, mint a biológusok, a fizikusok, vagy a történészek által elmondott történetekre. Ez a fajta koherencia végül megvilágítja azt a tényt, hogy az okozati, a teleologikus, a feltételes, a genetikus és így tovább magyarázatok egyáltalán magyaráznak, azaz segítenek, hogy választ adjunk kérdésekre, és követhetésekre jussunk. S a főnti okok miatt a verbálisan közölt vagy írott történetek — minden retorikai kifinomultság nélkül is — csábítóan vonzóak. Ha a belső és külső okozati, időbeli srb. kapcsolatok követhetően szervezettek, a történetek nem csak esztétikai és intellektuális értelemben kínálnak kielégülést, de megreszesítik az értelemnek és a koherenciának egy olyan fokát is, melyet kényszerítő körülmények híján nem lehet feladni. Az ilyen történetek a tu-

datos tapasztalatot messze felülmúló mértékben integrálják események és epizódok sokaságát, egészében egységes folyamatok világos, átlátható és kezelhető fogalmává. Mindezek a tulajdonságok reszik a történelmet a világesemények előre elrendelt modelljévé. Így aztán nem igazán meglepő, ha engedünk saját — például életrajzi — történeteink csábításának, vagy ha mások történeteit saját múltjukról hihetőnek és meggyőzőnek találjuk.

3.2.5. A MÚLT DOKUMENTUMAI

Amint mondtam, az emberi tapasztalatot cselekvés-sematikus (okozati stb.) koordináció jellemzi. Így tapasztaljuk például a cselekvéseket, azok eredményét és következményeit, okait és hatásait, céljait és azok megvalósítását. Eközben a hatékonyság érzését (Piaget), amit magunk élünk meg, kiverítjük az események okaira, mozgatóira és erőire és a külvilág mozgásaira, változásaira és tárgyaira. S végül bármelyik tárgy, esemény és jelenség úgy tűnhet föl, mint amit valami előidézett, vagy aminek kiváltóoka van. Ha bármely tárgy fejlődési folyamatait úgy tekintjük, mint amit — legalábbis potenciálisan — elbeszélhetünk, s mint ami szükséges a szóban forgó tárgy létezéséhez, egyidejűleg létrehozuk az ilyesfajta fejlődéshez rendelhető időtartam vagy időszakaszok képzetét. S mivel az ilyen folyamatokat csak a szóban forgó tárgyaknak vagy a tárgyak állapotainak észlelését megelőző időbe tolhatjuk el, végül minden tárgy, minden teremtmény és minden folyamat a múlt dokumentumává válik. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a narratív koherencia az oka annak, hogy az említett tárgyak a múlt dokumentumaiként jelentőségre tesznek szert. S ugyanez igaz minden historiográfiai forrásra és bizonyítékra is; mind csak akkor válik fontossá és jelentéssé, ha narratív kapcsolatokba illeszthető. Emiatt az említett tárgyak keletkezésének történetét nem vehetjük a múlttól szóló beszámolóknak. Hiszen abban az esetben a bizonyosság, amit a történelem létének tulajdonítunk, ismét egy olyan következtetés eredményének bizonyul, mely újra és újra a jelen tapasztalatból és a jelen tudásból indul ki.

3.2.6. HISTORIOGRÁFIA

A múlt fogalmának iménti kifejtését összegezve egy sor egészen egyszerű közvetett bizonyítékhoz jutunk azt a feltételezést illetően, hogy a múlt szellemi konstrukció, amit csak bizonyos (például logikai) következtetések tartanak fenn, kizárólag az ilyen konstrukciók alapjául szolgáló modelleken belül. Ennyiben Lévi-Strauss elképzelése (a történelem mint pontos tárgy nélküli módszer), Goldsteiné (a tudás elsődlegessége), Baumgartneré (a történelem mint sui generis alkotás), valamint Collingwood pragmatikus álláspontja tökéletesen igazolható konstruktivistra gondolati keretben. Most az eddigieknél is világosabban megindokolhatjuk, hogy miért kell a történelmet (nem csak metaforikus vagy módszertani értelemben) historiográfiai

tevékenységünk eredményének tartani. A legfontosabb, hogy a múlt fogalma cselekvésirányító kategóriaként működik, ami szubsztancialista értelmezésében színleg létrehoz egy olyan tárgy-mezőt, amire a historiografikus kutatás vonatkoztatható. Valójában azonban ez a koholt tárgy-mező mindaddig nem nyer pontosabban meghatározható formát, amíg ki nem alakítjuk a tulajdonságaira vonatkozó modelleket és fogalmakat tapasztalati valóságunk megfelelő modelljei és fogalmai alapján. Megismerő tevékenységünk alapelvei és megjelenési formái, fogalomalkotásunk módja, az a mód, ahogy makrostrukturális kognitív egységeket alkotunk stb., az oka annak, hogy a világ eseményeinek folyását csak történetyszerű-történelemszerű módon tudjuk felfogni, és hogy akkor és csak akkor találjuk elfogadhatónak vagy hihetőnek ezen folyamat leképezéseit, ha történetyszerű kapcsolódást alakítanak ki például az ember, a társadalom, a fejlődés és változás megvitatható modelljeinek és elméleteinek, a szóban forgó tematikus tárgyakkal stb. a segítségével. A történelmet tehát mindig és kizárólag azok a „történetes” kapcsolódások határozzák meg, melyeket magunk hozunk létre a múltra hivatkozva megfelelő modelljeink alapján.

Ha tehát ma például azt várják el a historiográfiától, hogy vegye figyelembe a természet- és társadalomtudományok rendszerelméleti, pszichológiai vagy kibernetikai fogalmait, hogy jobban megragadhassa, és teljes összetettségében megérthesse az emberi társadalmak fejlődésének, szerveződésének és változásának történeti folyamatait, belső szerveződésüket és meghatározottságaikat stb., akkor mindez azt bizonyítja, hogy bizonyos — például empirikus — elméletek és modellek még a múlt „természetének” olyan felfogásaira is döntő hatással vannak, melyeket helyesnek tartunk, s ezért alkalmasnak arra, hogy egy ésszerű historiográfia alapelvei legyenek.

Ezeken az alapelveken, a historiografikus és például a természettudományos vagy szociológiai fogalmak valószínűsíthetőségén és összeegyeztethetőségén kívül valóban nincs más olyan érv — különösen nem a múlt természetére alapozható érv —, amely egy bizonyos fajta historiográfia mellett vagy ellen szólna; például a koronás fők történelme, vagy az irodalmi motívumok, stíluselvek története ellen, és így tovább. Bármilyen érveket hozunk is föl ma az ilyen történetírásokkal szemben, azokat úgy jellemezhetjük, mint a jelenlegi világnézetek érvényességének kipróbálására (historiográfiai értelemben is) — azok egyneműsége és következetessége okán — tett egyik kísérletet.

De mert a múlt nem tartozik az emberi tapasztalat körébe, s mert így csak historiográfiai konstrukciókkal dolgozhatunk, és tapasztalatunk mindig és kizárólag saját aktuális jelenünkről lehet, nincs lehetőségünk például a historiográfiai állítások leíró értékének megállapítására vagy ellenőrzésére. És mivel a történeti eseményeket és folyamatokat sem megismételni, sem reprodukálni nem tudjuk, nincs mód olyan fogalmi rendszerek kidolgozására, ellenőrzésére és fejlesztésére, melyek megfelelnek az eseményeknek és a folyamatoknak (például elméletek), bármilyen tudományos keretben. A historiográfia tudományos lehetőségei arra korlátozódnak, hogy a múlt nyomaiként vagy dokumentumaiként azonosított tárgyak alapján, és alkalmazhatónak ítélt fogalmak és modellek segítségével történeteket — (hi)storiákat — találjon ki, hogy ellenőrizze azok összevetését a forrásokkal és társíthatóságát

más (hi)sztorikkal. Ezen a rugalmas érvényességi körön belül nem mérhetjük a historiográfiai tudósítás érvényességét valamiféle „történeti tényekkel való egyezéssel”; csak azt vizsgálhatjuk, hogy a történet hihető, meggyőző és releváns-e azon modellek keretén belül, melyek konszenzusról gondoskodnak a történelemtől és a historiográfiáról vallott akruális feltevések, és az aktuális ideológiai, etikai, politikai stb. fogalmak alapján.

Ha a historiográfiát nem tekintjük sem a történeti tényeket felfedező vagy kinyomozó módszernek, sem a múltat leíró és magyarázó tudománynak, a historiográfia úgynevezett problémái, vagyis a nézőpont-függőség, a viszonylagosság, a szubjektivitás, a konstruktivitás stb. módszertani elvekké válnak és a historiográfia minden formájának *sine qua non*-jává. Ennek a ténynek az elfogadása és következetes végiggondolása nem csak megvitatásra alkalmas ismeretelméleti és metaelméleti kiindulási pontot biztosít a történettudománynak, de lehetőséget ad arra is, hogy támadólag lépünk föl a historiográfia alkalmazhatóságáról folytatott vitákban mindaddig, amíg társadalmi igény van a történelemre. Ebből a szempontból a modern historiográfia — ugyanúgy, mint valaha a mítoszok és históriák mesélése — funkcionálisan kötődik a historiográfiai konstrukciók iránti, mostani igényhez, hiszen ez az igény például a személyes és a társadalmi identitás megvalósításának feltételeiből, cselekvéseink legitimálásának és megalapozásának követelményeiből, valamint az egységes én- és világképre való vágyakozásból ered. S végül ebből az igényből származik a modern historiográfia relevanciája és legitimációja.

3.2.7. DIAKRONOLÓGIA

Ha a historiográfia előfeltevéseit, feltételrendszerét és eredményeit nézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy lehetetlen például hatékonyan előrejelző fogalmi rendszereket szerkeszteni vagy társadalmi rendszer-dinamikai elméleteket kifejleszteni és kipróbálni historiográfiai fogalmak és módszerek keretében.

Holott éppen azok az elméletek és fogalmi rendszerek jelentenének nagy segítséget a társadalomtervezésben és -szervezésben, melyek lehetővé tennék, hogy sikeres előrejelzéseket dolgozzunk ki a társadalmi mozgásokról és változásokról.

Mostanáig egyedül a közgazdaságtan dolgozott és próbált ki, fejlesztett tovább jelentős méretekben egy diakronológikus programot — gazdasági rendszerek dinamikájának mikro- és makroszintű modelljeit, jelzőrendszereket és összetett előrejelző módszereket —, míg a szociológia magát a szinkronikus vagy historiografikus út választására kényszeríti. S bár ezek a közgazdasági modellek és megközelítések még vitathatók és — időnként — kevéssé hatásosak, mindenesetre felhívják figyelmünket egy új területre a társadalmi valóság és változásai megértésének lehetőségeit illetően. Ez a terület társadalmi valóságunk szinkronikus modelljeinek kidolgozásától a társadalmi dinamika modelljeinek kialakításán és kipróbálásán keresztül a társadalmi rendszerek diakronológiájáig terjedhet (lásd Rusch, 1985).

Ennek a modellnek a döntő előnye a historiografikus megközelítésekkel szemben az, hogy tudományos módszerek keretén belül kidolgozható, valamint hogy olyan fogalmi rendszerek létrehozását ígéri, melyekkel végeredményben nagy haladást érhetünk el valóságunk létrehozásának folyamataiban.

4. IRODALOMTÖRTÉNET A KONSTRUKTIVISTA IRODALOMTUDOMÁNYBAN

Mai nézeteink alapján a következő megállapításokat tehetjük például az irodalom tudományos historiográfiáját illetően: még világosabban és félreérthetetleneb-
bül meg kell mutatni, hogy a historiográfia konstruktív, nem pedig rekonstruktív vállalkozás. Ez a vállalkozás megköveteli a historiografikus konstrukció alapelveinek kifejtését, az általános és koncepcionális tudományos értékek kifejtését, az ismeret- és metaelméleti alapozás kifejtését, valamint a historiografikus konstrukció speciális előfeltevéseinek kifejtését. Ez magában foglalja a historiografikus konstrukcióban használt adatok és források megjelölését, és — amennyire lehetséges — a felhasznált anyag teljes leírását, valamint az alkalmazott modellek és elméletek kifejtését.

Midezzel megeremthetjük az interszjektív ellenőrzés és a historiografikus konstrukció érthetőségének feltételeit, és segíthetjük a produktív kritika megjelenését. A historiografikus munka világosan jelzi (lásd Rusch és Schmidt, 1983), hogy az előfeltevések és az elméleti eszközök szigorú kifejtése jelentős szabályozó hatással jár, ami abban mutatkozik meg, hogy amikor intuitíve magától értődő, ám kevésbé megalapozott kapcsolatokról van szó, vagy amikor elméleti fogalmak hiányoznak, esetleg nincsenek pontosan kidolgozva, óvatosságot és visszafogottságot tanúsítunk. Figyelembe véve az ilyen tapasztalatokat, a (hi)storiok mondását — ami mindig arra kényszerít bennünket, hogy konstruált adatokon rúli dolgokat is feltételezzünk — többé nem tarthatjuk a historiográfia kizárólagos elvének. A megvitatható léptékre zsugorított formák ismét jobb befektetésnek tűnnek, mint a ragaszkodás a hagyományhoz — mert bár az esztétikai érték és az elevenség a hagyomány mellett szól — de, sajnálatos módon, azon kívül semmi.

(Fordította: Kovács Sándor)

(Gebhard Rusch: *The Theory of History, Literary history and historiography*. = *Poetics* [1985.] 14. 257–278.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAUMGARTNER, H.M.: *Thesen zur Grundlegung einer transzendentalen Historik*. = Seminar: *Geschichte und Theorie*. Hrsg. H. M. Baumgartner — J. Rüsen. Frankfurt am Main, Suhrkamp 274–301. 1976.

BERG, J. et al.: Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main, Fischer 1981.

BRINKMANN, R.: Gedanken über einige Kategorien der Literaturgeschichtsschreibung. Anlässlich der ersten beiden Bände von Friedrich Seugles 'Bidermeierzeit'. Euphorion 69. 1975. 41–68.

CLUBB, J. M.: History as a Social Science. = Social Science Journal Vol. XXXIII. (4). 1981. 596–613.

COLLINGWOOD, R. G. — J. N. L. MYRES: Roman Britain and the English Settlements. Oxford, 1937.

COLLINGWOOD, R. G.: The Idea of History. Oxford, 1946.

COLLINGWOOD, R. G.: Essays in the Philosophy of History. Ed. W. Debbins. Austin TX. 1965.

CONRADY, K. O.: Konzepte und Darstellungsformen der Literaturgeschichtsschreibung. = Hrsg. H. Brackert — E. Lammert. Funk-Kolleg Literatur 2. Bd. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1981. 193–218.

DANTO, A. C.: Analytische Philosophie der Geschichte. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1980.

EIBL, K.: Kritisch-rationale Literaturwissenschaft. München, Fink 1976.

GERVINUS, G. G.: Prinzipien einer deutschen Literaturgeschichtsschreibung. = Literaturwissenschaft und Literaturgeschichte. Hrsg. Th. Cramer — H. Wenzel. München, Fink 1962. 19–64.

Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte. Hrsg. Glaser, H. A. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1980.

GLASERSFELD, E. V.: Einführung in den radikalen Konstruktivismus. = Die erfundene Wirklichkeit. Hrsg. P. Watzlawick. München — Zürich, Piper 1981. 16–38.

GOLDSTEIN, L. J.: 1977. History and the Primacy of Knowing. = History and Theory. Vol. XVI. (4). 16. (special issue), 29–52.

Hansers Sozialgeschichte der Literatur. Hrsg. Grimminger, R. München — Wien, Hanser 1980.

HARTH, D.: Sozialer Wandel — Literarischer Wandel. = Funk-Kolleg Literatur. Hrsg. H. Brackert — E. Lammert. 2. Bd. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1981. 10–32.

HARTH, D.: Die Geschichte ist ein Text. Versuche über die Metamorphosen des historischen Diskurses. = Formen der Geschichtsschreibung. Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Hrsg. R. Koselleck, H. Lutz — J. Rüsen. 4. Bd. München, DTV 1982. 452–479.

HAUPTMEIER, H. — G. RUSCH: Erfahrung und Wissenschaft. Überlegungen zu einer konstruktivistischen Theorie der Erfahrung. Lumis-Schriften 4. Siegen, UniGH-Siegen 1984.

HUNTER, I. M. L.: Memory: Facts and Fallacies. Harmondsworth, Penguin 1964.

JAUSS, H. R.: Literaturgeschichte als Provokation. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1970.

KAMLAH, W. – P. LORENZEN: Wahrheit und Wirklichkeit. "Wahr" und "falsch" (die interpersonelle Verifizierung) (1973). = Wahrheitstheorien. Hrsg. G. Skirbekk. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1977. 483 – 495.

KOSELLECK, R.: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt. = Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte. Hrsg. R. Koselleck, W. J. Mommsen és J. Rüsen. 1. Bd. München, DTV 1977. 17 – 46.

LABOV, W.: Sprache im sozialen Kontext. Hrsg. N. Dittmar – B.-o. Rieck. Königstein, Ts. Athenäum 1980.

LÉVI-STRAUSS, C.: Das wilde Denken. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1968.

LINDSAY, P. H. – D. A. NORMAN: Human Information Processing. New York – London, Academic Press 1972.

MATURANA, H. U.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig – Wiesbaden, Vieweg 1982.

MATURANA, H. U.: Reflexionen: Lernen oder ontogenetische Drift. Delfin II. Vol. 1. (2). 1983. 60 – 71.

MARTINDALE, C.: The Evolution of English Poetry. = Poetics and Psychology. Ed. C. Martindale. Poetics 7. 1978. 231 – 248.

MEYER, F. – C.-M. ORT: Literatur als soziales Interaktionsmedium. Zum Verhältnis von strukturaler Literaturwissenschaft und funktionalistisch-systemtheoretischen Ansätzen in der Soziologie. = Spiel Vol. 3. (1). 1984. 67 – 97.

MOMMSEN, W. J.: Der perspektivische Charakter historischer Aussagen und das Problem von Parteilichkeit und Objektivität historischer Erkenntnis. = Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte. Hrsg. R. Koselleck, W. J. Mommsen – J. Rüsen. 1. Bd. München, DTV 1977. 441 – 468.

MÜLLER, H.: Literaturgeschichte und allgemeine Geschichte. = Funk-Kolleg Literatur. Hrsg. Brackert – E. Lammert. 2. Bd. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1981. 149 – 169.

PIAGET, J.: Die Bildung des Zeitbegriffs beim Kinde. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1974.

PLUMPE, G. – K. O. CONRADY: Probleme der Literaturgeschichtsschreibung. = Hrsg. H. Brackert – J. Stückrath. Literaturwissenschaft Grundkurs. 2. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1981. 373 – 392.

RUSCH, G.: Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft. Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. = Siegener Studien 35. kör. WS 1983/1984. Siegen, Uni-GH-Siegen 1983. 28 – 44.

RUSCH, G. – S. J. SCHMIDT: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls. Braunschweig, Wiesbaden, Vieweg 1983.

RUSCH, G.: Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig, Wiesbaden, Vieweg 1987.

ROMANO, R.: History today. = International Social Science Journal Vol. XXXIII. (4). 1981. 641 – 650.

SCHLEGEL, F.: Charakteristiken und Kritiken. Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe. 2. Bd. Hrsg. H. Eichner. München, 1967.

SCHMIDT, S. J.: Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft. 2. Bd. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

VARELA, F.: Autonomy and Autopoiesis. = Self-organizing Systems. Ed.-G. Roth–H. Schwegler. Frankfurt am Main–New York, Campus 1981. 14–23.

WALSH, W. H.: Truth and fact in history reconsidered. = History and Theory. Vol. XVI. (4). (special issue) 16. 1977. 53–71.

WHITROW, G. J.: The Natural Philosophy of Time. Oxford–Clarendon, 1980.

ERNST VON GLASERSFELD

*Konstruktivista diskurzusok**

– ÖSSZEFOGLALÁS –

A radikális konstruktivizmus alapvető tézisei közé tartozik az a feltételezés, hogy nem az objektív valóságot észleljük és ismerjük fel, hanem valóságmodelleket konstruálunk. Ezzel jelentőségét veszti „a valósággal” való összehasonlítás lehetősége, ami azután azt a kérdést veti fel, hogy a konstruktivista egyáltalán értelmesen használhatja-e az olyan fogalmakat, mint az 'objektivitás' és az 'empíria'.

Ernst von Glasersfeld – a LUMIS-tagok kérdéseire adott válaszaiban – egy olyan tudáseméletet vázol fel, amely a kanti tulajdonítás-fogalmat felhasználva e probléma megoldását jelentheti: más embereknek, állatoknak és dolgoknak a saját, eddig sikeres tapasztalatainkat, terveinket, motivációinkat, indokainkat stb. tulajdonítjuk. Ha ezek a tulajdonítások megerősítést nyernek, akkor konstrukcióink objektivitása megerősödik az interszubjektivitásban. Ez máris egy olyan ismeretelmélet felé mutat, amelyben központi szerepet játszik a másakra való ráutaltság, s amely az etikai megfontolásokat is új alapra helyezi.

A beszélgetés további témái között szerepel az empirikus és alkalmazott tudomány konstruktivista koncepciója, az időfogalom, valamint egy olyan fogalomszemantika vázlata, amelyben a nyelvi kifejezések értelmes használatát más nyelvi kifejezések felhasználása nélkül is el lehet magyarázni és meg lehet ranítani.

1. AZ OBJEKTIVITÁSRÓL, ÉS ANNAK TANULSÁGAIRÓL EGY KONSTRUKTIVISTA ETIKA SZÁMÁRA

1982-es siegeni utolsó beszélgetésünk alkalmával hosszasan tárgyaltuk azt a kérdést, milyen etikát lehet levezetni a konstruktivizmus alapelveiből. A beszélgetés óta megpróbáltam ezt a tematikát részeire bontani, és eközben sokat foglalkoztam azzal, hogy konstruktivistaként mit nevezhetnénk objektivitásnak. Mivelhogy a konstruktivista is szeretne különbséget tenni az „illuzórikus” és a „valódi” között.

*1984. szeptember 26-án a LUMIS-Institut egynapos vitát rendezett E. von Glasersfeld részvételével a radikális konstruktivizmus problémáiról. Ebből a hosszú beszélgetésből azokat a részleteket válogattam ki, amelyek általános filozófiai érdeklődésre számot tartó témákat tárgyalnak. Az összeállításban elsősorban vendégünk gondolatait igyekeztem visszaadni, és a kiindulópontul szolgáló kérdéseket a válaszokba illesztettem be. Egy rövid párbeszéd-részlet bepillantást nyújthat a konstruktivista dialógusok természetébe (S. J. Schmidt).

Erre a megkülönböztetésre folyamatosan szükségünk van, és én azon fáradoztam, hogy értelmes utat találjak ehhez a fogalomhoz. E próbálkozás folyamán arra a következtetésre jutottam, hogy Kant *A tisztá ész kritikájában* (s inkább az első, mint a második kiadásban) már minden fontosat elmondott erről. Ezért ne várjanak tőlem semmi alapvetően újat, pusztán csak másképp fogom bemutatni azt, amit Kantnál amúgy is megtalálhatnak.

Azok között a tárgyak között, amelyeket egy organizmus az élményvilágában konstruál, mindig talál olyanokat, amelyeket már nem tud kezelni a többi tárgyhoz készített szabályokkal. Ha például egy gyerek bizonyos mértékig már megtanulta, hogyan kell egy labdával bánni, és aztán séta közben felvesz a földről egy békát, akkor nagyon hamar észreveszi, hogy itt sokminden másképp van. Például ez a dolog magától is tud mozogni, ha arra kerül a sor. Ebben különbözik a labdáról, amelyet fel lehet emelni és lehet pattogtatni, amelyet gurítani lehet és rugni. Ez a „magától-mozogni-tudás” valami olyasmi, amit a gyerek nagyon jól ismer a saját tapasztalatából. És amit a saját tapasztalatából ismer, azt egy másik tárgyra is átviheti (unterschieben), hogy ezúttal Kantnak ezt a tanulságos szavát használjam. Kant arról beszél, hogy „a sajátunkat átvisszük a másokra” – és épp ez az, amire az érvelésemhez szükségem van. Másnak és másoknak folytonosan olyan tapasztalatokat tulajdonítunk, amelyekre saját tapasztalatkörünkben tettünk szert. Elvileg nem is túlságosan nagy az a lépés, amely a legegyszerűbb mozgások átvitelétől elvezet az általunk ismert és megfigyelt legkomplexebb és legkomplikáltabb dolgok átviteléig. Ha például egy gyerek békát vagy gyíkot akar fogni, akkor hamar meggranulja, hogy nagyobb sikerrel kecsegtet, ha feltételezi, hogy a béka nemcsak mozogni tud, hanem látni és talán hallani is, s e feltételezésnek megfelelően másképp kezd a békafogáshoz. Ha pedig a békafogást siker koronázta, az megerősíti a gyereket abban, hogy saját észlelését ennek vagy annak a dolognak tulajdonítsa a tapasztalatvilágában.

Nagyon hamar arra is rájön a gyermek, hogy a dolgok terveket is készíthetnek és intencionálisan is cselekedhetnek. Mármost ha ezek a feltételezések újra és újra működőképesnek bizonyulnak, az megerősíti a gyereket mint megfigyeltt abban, hogy ez a dolog ugyanazokat a sémákat és módszereket használja, mint amiket ő is használna ebben a helyzetben. De mindig tudatában kell lennünk annak, hogy itt kizárólag átvitelről van szó. Árviszünk képességeket, aztán árviszünk módszereket, árviszünk intenciókat stb.; és aztán megállapítjuk, hogy ez nemcsak a mi esetünkben működik, hanem tapasztalatvilágunk önálló dolgainál is. Mihelyt ez megtörténik, van valami, amit *objektivitásnak* nevezhetünk. Mert most már elmondhatjuk: nemcsak én működöm így, hanem a többiek is. Ezzel a viabilitás vagy használhatóság bizonyos mértékig egy második szintre emelkedik. Nemcsak azt állapítjuk meg, hogy saját tapasztalataink sikeresek, hanem azt is, hogy másokra is sikeresen átvihetjük őket. (...)

Az objektivitásról való töprengésben az interszubsjektivitás kategóriája fontos szerepet játszik. Tudom persze, hogy a személyiségelméletekben és az identitáselméletekben már régóra dolgoznak ezzel a kategóriával. Mindazonáltal nekem problémát jelent az egyenértékűség és az identitás közötti különbség. Az identitás számomra

nem olyan tapasztalati tény, mint az egyenértékűség. Összehasonlíthatok példának okáért két csészét, és mondhatom, hogy azonosak mindazon tulajdonságok tekintetében, amelyeket vizsgálok. Ez az összehasonlítás azonban semmilyen körülmények között nem vezet ahhoz a megállapításhoz, hogy az a csésze, amelyet az imént a kezemben tartottam, azonos azzal, amely most van a kezemben. Ezt az identitástézist meg kell konstruálnunk. (Urolsó beszélgetésünk alkalmával már utaltam arra, hogy a bűvészek azzal dolgoznak, hogy intuitív módon kihasználják az egyenértékűség és az identitás közötti különbséget: kérnek valakitől egy pénzérmét, és egy perccel később valaki másnak az orrából húzzák elő, és elhiteik a közönséggel, hogy ugyanarról a pénzérméről van szó, pedig csak egyenértékű a másikkal.)

Eme röprengések az objektivitás fogalmáról továbblendítettek a *konstruktivista etikáról* való töprengéseimer is: a valóságkonstrukció megbízható szintjének eléréséhez egészen nyilvánvalóan szükség van a másik emberre. Mert bármit is mondunk a másiktól saját módszereink és fogalmaink átvitele révén, rá mindenképpen szükség van, ha el akarjuk érni az „objektív” valóság szintjét. Ez véleményem szerint azt mutatja, hogy egy etika konstrukciójánál a másikat is tekintetbe kell venni: mégpedig nem etikai, hanem episztemológiai okokból. Így az episztemológiából kiindulva válaszoljuk meg azt az alapkérdést, amely minden etika kezdeténél válaszra vár, és az etika más ponton kezdődhet, mint egyébként normális esetben. Mert hiszen az etikának mindig meg kell indokolnia, hogy az egyes embernek miért kell egyáltalán a másikat tekintetbe vennie. Ha azonban a másakra már az episztemológiában tekintettel kell lenni, hogy egyáltalán létre lehessen hozni a valóságot, akkor az etikai megfontolások kezdőpontja eltolódik, mégpedig oly módon, ami nézeterem szerint egészen új perspektívákat nyithat meg. Többet erről most nem szeretnék mondani. (...)

2. AZ OBJEKTIVITÁSRÓL ÉS AZ EMPÍRIÁRÓL

Önök azt a kérdést tették fel, hogyan függ össze az objektivitás az empíriával. Számomra az empíria-fogalom tűnik átfogóbbnak; ugyanis az empíria már abban a pillanatban kezdetét veszi, amelyben „összehozom” magamnak az érzéki tapasztalatok első koordinálását, és aztán meg akarom tudni, hogy működik-e vagy nem. Ennek még semmi köze a másikhöz, akire az objektivitás megerősítéséhez szükségem van. Az empíria már akkor kezdetét veszi, amikor kinyújtom a kezem, és valami keményet vagy ragadósat érzek, és ezzel valamilyen cselekvésbe kezdek, vagy amikor valamit az orrom elé tartok és megszagolom stb.

Mármost vélhernénk úgy is, hogy álminkban empirikus tapasztalatokra teszünk szert. Azt álmodjuk például, hogy elvesztettük az autónk kulcsát, és nem tudjuk, hol is hagyjuk. Ébredés után aztán eltart egy pillanatig, amíg ráeszmélünk, hogy nem veszítettük el a kulcsot, ott van az asztalon. Ez arra utal, hogy az álomban nem tudunk különbséget tenni álom és nem-álom között. Ha felébredünk, tovább konstruálunk. De amit ekkor konstruálunk, többé nem tartható azzal a valósággal szemben, amelyet éber állapotban konstruálunk. Többé nem passzol bele. Elvben

ez nem más, mint a tettes konstruálása bűnügyi regényekben. A 3. fejezetig abban a hitben vagyunk, hogy ismerjük a tettet; aztán a 4. fejezet elején kiderül, hogy másvalaki volt. Vagyis az a valóság, amelyet a 3. fejezet végén felépítettünk, többé nem tartható azzal a valósággal szemben, amelyet a 4. fejezetben építünk fel. Hasonlóképp lesz tarthatatlan az álomvalóság az ébrenléttel szemben.

Az álmok értékelése nyilvánvalóan a kulturális tradíciókról is függ. Vannak olyan kultúrák, melyek abból indulnak ki, hogy álomban az ember relevánsabb tapasztalatokat szerezhet. Ekkor azonban az ébrenlért kerül az álom helyébe, s a viszonyok megfordulnak.

Az álmok ilyen megközelítésére a követező neurológiai modellt lehetne felállítani: a modell egy hálózatot feltételez, melyben mindezek a dolgok megtörténnek. Ebben a hálózatban vannak olyan források, amelyek jelzéseket sugároznak ki (szenzorok). A mi kultúránkban megkövetelik tőlünk, hogy mindaz, amit éber állapotban átélünk, olyan jelzésekre legyen visszavezerthető, amelyek ezekből a forrásokból jönnek. Az álomban viszont fordított az irány. Ez jól szemléltethető az emlékezetből felidézett álmok segítségével. Ha például a normális átélés során az utcán megyünk, és valamit házként ismerünk fel, az egészen bizonyosan vizuális élményekkel kezdődik. Vannak színekülönbségek a háttérhez viszonyítva, bizonyos észlelési mozgásokat végzünk, alakokat és színeket hozunk össze oly módon, hogy azokból egy ház lesz. Az álomban megtörténhet, hogy egy házat álmodunk, de egyáltalán nem vagyunk képesek rá, hogy beszámoljunk a színéről vagy olyan jellemző dolgokról, mint az erkélyek vagy az ajtók, az elhelyezkedés vagy az építőanyag. A háznak csak egy átfogó fogalma alakul ki, s aztán az álom beleszővi mindazt, amire az álomcselekményhez szüksége van: esetleg egy piros függönyt, egy fotelt vagy egy üres helyiséget. Tehát a fogalomtól indulunk el, és beillesztjük azokat a részleteket, amelyeket az álom akar. Hogy ez miképp történik, az már más kérdés. De az éber észlelésben mindez másképp van. Ott a részletekből építjük fel a házat. (...)

A tapasztalatszerzésről folytatott vitában nagyon hasznosnak tűnik számomra Piaget különbségtétele a *figuratív* és az *operatív* között. Ez a különbségtétel sokkal használhatóbb, mint a mentális és a tárgyi vagy az absztrakt és a konkrét megkülönböztetése. A figuratívhoz szükségem van mindarra, ami a szenzorokból jön (észlelés, percepció, propriorepció). Az operatív aztán azokra a kapcsolatokra vonatkozik, amelyekkel vagy amelyek révén az ilyen jelzéseket összeállítom. Amit a tradicionális elméletek – pl. Wilhelm von Humboldté – érzékinek neveztek, az megfelel annak, amit én figuratívnak hívok.

Ha az úgynevezett absztrakt dolgokról (pl. a számokról) valamilyen elképzelést akarunk kialakítani, az csak szenzomotorikusan történhet. A matematikai tudás véleményem szerint szenzomotorikus alapokon nyugszik; ha tudni akarjuk, mi az öt, mi a szorzás vagy az osztás, akkor a műveletek elvégzésére is képesnek kell lennünk. Itt a számítógép-analógia nagy segítségemre van. Ha végre akarjuk hajrni egy program lépéseit, adatok nélkül nem megy.

A matematika alapjairól folytatott vitában amellert érvelek, hogy pl. a differenciálszámítás vagy a vektoranalízis megmagyarázásához egyszerűbb matematikai műve-

letekhez kell visszamennünk. És ezeknek az egyszerű műveleteknek az alapját szenzomotorikus összefüggések képezik. Ez az én konstruktív világgépem szerint szükségszerű – de hozzáteszem: konstruált világgépem természetesen megint csak egy javaslat. A matematikában (és más területeken is) minden jelentés alapját a szenzomotorikus átélés képezi, és semmi más. Ez nem jelenti azt, hogy minden művelet szenzomotorikus aktivitás eredménye. Természetesen a műveleteket más műveletekre is felhasználhatom stb., de mindezek a műveletek az alaptól függnnek. Ha ez az alap nem ez az alap lenne, akkor más műveletek játszódna le.

Ebben az összefüggésben eszembe jut Berkeley megjegyzése az általános vagy univerzális háromszögről. Berkeley hangsúlyozza, hogy lehetetlen elképzelni egy háromszöget, ha eközben nem egy meghatározott háromszögre gondolunk. Ezért véleménye szerint univerzális háromszög nincsen. Azért jut erre a következtetésre, mert a háromszöget mint statikus figurát képzei el. Ha eszébe jutott volna, hogy a háromszög egy program, egy művelet vagy műveletek szekvenciája, akkor sohasem merült volna fel ez az ellentmondás konkrét és általános háromszög között. Mert hiszen az általános háromszög nem egy háromszög képze, hanem az a módszer, ahogy háromszöget konstruálunk. És ezt a módszert tárolhatjuk is, ahogy a programokat tárolják valamilyen név alatt. Ahányszor megpróbálok elképzelni egy háromszöget, ezt a programot kell futtatnom. És ezt a programot – ahogy a számítógép-programot is – csak akkor tudom futtatni, ha van egy bizonyos nyersanyagom. Egy számítógép sem fut adatok nélkül, még akkor sem, ha van egy csomó olyan adat, amely beleillik a programba.

Berkeley megérzése annyiban helyes, hogy az általános fogalmat nem lehet közvetlenül levezetni a szenzomotorikus folyamatokból. Mert a fogalom nem a háromszög képe, hanem egy konstrukciós utasítás.

Ezek a megfontolások elvileg a nyelvi jelentésekre is érvényesek. Itt is azt feltételezem, hogy az alapokat a szenzomotorikus átélés képezi. Ez nem azt jelenti, hogy egy komplikált nyelvi fogalom egyenesen a szenzomotorikus folyamatokból ered, de abból erednek azok a darabok, amelyekből felépült. Előbb vagy utóbb a szenzomotorikus folyamatoknál kötünk ki.

Ez mindenekelőtt a szemantikának arra a típusára vonatkozik, amely engem érdekel: a fogalomszemantikára. Sok nyelvész ezen felháborodik, és pszichológiai vagy egyenesen pszichologizáló munkának nevezi. Én azonban meg vagyok győződve arról, hogy sem a nyelvben, sem a matematikában nem lehet megenni ezek nélkül a pszichológiai alpműveletek nélkül, amelyek a dolgok legmélyén megbúvó szenzomotorikus folyamatokra utalnak. A nyelvi jelentések vonatkozásában sem állítható elő a jelentések objektivitása a tárgyi referencia révén. A jelentés számomra mégiscsak az, amit egy kifejezés számomra jelent. És a kommunikáció azáltal jön létre, hogy ezt a jelentést az átélt világomban olyan módon építettem fel, amely nem nagyon különbözik attól, ahogy mások felépítették, úgyhogy egy közös helyzetben nagyjából mindketten tudjuk, miként nevezünk egy bizonyos tárgyat. A közös praxis nagyon hamar elvezet ahhoz az objektívitas-fogalomhoz, amelyet korábban

tárgyaltunk. Ez a nyelv területén azt jelenti, hogy már előre meg tudom mondani, hogy egy másik hogyan fog reagálni valamire. (...)

Mármost mi a helyzet a „belső folyamatok” megbízhatóságával vagy objektivitásával? Ha például *emlékekről* beszélünk, akkor elég annyit mondani: ezek az emlékeim. Nem kell azt mondanunk: ezek a helyes emlékeim. Mégcsak ahhoz képest sem kell helyesnek lenniük, amit annak idején átéltünk. Az emlék olyan, amilyennek ma látom. És az így megteremtett korreláció vagy koordináció éppen azt feltételezi, hogy ez az én emlékem. A kérdés, hogy eközben fennáll-e az ontológiai helyesség, értelmetlen.

De szigorú értelemben véve nem tudom pontosan, mi az emlékezés (*Erinnerung*). Sokkal jobban tetszik a *Gedächtnis* szó, mert *Gedächtnis* az, amit elgondolunk. És közben semmi okunk sincs feltételezni, hogy ma ugyanúgy gondolok el valamit, ahogy annak idején elgondoltam. Ezt Piaget kísérletek sorával bizonyította be. Tehát ha Önök megkérdezik egy bizonyos kísérleti helyzetben egy kilencéves gyermektől: hogy csináltad ezt annak idején?, akkor csak azt tudja elmesélni, hogy ma mit csinálna, és teljességgel képtelen rekonstruálni, hogy annak idején ténylegesen mit csinált, vagy hogy egy megfigyelő mit látott. S ezzel a történetek abszolút valódisága tárgyalanná vált, és nem játszik semmiféle szerepet.

Gondolattenerünk e pontján hadd hangsúlyozzam még egyszer, hogy a konstruktivizmus sohasem a valóságot – az ontikus valóságot – tagadja vagy negligálja, hanem csak azt mondja, hogy minden kijelentésem, amit erről a valóságról teszek, száz százalékgig abból ered, ahogyan én megélem a valóságot. Hogy aztán ez az élmény stimmel, azt természetesen a valóság biztosítja. A valóságban vannak akadályok, melyek az utamba állnak, és én megélem ezeket az akadályokat. Hogy aztán hogyan használom ki és konstruálom meg őket, az legfőképpen az én ügyem.

Ezért van az, hogy a gyakorlatban elhagyható a konstruktivista beszédmód. Gyakran mondom a hallgatóimnak: ha asztalosok vagy mérnökök vagy orvosok akartok lenni, akkor nem nagyon kell törődnötök az ismeretelmélettel; akkor a konstruktivizmus teljesen mellékes. De ha másoknak azt akarjátok mondani: „tudom, ez hogyan van” vagy: „ennek így kell lennie”, akkor episztemológiailag kell magatokat szemlélnetek. És akkor rögtön belép a bizonytalanság és a nemtudás konstruktivista erikája. Aki az észlelést vagy a nyelvet vagy ezeknek a komplikált ügyeknek valamelyikét akarja tanulmányozni, az nem kerülheti meg a konstruktivizmust. S ha valaki azt mondja: „de hiszen ezt eleve számításba vettük, mi van ebben új”, akkor egyedüli fegyverként az a lehetőség marad, hogy rámutatunk, hogy olyasmit is mondanak, ami világossá teszi, hogy mégsem számolnak a konstruktivizmussal (a legtöbb esetben ez csak öt percer vesz igénybe). (...)

3. EPISZTEMOLÓGIA ONTOLÓGIA NÉLKÜL

Mindeme megfontolásaim mögött az a szándék rejlik, hogy az episztemológiát teljesen elvállazzam az ontológiától. Nézetem szerint az európai ismeretelméletnek az

a tragédiája, hogy kiindulópontjául azt az érthető, de alaptalan feltevést választotta, hogy amit megismerek, az már van. Ma már hajlok arra, hogy ne is ismeretelméről (Erkenntnistheorie), hanem kognícióelméletéről (Kognitionstheorie) beszéljek. Számomra az episztemológia a tudásra vonatkozó kérdés, abban az értelemben, hogyan állítom elő a tudást, és mit tekinthetek jó és használható tudásnak, és mit nem. Arra a kérdésre, hogy „mi a tudás”, teljesen ontológiátlanul szeretnék válaszolni.

Minden úgy van, „mintha”. „Mintha” megtehetnénk; és az egyik „mintha” egyáltalán nem ugyanolyan jó, mint egy másik „mintha”, hiszen mindig bizonyos okoknál fogva vállalkozunk rá. Két „mintha” megkülönböztetésének kritériumait csak a gyakorlatban lehet elkülöníteni. (...)

4. KITÉRŐ: KONSTRUKTIVISTA PÁRBESZÉD

X Az árvitel ügye érdekelne egy kicsit bővebben. Tehát A és B interakcióban vannak egymással, és ez működik, és A számára értelmet nyer.

G Bocssásson meg! Ha A-val és B-vel kezdi, akkor már két külön individuuma van.

X Igen, ebből indulok ki.

G De ezt konstruktivistaként nem teheti meg. Én A-val kezdem. A konstituálja vagy konstruálja B-t az élményvilágában –

X Mint szubjektum, és utána cselekszik és interakcióba lép.

G Ez egyelőre csak egy másik dolog, ahol a 'dolog' semmi más, mint az élményelemek koordinációja, amelyek úgy jönnek létre, hogy elkülönülnek az élményező többi részétől.

X Jó! B ugyanezt csinálja A-val.

G Ezt nem tudom.

X Én most ezt feltételezem. Szükségesnek is tűnik, hogy ezt feltételezzem, mert különben egy csomó kérdést nem tudok megmagyarázni.

G Igen, de ezt az elején nem feltételezheti. Ez a végén fog kiderülni. Ez derül ki, ha a B-nek nevezett egyszerre csak olyan dolgokat csinál, amelyekre már nem lehet „normális” magyarázator találni. Ekkor eljutok ide, és azt kérdezem magamtól, mit kell tennem, hogy B-vel – durva kifejezéssel élve – bántani tudjak. De itt a bántani tudáson természetesen nem csak valami manuálisat értek, hanem az olyan jellegű előrejelzéseket, mint pl.: mit csinál B holnap, ha esik az eső, jó vagy rossz hangulatban lesz stb.

X Én most egy kognitíve elaborált A-ból indulok ki, aki az általunk elfogadott értelemben már eléggé szocializált ahhoz, hogy ilyen feltételezésekkel élhessen.

G A „szocializáltat” törölnie kell. Mert ez megint csak jóval később kerül elő. Beszélhet egy A-ról vagy egy B-ről, aki a tapasztalatvilágát kényszerűen nagyon szubtilisan differenciálta, és most a tapasztalatvilágában van egy csomó ember. Csak ekkor kezdhet Ön szocializációról beszélni.

X Tekintsük most ezt a kérdést lezártan. Ez az A tehát a környezetében levő B-vel interakcióban áll. B mint személy interakcióban áll A-val, aki mint szubjektum a környezetében B-t konstruálta.

G Éppen ez az, amit A egy bizonyos szinttől elkezd átvinni.

X Tehát most Ön az A, és én vagyok a B.

G Jó! Akkor azt mondom, hogy ez a B ugyanolyan viszonyban van velem, A-val, mint én. Ez az a feltétel, amellyel én most bizonyos előrejelzéseket teszek, bár az előrejelzés túlságosan naiv szó. De azt hiszem, értjük egymást.

X Igen. Mi van akkor, ha ők ketten ebben a most feltételezett formában interakcióba lépnek egymással: folyamatosan dolgokat tulajdonítanak egymásnak –

G – igen, de én mindig A maradok –

X – persze! Ön mindig A marad, és én mindig B!

G Amit Ön nekem tulajdonít, az az, amit én tulajdonítok Önnek, az pedig –

X – és én ugyanígy járok el.

G Ugyanígy soha! Számomra Ön sohasem lesz olyan, mint én –

X – csak strukturálisan azonos!

G Igen! De akkor szüksége van egy harmadikra mint megfigyelőre.

X Pontosan: ide akartam kilyukadni. Mit mondhat most egy C, egy harmadik, egy megfigyelő A és B interakciójáról?

G Azt mondja, aminek ő ezt az interakciót látja. Elmondja, ahogy A-t konstruálja, ahogy B-t konstruálja, és ahogy az A és B közötti interakciót a saját fogalmaiból kiindulva konstruálja. Aztán persze elkezdhet beszélni a szociális állapotokról. De a szociális állapotok végső soron olyan következtetések vagy tulajdonságok, melyeket ő azon az alapon vont le, illetve ismert fel, hogy az A és B által használt módszerek és fogalmak eredetileg az ő módszerei és fogalmai voltak, bár A és B természetesen nem mindig úgy köti őket össze, ahogy ő – ezt már észreverte. Ez egy másik nehézség, amely azért nehéz, mert nehéz közölni.

X Úgy vélem, ezt az egészet magasabb szinteken is végre lehet hajtani.

G Természetesen!

X És így egyre komplikáltabb lesz, és felmerül a kérdés, hogy érvényes marad-e a modell.

G Ezt én nem tudom, idáig még nem jutottam el a töprengéseimben. De úgy sejttem, hogy a valóban komplikált modelleknél is azzal az egyedül fontos alapfeltétellel találjuk szembe magunkat, hogy a valóságomat abból konstruálom, hogy saját fogalmaimat tulajdonítom a másoknak, és akkor még mindig hasznosnak találhatom őket. A feltételezéseim beigazolódására építem a valóságomat. És minél szélesebb körben – mondjuk így – adom bérbe a feltételezéseimet és fogalmaimat az élményvilágom egyes részeinek, annál komplikáltabb lesz a valóságképem és az átélt világom képe. Étikai szempontból azonban az a tény lesz a legfontosabb, hogy szükségem van a másokra, hogy stabilizálni tudjam a valóságomat; hogy tehát semmi esetre sem vagyok szabad, és főleg nem abban az értelemben, hogy azt konstruálok magamnak, amit akarok. Környezetem konstruálásánál újra és újra ellenállásba ütközöm, olyan dolgokba, melyeket nem tehetek meg úgy és akkor, ahogy és amikor én akarom. (...)

5. MI AZ AZ 'EMPIRIKUS TUDOMÁNY'?

Ha az operacionális és a figuratív közötti különbséget veszem alapul, akkor teljes mértékben támogatni tudom az Ön javaslatát, hogy nevezzük az empirikus tudást az operációs lehetőségek tudásának.

Az empirikus kutatás — akkor talán mondhatjuk így — ezek szerint azt jelenti, hogy hipotéziseket állítunk fel, és megnézzük, hogy ezek a hipotézisek tarthatók-e azoknak az új tapasztalatoknak a fényében, amelyekhez a kísérletekkel jutottunk. Nem látok túl nagy különbséget aközött, amit az empiristák mindig is mondtak, és aközött, amit a konstruktivisták mondanak. Különbség csak abban van, hogy néhány empirista azt hitte, hogy „a valósággal” van dolguk. De ha Hume-ot, Locke-ot és Berkeley-t olvassuk, akkor elég egyértelmű, hogy egy tudós mindig csak a tapasztalaton próbálhatja ki a teóriáit, és sohasem a világon mint olyanon. Azt hiszem, ez azon kevés pontok egyike, amelyekben a három angol filozófus véleménye megegyezett. És szemben azzal, amit amerikai szöveggyűjteményekben lehet olvasni, egyikük sem volt realista abban az értelemben, hogy megismerték volna a világot, vagy meg akarták volna ismerni azt. Locke például egyértelműen hangsúlyozza, hogy tudásunk egyik forrása az érzéki észlelés, a másik forrás saját műveleteink megfigyelése. S egyáltalán, Locke vezette be a 'reflections'-t, s ezzel bizonyos értelemben már konstruktivistára álláspontot foglalt el. Ő maga valószínűleg ismét sutba dobta ezeket a belátásokat, s visszaesett az akkori konvencionális gondolkodásba, amely az élményeket „a valósággal” azonosította. (...)

Mármost, ami az empirikus és nem-empirikus tudományok ügyét illeti, nem sok értelmét látom, hogy a tudományokat a módszereik alapján különböztessük meg. Az a négy lépés, amelyet Maturana a tudományos eljárásokra kifejlesztett, leírja a tudományos módszert mindenféle alkalmazási területen.¹

Különbséget látok viszont a tudományos tevékenység tekintetében. Ha például kognitív rendszerekkel van dolgom, akkor az elméletemnek azt is figyelembe kell vennie, hogy az általam megfigyelt objektum maga is végez megfigyeléseket. Arra kell tehát törekednem, hogy a megfigyelt objektum álláspontját is integráljam az elméletembe.

Véleményem szerint azonban nincs értelme tudományról beszélni, ha nem empirikus tudományról van szó. Ezzel visszatértünk ahhoz a ponthoz, hogy a konstruktivisták az empirikus és a nem-empirikus között nem a szokásos formában tesznek

1. (S. J. S. megjegyzése:) A tudományos módszert H.R. MATURANA 1978-ban (a *Biology of Language* c. művében) a következő négy művelettel ábrázolta:

- „(a) egy jelenség megfigyelése, amelyet magyarázatra váró problémának tekintünk;
- (b) egy magyarázó hipotézis kifejlesztése egy determinisztikus rendszer formájában, amely képes előállítani egy olyan jelenséget, amely a megfigyelt jelenséggel izomorf;
- (c) egy olyan állapot vagy folyamat generálása a rendszerben, amelyet a felállított hipotézisnek megfelelően mint előrejelzett jelenséget figyelünk meg;
- (d) az ily módon előrejelzett jelenség megfigyelése.”

(Idézet Maturana írásainak német nyelvű gyűjteményéből: *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit*. Braunschweig – Wiesbaden, 1982. 236. sk.)

különbséget. Nem-empirikus tudomány véleményem szerint nincs. Mégis különbséget lehet tenni a tudományok között, mégpedig abból a szempontból, hogy egy részük bizonyos fogalmakat nem használ (pl. az egyedi értelmezését vagy észlelését), más részük viszont kifejezetten ezekre épít. Ez azonban azzal jár, hogy az előrejelzések messze nem olyan megbízhatóak, mint azokon a területeken, ahol oksági láncolatokról van szó.

Hogy Locke-ot, Hume-ot és Berkeley-t empirikusoknak tekintik, annak az lehet az oka, hogy mindig nagyon praktikus helyzetekre hivatkoznak, és azokat gondolat-kísérletek formájában próbálják megmagyarázni.

A tudományok között tehát nem az empirikusság, illetve nem-empirikusság húz választóvonalat, hanem az egyszerű empirikusság illetve a komplex empirikusság (bárhogy is nevezzük ezt). De húzódik egy világos választóvonal ott, ahol a vizsgált tárgyokról feltételezzük, hogy gondolkodnak, terveznek stb.

Ha ebből a szempontból az irodalomtudomány státuszának kérdéséről vetjük vizsgálat alá, akkor az úgynevezett szellemtudományi és az úgynevezett empirikus irodalomtudomány között nem ott húzhatjuk meg a határvonalat, ahol az egyiket nem-empirikusnak, a másikat empirikusnak nevezzük; a határvonal sokkal inkább az eljárás tudományossága és az elmélet komplexitása mentén húzódik. (...)

6. A TOLERANCIÁRÓL ÉS AZ ALKALMAZOTT (IRODALOM-)TUDOMÁNYRÓL

Röviden még szóba szeretnék hozni egy olyan témát, amely az Önök körében is – különféle alapállásból – felvetődött: mennyire kell egy konstruktivistának toleránsnak lennie más modellekkel szemben, illetve nem kell-e a konstruktivistának a totális *laissez-faire* álláspontjára helyezkednie?

Én, mint konstruktivista, a válaszomban abból indulok ki: amit tudok, a magam módján tudom, és ez minden. És ha a másik valami mást tud, lehet, hogy igaza van, de arról előbb engem meg kell győznie.

Ha most ezt a kérdésfeltevést kibővíttem az alkalmazott irodalomtudomány problémájára is, amely az Önök körében nagy szerepet játszik,² akkor az a kérdés kerül a középpontba, hogyan fogadtatható el más emberekkel egy alaposan megfontolt változtatás az irodalomrendszer bizonyos állapotaiban. Tehát arról van szó, hogy lehet-e morális felelősséget vállalni az irodalomrendszert illető praktikus változtatási javaslatokért.

Ha egy csoporton belül valóban megpróbáltunk minden elgondolható szempontt figyelembe venni, akkor nem marad más hátra, mint hogy kísérletet tegyünk arra, hogy másokat ebben az értelemben befolyásoljunk. A 'manipulálni' szónak elég negatív mellékíze van, ezért használjuk inkább Maturana szavát: 'orientálni'. De mindegyik esetben arról van szó, hogy a beszélgetésben, az érvelésben máso-

2. (S. J. S. megjegyzése:) A. BARSCH, P. FINKE, H. HAUPTMEIER, G. RUSCH, S.J. SCHMIDT és R. VIEHOFF 1986-ban közösen jelentették meg az Alkalmazott irodalomtudomány c. könyvüket. Arbeitsgruppe NIKOL: Angewandte Literaturwissenschaft. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg.

kat a saját felfogásunk felé akarunk „terelni”. Döntő jelentősége annak van, hogy a döntéseket egy új út felmutatásának tekintsük, egy olyan irányba történő orientálásnak, amely azelőtt nem volt. A döntések nem lehetnek örökre szóló döntések: sohasé hozunk olyan döntést, amely lehetetlenné teszi a további döntéseket. (...)

7. MI AZ IDŐ A KONSTRUKTIVISTÁK SZERINT? (AZ IDŐRŐL, AZ EGYMÁSUTÁNISÁGRÓL ÉS A KONTINUITÁSRÓL)

Mi az idő a konstruktivisták szerint? Nem tudom, meg tudom-e magyarázni. Először is az idő nagyon sokértelmű. Álláspontom szerint több haszonnal jár, ha azt nézzük meg, hogyan konstruálunk fogalmakat.

Itt van például az a lehetőség a konstruktőr számára, hogy egységeket hozzon létre. Azaz képesnek kell lennie arra, hogy az átélésében vágásokat tegyen, és ami két vágás közé esik, azt egységnek tekintse. Ez a feltétele annak, hogy egy darabot egy másik darabbal kapcsolatba hozhasson. Amíg az ember az élethez egy teljesen amorf folyamában leledzik, addig lehetetlen konstruálni bármit is. Spencer Brown azt mondja: „make differences” – „make a distinction!” Minden úgy kezdődik, hogy az ember meg tudja különböztetni a dolgokat, és ezek között a dolgok között kapcsolatokat tud létesíteni. A kapcsolatok azonban egy olyan mozgás eredményei, amely valamitől valami felé halad; természetesen nem térbeli, hanem fogalmi vagy absztrakt értelemben. Mindenesetre a kapcsolatok létrehozása vagy felállítása az alapvető. Mihelyt azt mondjuk, hogy a kapcsolat abban áll, hogy valamitől egy másik valami felé tartunk, azzal adva van az egymásutániség lehetősége. Ha nincsenek egységeim, az egységek között nincsenek kapcsolatok, nincs előtte és utána, azaz ha emlékezetem sincs, akkor nem kezdhetek el konstruálni. Ezért ezeket alapműveletekként kell tételeznem. Ha azonban képes vagyok arra, hogy konstruáljak egy szekvenciát, akkor arra is van lehetőségem, hogy azután már ne csak egységeket, hanem egységek egymásutánjait vagy szekvenciákat hozzak egymással kapcsolatba. Ha ezt teszem, akkor megkapom az idő fogalmát. Ez most absztraktnak és komplikáltnak tűnik, de azt hiszem, ez nem így van. Piaget ugyanezeket a konstrukciókat gyermekekkel kapcsolatban írta le.

Ha egy gyermek egy csészében felismeri ugyanazt a tárgyat, amelyet az anyja öt perccel azelőtt tett eléje, bár közben kinézett az ablakon, és a csésze nem volt folyamatosan a tapasztalatkörzetében, akkor nyilvánvalóan ő is felfogja, hogy ez a tárgy valahol az élménykörzetén kívül volt – hiszen ő közben kinézett az ablakon. Ez a „valahol van”, amíg újra át nem éli, ez adja a gyermeknek a *tér* ősfogalmát. Ennek még semmi köze a geometriához vagy a méréshez; ez egyszerűen egy hely, ahol a dolgok lehetnek, mialatt nem élem át őket. Hogy azt mondhassuk, ez ugyanaz a tárgy, amelyet korábban láttam, ahhoz valahol meg kell őrizni a kontinuitást.

Most már használtam a „kontinuitás” szót. Ez úgy kerül ide, hogy azt akarom mondani, hogy ugyanarról a tárgyról van szó, mint korábban, hogy valamiképpen „az élményvilágon kívül várakozott”. Ekkor viszont már élmények egész soráról van szó, amelyeket én éltem át, miközben ez a tárgy az élményvilágon kívül várako-

zott. Így kapjuk meg az idő fogalmát. Mert ily módon egyszerűen csak saját élményeink egész sorozatával konfrontálódunk, amelynek a tárgyat az individuális élménykörzeten kívül érintetlenül kell hagynia ahhoz, hogy elmondhassuk, ugyanarról a tárgyról van szó. Ezt a kontinuitást azért hozzuk létre, hogy megkapjuk a tárgy fogalmát. Ugyanez történik az én vonatkozásában, ha egy gyermek a saját identitásáról kezd gondolkodni. Az identitás fogalma úgy keletkezik, hogy azt mondjuk magunknak: Itt vagyok, miközben az a ház odaát összedőlt, habár én nem voltam ott. Az tehát nem érintett engem.

Beismerem, mindez nagyon primitívnek és leegyszerűsítettnek tűnhet; de azt hiszem, ez egy lehetséges módja annak, hogy megközelítsük az idő fogalmát.

Számomra nagyon fontos, hogy ne keverjük össze az időt az egymásutániséggel. Az egymásutániség olyan alapfeltetelezés, amely a saját tapasztalatunkból ered. Mivel nem tudok egyszerre két dologra figyelni, ugyanabban a pillanatban mindkettővel törődni, kialakul egy utána és egy előtte, mégpedig egyszerűen azon a módon, ahogy a figyelmem működik. De úgy tűnik, ez még nem az idő. Az idő konstruálásához legalább két egymásutánra van szükségem. Két (vagy több) egymásután viszonyából áll csak elő az a kontinuum, amelynek kiterjedése van. Ha azt mondom, A B-re következik, akkor azt mondom, hogy tekints előbb B-re és utána A-ra. De ami közben történik, az teljesen mellékes. Eltelhetnek évezredek vagy milliómod másodpercek. Milliomod másodperceket vagy évezredekét úgy kapok, hogy veszek egy másik egymásutániséget, és az első a másodikra tükrözöm, vagy fordítva. Így egy olyan teret kapok, amelyben más dolgok is megtörténtek, és ez adja az időt, vagy pontosabban: egy időtartamot. De még egyszer megismérlém: ez itt egy hipotetikus gondolkodási modell. Semmit sem mond arról, mi az idő „valójában”. Piaget-nek véleményem szerint teljesen igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy a kognitív organizmus egy állandó mozgásban lévő ontológiai világban is konstruálhatja stabil világképet. (Persze hogy mi stabil, az relatív.) Csak akkor építhetünk fel mindenhol stabil világképet, ha elegendő elem áll rendelkezésünkre.

Véleményem szerint Maturana is erre gondolt, amikor az élő organizmust indukzív szervezetként írta le. Amikor indukcióról beszélünk, akkor az idő már konstruálva van; mert az indukció – elemi értelemben – abban áll, hogy megismételjük azt, ami működött.

Minden, ami az időt a tapasztalati körbe hozza, az idő észlelésének minden lehetősége egy hasonlaton alapszik. Ha nem mondhatjuk azt: „ez ugyanolyan, mint...” vagy „ez megváltozott”, akkor nincs előtte és nincs utána. Ilyen megállapítást azonban csak az a megfigyelő tehet, aki kapcsolatot konstruál két élménydarab között. Ahhoz, hogy ezt a kapcsolatot konstruálni lehessen, megfigyelőként az átélés síkjából kifelé kell moznunk. (...)

8. HOGYAN NÉZHETNE KI EGY FOGALOMSZEMANTIKA

Ha a nyelv kérdése kerül terítékre, akkor mindjárt az elején azzal a nehézséggel találjuk szembe magunkat, hogy nyelvre van szükségünk a nyelvről való beszédhez. Ha felütünk egy lexikont, akkor ott címszavakat találunk, és utána magyarázatok következnek, melyek megintcsak szavakból állnak. A hagyományos szemantikának az volt a feladata – ahogy én látom –, hogy egy szónak más szavakkal való helyettesítésére megtalálja a helyes utat. Célja pedig az volt, hogy hihetővé tegye valakinek, hogyan használnak egy szót, hogy utána ő is megtanulja használni. Mármost ez nyilvánvalóan körkörös folyamat. Ha valaki nem ismeri azoknak a szavaknak a használatát, amelyek úgynevezett definícióként vagy magyarázatként állnak a szótárban, akkor nem megy semmire a magyarázattal. Van tehát valahol egy rejtett, hivatalosan soha ki nem mondott feltételezés, miszerint ezeknek a szavaknak a jelentését a nyelv nélkül is meg lehet tanulni. Legalábbis néhány szó jelentését így kell megtanulni ahhoz, hogy be lehessen lépni a felhasználás rendszerébe.

Hogyan is kell érteni, hogy egy szó jelentését azáltal tanuljuk meg, hogy valaki más szavakkal elmondja, hogyan történik? A felelet – amely véleményem szerint egybehangzik Maturana nézeteivel – a következő lehet: valamit közösen átélünk; utána mint megfigyelők „szétdaraboljuk” a szituációt, és aztán leírjuk, hogy milyen interakció történt ezekben a darabokban. Ez úgy történik, hogy azt mondjuk: ha a másik kimondja ezt a szót, akkor ez a viselkedés (a nyelv e darabjának kimondása révén) ezt és ezt manifesztálja. Ez viszonylag könnyen belátható, amíg parancsokról és hasonló, könnyen megfigyelhető műveletekről van szó. Mihelyt azonban egy operatív szintre kerülünk, rögtön nehezebb lesz a dolgunk.

Mármost el lehet képzelni egy olyan szemantikát, amelyben a szavak jelentését ahhoz hasonlóan ábrázoljuk, ahogy a szerves kémiában épülnek fel a vegyületek az elemekből és azok kölcsönhatásaiból. A 40-es évek végén és az 50-es években Ceccato és csoportja kísérletet tett arra, hogy egy olyan jelölérendszerrel konstruáljon, amellyel fogalmi műveleteket lehet ábrázolni anélkül, hogy szavakat használnánk.

Mindebből az következik számomra, hogy fogalmi területre kell lépniünk, ha valóban szemantikával akarunk foglalkozni. Ez természetesen teljesen más terület, mint amelyen a hagyományos szemantika működött. Itt már nem arról van szó, hogy olyan új szavakat találjunk, amelyek valamilyen kapcsolatot teremtenek azzal a szóval, amelynek a jelentését keressük; hanem egy olyan rendszer kifejlesztéséről van szó, amellyel például világossá lehet tenni, hogy mit jelent a 'benne', a 'belőle', a 'fölötte' vagy az 'alatta'.

Osztenzív definíciókat felhasználni nagyon nehéz. Ha például azt mondom: a szék az asztal *mellét* van, akkor azt kérdezheti egy gyermek: mi az, hogy *mellét*? És ha megmutatom neki, akkor azt követelem tőle, hogy az észlelési mezőben végrehajtsa egy műveletet, hogy a szék és az asztal között létrehozza azt a kapcsolatot, amelyet a *mellét* fejez ki. Csakhogy itt felmerül a kérdés, hogyan jön létre ez a kapcsolat az észlelési mezőben. Mert akkor ezt meg kell tudnunk világítani, mielőtt megmond-

hatnánk, hogy mit jelent a *mellett*. Ez rendkívül nehéz munka, de azt hiszem, meg lehet csinálni; igaz, elég népszerűtlen, mert rögtön rájön mindenki, hogy ez a munka nagyon hosszadalmas és veszélyes.

Néha végzek ilyen kísérleteket a nyelvről és valóságról tartott kurzusokon. Megkérdem az embereket: „what is change”? Aztán megnézzük, hogyan lehetne a *change* szót definiálni. Hamar kiderül, hogy szükségünk van legalább két megfigyelésre (t_1 és t_2 időpontban). De ez még nem elég. Szükség van még valamire, amit megfigyelünk: nevezhetjük például X-nek. Ezenkívül szükség van egy tulajdonságra vagy valami másra, amit X-ről mondhatunk, például: „X piros”. Ahhoz, hogy bemutathassuk, hogy valami átalakulás vagy változás történt, az X-re t_2 időpontban is szükségünk van. És itt már a fogalmi megkülönböztetés is nagyon fontos szerepet kap, ugyanis ki kell jelentenünk, hogy a két X nemcsak hasonló, hanem azonos. Ha nincs meg ez az individuális azonosság, akkor nem beszélhetek változásról. Tehát csak akkor mutathatom be a változást, ha két frame-en, tehát két pillanatszerűen egy dolgot azonosnak veszek, és egyidejűleg egy különbséget is meg tudok állapítani.

Hangsúlyozom, nem azt kell megmondanunk, mi az 'átalakulás', hanem hogy mit kell tennünk ahhoz, hogy megállapítsuk az átalakulás bekövetkezését.

Ezt és még sokmindent kell tartalmaznia minden olyan helyzetnek, amelyet *change*-nek nevezek. De legalább ennek meg kell lennie.

Az ilyesféle nem-nyelvi fogalmi szemantikai vizsgálatoknál több nyelvben kell dolgoznunk. Én azonban azon az állásponton vagyok, hogy e nélkül a munka nélkül gépi fordítás nem lehetséges. Gépi fordítás csak akkor elképzelhető, ha kifejlesztettünk egy valódi fogalmi szemantikát.

Az angol nyelvű szemantikai vitákban csaknem kizárólag angol példamondatokkal foglalkoznak. De már a legegyszerűbb mondatokat sem lehet teljes egyértelműséggel németre fordítani. „The boy hits the ball” – ezt hogyan fordítsuk? Der Knabe schlägt den Ball? (A fiú beleüt a labdába?) Der Knabe trifft den Ball? (A fiú eltalálja a labdát?) Der Knabe stößt an den Ball? (A fiú megtolja a labdát?) Der Knabe fällt auf den Ball? (A fiú beleütközik a labdába?) Nyilván még több jelentése is van, de ez a négy legfontosabb. Az amerikai nyelvészetre az jellemző, hogy ilyen szemantikai kérdéseket fel se tettek, merthogy ők amerikaiul beszéltek. (And, what is good enough for Jesus, is good enough for me.)

Hadd említsek meg néhány példát. Vannak az angolban és a németben olyan megnyilatkozások, amelyek lefordíthatatlanok, és még körülírni is nehezen lehet őket. Ha kölcsönadom valakinek az esernyőmet, és mikor visszahozza, látom, hogy a vihar kifordította, azt mondom: „Teufel, du hast ihn mir kaputt gemacht” (A fenébe is, elrontottad nekem). Hogy mondjam ezt angolul? Olaszul vagy franciául tudom mondani, állítólag japánul is lehet. De az angolban egyáltalán nincs megfelelője. Érdekes módon Írországban lefordíthatom ezt a mondatot, mégpedig így: „You have broken it on me!” Ennek nagyjából ugyanaz a jelentése, tartalmaz néhány etikai implikációt, némi rosszindulatot stb. De angol fordítása nincs. Ha azt mondom: „You have broken my umbrella”, az teljesen mást jelent.

Miért mondja egy fiatalember az utcán, ha meglát a másik oldalon valakit: „I like that girl”? Németül azt mondja: „Dieses Mädchen gefällt mir” (Ez a lány tetszik nekem). Itt az aktivitás a lánynál van, az angolban a férfinél. Ezek fogalmilag nagyon nagy különbségek.

A fogalmi szerkezetből származó különbségek mellett vannak olyan dolgok is, amelyek a konnotációk különbsége miatt lefordíthatatlanok. Egyik barátomnak Olaszországban egy Uhland-verset kellett lefordítania. Ebben a versben a következő sor is szerepel (fejből idézem): Die Götter, die auf den Bergen leben, so der Nebel ihre Wangen küsst. A német anyanyelvűek számára ennek a sornak romantikus hangulata van. Ha azonban olaszra akarjuk lefordítani, akkor ott a ködre négy vagy öt szó is van; de mindegyik szó a náthára, a torokfájásra és az influenzára emlékeztet. Romantikusnak látni a ködöt, akár egy német lánykezet – abszolút lehetetlen.³

LUMIS: Akkor mondjunk most mi is valami lefordíthatatlant:
mille grazie per la sua gentilezza.

(Fordította: Szijj Ferenc)

(Ernst von Glasersfeld: *Konstruktivistische Diskurse* LUMIS-Schriften 1984. 2. Siegen University)

3. E. von Glasersfeld legfontosabb tanulmányaiból 1987-ben jelent meg egy válogatás a Vieweg Verlag kiadásában (Wolfram K. Köck fordításában). E. VON GLASERSFELD: *Wissen, Sprache und Wirklichkeit* Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg.

PETER FINKE

Az empirizmus önmagában nem elegendő

— Kritikai megfontolások az empirikus tudomány koncepcióival kapcsolatban —

BEVEZETÉS

(...) Vegyük tehát az irodalomtudományt mint ingoványos talajon álló olyan tudományágnak, ami kimondottan a tudományelmélet szakemberei számára van teremtve (konstruálók és rekonstruálók számára egyaránt). Óserdei útjai olyannyira kuszák, összetettek és befejezetlenek, hogy kerülő utakat és zsákutcákat kimondhatatlan gazdagságban képesek példázni. Ráadásul egyedülálló, jócskán kiterjedt építési területről van szó; a konstruktív irodalomelméleti szakember is részt vehet itt még a szükséges feltáró intézkedésekben.

Egy erős nagyítólencsével összpontosítsunk egy apró kis részletre az irodalomtudomány térképének a szélén. Ott fekszik egy gyorsan terjeszkedő település, ami éppen építés alatt áll: az ún. „empirikus irodalomtudomány” (továbbiakban: EIT). És ha jól odafigyelünk, minden befejezetlenség ellenére felfedezhetünk utakat, amelyek a kerülő út minden ismerterőjelét magukon viselik, és utcákat, amik valószínűleg sehová sem vezetnek.

Félre a képpel: az EIT, noha alig tart még létezésének fele útján, máris arrafelé tart, hogy eljuttassa elismert hitelének nagyrészét. Alapvető dologként kezeli azt, ami mellékes, csak részben következetes és intellektuális divatok után futkos. Ne értse nek félre: én az EIT-t most is éppúgy mint korábban az irodalomtudomány messze a legérdekesebb, legtermékenyebb és legsokatígérőbb formájának tartom, ami csak a diszciplína nagyrészt hagyományos koncepciói zűrzavarában létezik. Ám éppen ezért tartom helyesnek a kerülőutak és zsákutcák korai felismerésének a megkísérlését. (...)

A fiatal EIT legbosszantóbb hibáit három kategóriába sorolhatjuk: pszichológiai hibák, alapvető hibák és empirikus hibák. Ha helyes a meglátásom, jelenleg az EIT felé történő számos különböző kiindulásnak két, egymással szorosan rokon, mégis néhány, az alaphelyzetet illetően eltérő típusa van: az első arra tesz kísérletet, hogy az irodalomtudomány szükséges megújítását nem annyira elméleti-felfogásbeli vizsgálatokkal vezesse be, hanem a hagyományos irodalomtudományi kérdéseket az empirikus társadalomtudományok vizsgálati eljárásain és módszerein keresztül válaszolja meg: neves kutatók, mint N. Groeben, W. Faulstich vagy R. Wolff képviselik ezt a típust. A második típus mélyebben fordul az alapok felé, vagyis elméletileg, ill. elméletben reflektál az alapokra, ez azután jelentősen távolabbra vezet a hagyomá-

nyos problémalátástól. Ez jelenti a NIKOL-csoport kiindulási pontját (S. J. Schmidt és mások), ennek keretei közé tartoznak e sorok szerzőjének munkái is. Az előbb említett hibák éppenséggel mindkét kiindulási típusra vonatkoznak, a súlypontok természetesen különböző helyen fekszenek. (...)

1. AZ EMPIRIZMUS ÖNMAGÁBAN NEM ELEGENDŐ

ELMÉLETI IRODALOMTUDOMÁNY

A motivációknak azok a gyökerei, amelyekből kiindulva különböző kutatók és kutatócsoportok az empirikus irodalom tudomány kifejlesztésére vállalkoztak, egyáltalán nem olyan egységesek és differenciálatlanok, mint ahogy ez esetleg a kívülállók számára tűnhet. Belülről, magának az EIT koncepcióinak köréből nézve nagyszámú különböző motívumot találunk, például a kiindulópontok sokasága, amelyekből ezek a kutatások eredtek. Mindazonáltal két motívumot emelhetünk ki közülük: az irodalomtudományos érvelés interszubjektív megbízhatóságának és meggyőző erejének fogyatékosága fölötti bosszúság egyfelelől, és e kutatások összességének relatív irrelevanciája és funkciótlansága fölötti bosszúság másfelől. Ez utóbbiról egy későbbi fejezetben fogok beszélni, egyelőre tárgyaljuk meg az elsőként említett motívumot.

Elsőként állítsunk fel egy tézist. Így szól: noha helyes volt az irodalomtudományi érvényességi- és meggyőző erőnek a fokozását a szükségszerűnek az összefüggésébe helyezni, az empirikus kutatás kritériumait ezen a diszciplínán belül is komolyabban venni és hangsúlyozottabban alkalmazni, mégis — mintegy titokban — az empirikusnak a fogalma olyan fértissé vált, amelyről túl sokat és voltraképpen hamis dolgot várnak. Az egyik hamis elvárásról már éppen beszéltem, vagyis arról a reményről, hogy ezen a módon egészében egy meggyőzőbb, relevánsabb és hasznosabb diszciplína keletkezhetne. A másik helytelen elvárás, amellyel ebben a fejezetben foglalkozni kívánok, az a szemelláthatóan elterjedt vélemény, hogy az irodalomelméleti hiányosságokat egyöntetűen empirikus kubikumunkával mellékesen és mintegy automatikusan meg lehet szüntetni. Egyes esetekben arról a még súlyosabb téves megítélésről is lehet szó, hogy az irodalomtudományos elmélet hiányosságai nem adódnak másból, mint az empirikus vizsgálati eljárások indokolatlan törvényen kívül helyezéséből. Ha azonban vannak az irodalomtudománynak hiányosságai — és pedig kétségkívül vannak ellentmondások, bizonytalanságok, nyitott kérdések és szinte teljesen feldolgozatlan problématerületek formájában — s ha ezeket a hiányokat komolyan kell vennünk, akkor merő illúzió, hogy megszüntetésüket pusztán az empirikus munkától várjuk. Ez az empirikus munka sokkal inkább örökölni fogja ezeknek a hiányoknak a nyomait, ha ezt megelőzően az elméleti reflexió nem összpontosította rájuk figyelmét konstruktív kritikai szándékkal.

Ennek a megértéséhez szükséges, hogy tisztában legyünk az EIT fogalmának kettősségével. Így, ahogy ezt a fogalmat ma leginkább használják, az irodalomtudomány diszciplínájának új felfogását értik alatta, amelynek feladata azt a hagyományos és

ismert koncepcióktól (műközpontú irodalomtudomány, befogadásesztétika, strukturalizmus stb.) elhatárolni és mint címke hatásosan el is különíteni. Az empirikus irodalomtudós ebben az értelemben olyan kutató, aki a hermeneutikától örökölt filozófiai elemekkel hadilábon áll és azt ígéri magának, hogy diszciplínájának mint empirikus társadalomtudománynak az új koncepciója megadja majd neki azt a többletet a megbízhatóság terén, aminek eddig az irodalomtudományban hiányát érezte. Itt az empirikus irodalomtudomány fogalmát bővebb értelemben alkalmazzák.

Létezik azonban szűkebb értelemben vett empirikus irodalomtudomány is. A fogalom így alkalmazva nem jelenti feltétlenül a tudományág új koncepcióját, hanem csupán egy viszonylag új módszert e diszciplína problémáinak a megoldására. Az empirikus irodalomtudós ebben az értelemben olyan kutató, aki elismert empirikus vizsgálódási módszereket használ, és csak annyiban empirikus irodalomtudós, amennyiben ezt teszi. A fogalmat itt szűkebb értelemben használják, mert egy így értelmezett empirikus irodalomtudomány magától értetődően integráns része az előbb említett azonos nevű koncepciónak. Amikor a címben azt mondom, hogy empirikusság önmagában nem elegendő, akkor én a fogalomnak erre a szűkebb kiterjedésére gondolok. Noha nem vitatom, hogy elméleti alapreflexiók jelentős hiánya esetén már az empirikus vizsgálatok pusztán elvégzése is értékes, sőt igen értékes a diszciplína részére, másfelől mégis azt hiszem, hogy azt, amit sokan joggal hiányolnak és panaszkodnak, egyedül ezen a módon nem lehet helyrehozni. Hogy pozitívan fejezzem ki magam: az innovációs potenciál, amely paragon hevert mielőtt az empirikus irodalomtudomány az irodalomtudományon belül kifejlődött volna, mert tudományideológiailag törvényen kívül volt helyezve, csak akkor fog elvben kielégítő mértékben feltárulkozni, ha a diszciplína új koncepciója nem fog empirikus kutatási eljárások alkalmazására szorítkozni és nem fogja ebben látni eredeti és nevet adó hozzájárulását a diszciplína megújulásához, hanem ha megelőző és mélyreható teoretikus reflexiók által rávilágít az empirikus tudományfelfogásnak az értelmére. Ebből mindenképpen következik az a kérdés, hogy azok számára, akik (mint a NIKOL) a szűkebb fogalom beágyazását a tágabbikba szükségesnek látják és ezt körelezővé tették saját tudományos tevékenységük területén, valóban tanácsos volt-e vállalkozásukat „empirikus irodalomtudomány” címszó alatt bemutatni. A szűk fogalommal való állandó összecszerelés csak egy részcselkvésre nézvést találó, ami jóllehet fontos az egész szempontjából, az új kiindulási pontnak, az elméleti-koncepcionális új tájékozódásnak azonban nem döntő mozzanata.

Hasonlóképpen, mint más esetekben, itt is nehéz eldönteni, hogy pusztán terminológiai problémáról van-e szó, vagy egy valódi, a fogalmat érintő homályosság rejtezik-e a háttérben. A koncepciók megjelölései elsősorban nem egyebek címkék-nél: konvencionálisak és alapjában véve tetszőlegesek. Nem szabad azonban félrevezetőknékné lenniök, nehogy fennálljon a hibás tájékoztatás alábecsült veszélye. Amikor újabb és mélyebb elméleti reflexió jelentőségével kerülök szembe az irodalomtudományban, némelykor sajnálatosnak tartom, hogy ez nem nyer kifejezést egy felfogás (koncepció) nevében is, noha jól tudom, hogy egy „elméleti irodalomtudomány” szigorúan véve önmagában sohasem alkothatja ennek a diszciplínának egy

önálló koncepcióját. Mivel egy empirikus irodalomtudós számára az elméleti irodalomtudomány teóriáinak mindig empirikusnak kell lenniök, az elméleti irodalomtudomány fogalma szorosán tekintve egy koncepciónak csak azokat az összetevőit jelentheti, amelyeket az empirikus irodalomtudomány fogalma szűk értelemben jelöl. Fennmarad azonban a kérdés, hogy szerencsés volt-e ezt a szűken értelmezett fogalmat egy koncepció megjelölésére kiterjeszteni, tekintve az ily módon teremtett számos félreértési lehetőséget.

E félreértési lehetőségek közül a legterhelőbb volt és ma is az, az a hit, hogy az irodalomtudományban csak egy módszertani probléma létezik. Ebben az értelemben azonban az empirizmus éppen nem elegendő. Teljesen érthető az eufória, ami afölött keletkezik, hogy a diszciplína területéről jogtalanul száműzött módszerek most alkalmazni lehet, és ezáltal az irodalomtudomány problémái új, megbízhatóbb módon megoldhatókká válnak, ezt azonban meg kell hogy előzze a problémák értelmére való reflexió.

Ez azt jelenti, hogy az irodalomtudománynak van módszertani problematikája, de nem ez a döntő. (...) Döntő az átfogó összefüggés, ez pedig koncepcionális probléma, az alapvető elméleti tájékozódás kérdése. Itt megfogalmazódhat a következő ellenverés: ha központinak tekintjük az elmélet-problematikát, akkor itt is empirikus teóriák kifejlesztésére megy ki a dolog. Az empirizmus ezáltal a legfontosabb kritérium marad nem csak az alkalmazandó módszereknél, hanem az előbb átgondolt probléma-perspektívát illetően is, és elvben az irodalomtudományi elméleteknél éppúgy, amelyeket szintén alapul kell venni.

Az ellenverés azonban nem meggyőző. Annak, hogy mi oly sok hagyományos irodalomtudományi eljárást és érvelést oly kevésbé meggyőzőnek találunk — a következőket én sok empirikus irodalomtudománnyal foglalkozó tudós ellenében hangsúlyozom — nem azoknak hiányos empirikus tartalma az oka, hanem az, hogy ezt az empirikus tartalmat, s még kevésbé a szóban forgó állítások empirikus megfelelőségét, egyáltalán nem lehet meghatározni. Az empirikus deficit nem abban áll, hogy kevesebb empiriát többel kell felváltani, vagy bizonytalanabbat biztosabbal, hanem abban, hogy elsősorban meg kell teremteni annak a feltételeit, hogy ezeket a kérdéseket egyáltalán világos és eldönthető módon feltegyük. Ez azonban egy empirikus elméletnek az eszköze. Itt fontos ugyan az empirikus tartalom, fontosabb azonban, hogy az elmélet logikai struktúrái egyáltalán alkalmasak legyenek ilyen tartalom befogadására, felismerhetővé tételére. Az empirizmus önmagában nem elegendő addig, amíg a teória edénye, amely egyedül lenne képes arra, hogy az empirikus tartalmat magába zárja, nem létezik, vagy legalábbis nem kielégítő módon. Az empirizmus fértisére szegezett szinte sokszor elvarázsolt pillantás azonban épp oly gyakran átsiklik ezen az alaphelyzeten, mint ahogy alkalmanként hamisan feltételezi, hogy a hagyományos irodalomtudományi eljárások alapvetően nem empirikusak. Az egyetlen, ami itt elmondható, az az, hogy ez a kérdés addig eldönthetetlen, amíg nem létezik olyan elmélet, amelynek logikai struktúrája a probléma megválaszolását lehetővé teszi.

Nos aki az irodalomtudomány empirizálását írta a zászlójára, összekötheti ezt egy, a diszciplína szempontjából igényes programmal. Mindazonáltal ez nem elegendő, nem eléggé nagyigényű dolog ahhoz, hogy érdemben megoldja a tudományág problémáit. Mindamelllett a rendelkezésre álló empirikus módszerek minőségéről még egyáltalán nem is esett szó. Nem is látja be az ember, miért ne vehernék ki a részüket az empirikus irodalomtudománnyal foglalkozó szakemberek ennek a módszer-arszénálnak a továbbfejlesztéséből. Valójában ez alig történik meg. Nem is olyan ritkán az a látszat keletkezik, mintha egy finomműszerész feladat elvégzéséhez kovácsok és lakatosok munkájához szükséges szerszámokat alkalmaznának. Ám még ha az irodalomtudománynak nem is kellene, hogy megártson, hogy az eléje kitzűzött feladatokat kézműparhoz hasonlóbbaknak és súlyosabbaknak lássa, mint ahogy ez gyakran történik, úgy tehát a differenciáltság csökkenését felpanaszoló kritikát is komolyan kell venni. Ez azonban mindenekelőtt és alapvetően az irodalomtudományból hiányzó elméleti reflexióra mutat rá és csak másodsorban az empirikus arzenál hiányaira.

Az EIT-hez fűződő reménynek nem szabad a szűkebb értelemben vett empirikus irodalomtudományra, vagyis az irodalomtudományban végzett empirikus kutatások összetevőinek a bevezetésére és kiterjesztésére korlátozódnia. Jóllehet ez nyereséget jelent az irodalomtudomány számára, az empirizmus ebben az értelemben nem elegendő ahhoz, hogy ennek a diszciplínának közvetítsen valamit az értékekből, amiket hagyományos megjelenési képén közülünk sokan hiányolnak.

2. AZ EMPÍRIA ZSÁKUTCÁI: POZITIVIZMUS, INDUKTIVIZMUS, STATISZTIKIZMUS

Ha empirikus kutatáson azt a tudományos fáradozást értjük is, hogy meg tudjuk, mi a tényszerű és mi nem, ez még nem jelenti azt, hogy a tényszerűnek a feltárásával ennek a kutatásnak egész feladatköre lezárult volna. Ennek következtében nem lehet arról szó, hogy empirikus kutatásnál az egyes tény megelőzné a megmagyarázandó teóriát, hogy ez utóbbi az egyes tények összegyűjtéséből quasi önmagától „adódna”. Az empirikus kutatásnak végülis nem előfeltétele a tények nagy összességének a vizsgálata; egy valószínűségi mutató nem indiciuma az empirizmusnak.

Az empíria sajnos nem ritkán téved efféle zsákutcákba, amennyiben egy helyes kiindulást elvi kérdéssé stilizál át, ami nem állja meg a helyét. Igaz, hogy döntő jelentőségű a ténybelinek az ismeretét egyre javítani és bővíteni, de ez csak az érem egyik oldala. Éppen így helyes az egyes tényeket komolyan venni és összegyűjteni. Illúzió volna azonban ezeket összefoglalva az egésznek a magyarázatára felhasználni. A jelentéktelennek és a jelentősnek a kutatása megfelelő szövegek segítségével végülis bizonyos összefüggésekben nélkülözhetetlen. Ám egy ilyen apparátus felhasználhatósága semmiképpen nem dönti el a kérdést, hogy valami empirikus vizsgálódás-e vagy sem.

Például vett diszciplínánkban, az empirikus irodalomtudományban elég példát találunk az empíria-értelmezés mindeme (és még további) formáira. Ezeket a zsákutcá-

kat én röviden mint pozitívista, induktív és statisztikai zsákutcákat foglalnék össze. Sokszor külsőségekben jelennek meg. Ha találkozunk felismerésükre utaló jelekkel, jó, ha óvatosak vagyunk. A pozitívizmus például azzal a gyámoltalansággal áruja el magát, amivel a funkcionalizmus, az alkalmazhatóság vagy a praxis-relevancia kérdéseiről kezeli, illetve kerüli meg. Az ennek csak egy sajátos variánsa, ha egy empirikus vizsgálatot már mint alkalmazást tüntetnek fel. Az induktívizmus gyakran tüntetőleg lemond saját elméleti előfeltételeiről, gyakran a leghatározottabban előnyben részesíti az adatgyűjtés puha eljárását. A statiszticizmus általában arról ismerhető fel, hogy azok, akik ebben a zsákutcában tévelyegnek, nyilvánvalóan úgy gondolják, az igazi empirikus munka elválaszthatatlan a számítógép használatától.

Hol rejtőzik hát voltaképpen a probléma az alaphelyzeteknek ebben a pozíciótriásában, amely pozíciók kétségkívül az empirizmushoz közelálló módszereket, az empirizmus történetében védjeggyel ellátott jeleket juttatnak érvényre, egyoldalú módon?

Közös bennük az a mindenkori hamis feltételezés, hogy itt a lényeg tekintve empirikus munkáról van szó. Az empirikus kutatás leszűkítése a tényfelismerésre és annak magyarázatára például az empirikus kutatás értelmének egészében véve a létező leírásának és magyarázásának a restriktívja, legyen akár milyen visszatartó vagy szörnnyűséges is ez a létező. Eközben pedig az, aki a tények megvilágításával a tudományos játéknak csak az első félidejét tekinti befejezettnek és semmiképpen sem az egész meccset, semmiképpen nem áruja el az empirikus eszméjét, akkor sem, ha a második félideben más, kiegészítő értékek vezérlik. (A következő fejezetben bővebben fogok ezzel foglalkozni).

Hasonlóképpen vitathatatlan a deduktív empirikus elmélet lehetősége. Az eltökélt deduktivistának semmi esetre sem kell rosszabb empirista tudósna lennie, mint annak, aki az induktív módszert követi, ellenkezőleg. Végül pedig tévedés az, hogy a törvényszerű összefüggések felismerése sok egyedi eset vizsgálatát feltételezné, vagy hogy az empirikus kutatás értelmét statisztikai valószínűségek feltárásában lehetne megtalálni. Ezek mind egy tudományosan véghezvitt empirikus eljárás összetevői, komponensek, amelyeket egyenként eléggé különböző módon lehetne osztályozni. Semmi esetre sem olyan restriktív feltételek, amelyek arra kényszeríthetnének bennünket, hogy az „empirikus” fogalmát egyedül az ő segítségünkkel körvonalazzuk.

A „pozitívizmus” szó használatával gyakran visszaélték. Inkább szolgált emócionális fegyverként, mint hasznos helyzetleírásként. Ha én ennek ellenére most itt használom, akkor azért teszem, mert fontosnak tartom, hogy világos, emóciómentes fogalmat kapjunk a pozitívizmusról. Két-három, a filozófiatörténetben használt és itt most érdektelen speciális jelentéstől eltekintve a következő meghatározást tartom ebben az értelemben használhatónak: a kutatás akkor pozitívista, ha megelégszik a tények leírásával és magyarázatával (ld. analízis vagy interpretáció): kritikai szempont érvényesítése a tényeket illetően, különösképpen megváltoztatásukon való fáradozás ki van zárva. Pozitívizmus ebben az értelemben — és ez előnynek nevezhető — sem nem valami rossz, sem nem valami ostobaság, hanem csak valami korlátozott dolog. Minden tudomány tartalmaz egy ilyen pozitívista elemet, az is, amelyik szí-

vesen indul egy pozitivista harci fogalommal házalni. Ilyen például a hermeneutika, amely nem fárad bele, hogy a pozitvizmust kiszolgáltassa a nevenségességnek, maga is ebben a nem-emocionális értelemben par excellence pozitivista: minél inkább leszűkíti önmagát az interpretáció moduszára, minél kevésbé fordul más tudományos cselekvési módok, mint pl. a technológia vagy az alkalmazás felé, annál inkább pozitivista.

Szüntessünk meg már jó előre egy lehetséges félreértést. Nem szabad ezzel a pozitvizmus-fogalommal azt felcserélnünk, amely a klasszikus empirizmusban elterjesztette azt az illúziót, hogy lenne olyasvalami, mint teóriától mentes megfigyelés. Ma különösen valószínűtlennek látszik számunkra, hogy léteznének „puszta tények”. Én sem vélekedem így, amikor pozitvizmusról beszélek. Helyesnek látom azonban a fogalom alkalmazását arra a tudományos beállítottságra, amely szerint az empirikus kutatásnak a tényszerű feltárására és magyarázatára kell szorítkoznia. Döntő minden kritikának, a lehetséges következmények fölötti minden töprengésnek a kirekesztése. Itt mindjárt elsőként ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy egyiket sem szabad a tényhelyzet feltárásával összekeverni. Nem vagyok abban biztos, hogy itt a Frankfurti Iskola minden egyes metodológiai szakembere azonos álláspontot foglal el; ez azonban nem a mi problémánk. Kritikai perspektívának a megállapított tényekre való felépítését és a tényhelyzetből következő lehetséges következmények fölötti eszmélődést módszertanilag mindig el kell választanunk azok kiértékelésétől. Én tehát pozitvizmusnak nevezem azt a tudományos beállítottságot, ahol ennél többről egyáltalán nincs szó. Sajnos az a jogos nagyra értékelés, amit az empirikus tudomány koncepciója az empirikus irodalomtudománnyal foglalkozók körében élvez, sokszor ahhoz a hithez kapcsolódik, hogy ez minden kritikai és továbbvivő perspektíva megszüntetését kívánja meg. Valójában pedig nem történik más, mint a lehető racionalitás terjedelmének a megfeleltése — az empirizmus szorosan vett fogalma abszolút értelmet nyer. Rendkívül fontosnak tartom, nehogy az EIT rosszul értelmezett módszertani gondosság következtében ennek a pozitvizmusnak a zsákutcájába tévedjen. Ebben az eserben éppen azon a ponton nem jutna tovább, amely — véleményem szerint — inkább, mint állításainak kétségtelenül fennálló hiányos megbízhatósága, a hagyományos irodalomtudomány gyöngye pontja: az a tény, hogy az értelmét kutató kérdésre képrelen kielégítő választ adni. Ez ugyanakkor az egyetlen lehetőség arra, hogy megakadályoztassék az empirikus irodalomtudománynak egy szolgáltatástudománnyá történő kihasználása valamely harmadik érdekében. Sajnos azonban meg kell állapítanunk, hogy az empirikus tényfeltárásnak és magyarázásnak érthető bővölete visszatartja a legtöbb empirikus irodalomtudományi szakembert attól, hogy vizsgálataik eredményeit kritikai és célra irányuló elemzésnek vessék alá. Semmi esetre sem kell, hogy az empirizmus értéke őket ebben akadályozza.

Az induktivizmust is éppúgy az empirizmus zsákutcájának tartom. A fogalmat a filozófiatörténet során kialakult alkalmazási gyakorlatoktól eltérően használom. Különösen mellőzzük újból annak feltételezését, hogy egy induktív metodológiának elmélet nélküli adatokkal kell kezdődnie. Feltételezem azonban, hogy az induktív eljárás követője előbb jelentkezik empirikus adatokkal, hogysen birtokában lenne egy,

ezeket az adatokat megvilágító elméletnek. Ehelyett megígéri magának — ha megteszi egyáltalán —, hogy majd birtokába veszi ezt az elméletet, s azáltal az adatok magyarázatát, mint egy lehetőleg nagyörmegű adathalmaz eredményét.

Ebben az értelemben azonban az induktivizmus illúzió, és teljesen hibás az empirikus fogalmát ennek az eljárásmodnak a struktúrára és folyamataira leszűkíteni. Noha különösen az előző fejezetekben tárgyalt problémákat tekintve közel áll meggyőződésemhez, hogy az empirikus irodalomtudomány fejlődését egy deduktív metodológia keretein belül lássam, mégis távol legyen tőlem úgy állítani be ezt a módszert, mint ami egyedül léphet fel jogos igényrel a feladat elvégzése érdekében. Jóllehet hiszem azt is, hogy egy, az adatokat interpretáló elmélet felállítására nem lehetséges magukon az adatokon keresztül, hanem tőlük függetlenül, sőt őket megelőzve is el lehet hozzá jutni elvben, ez mégsem döntő szempont jelen fejregésemmel kapcsolatosan. Sokkal inkább az a kölcsönös egyedüli képviselőre való igény elhárítása. Az induktivizmusnak sem szabad az empirikus őrzőjének szerepét játszania a deduktivizmus ellenében, annál kevésbé, mivel az előbbit sokkal inkább veszélyezteti az előbb említett pozitívizmus, mint az utóbbit. Az így értelmezett induktivizmus kétségen kívül az empiria zsákutcája, ami a tények ésszerű kezelését inkább hátráltatja, mintsem előmozdítja.

Egészen más természetű, mint az előbb tárgyaltak az empirizmus harmadik zsákutcája, amelyről itt röviden szólni akarok: a statiszticizmus. Amíg a pozitívizmus és az induktivizmus az ismeretelméletnek és az empirizmusnak fontos állomásaival összekötött variánsai voltak mindig az empirikus kutatás terén, így az, amit evel a műszóval kívánok meghatározni, viszonylag új jelensége az empirikus önértelmezésnek. Statiszticizmus alatt az induktivizmus kísérőjelenségét értem, vagyis azt a hitet, hogy az adatok megsokszorozásával emelni lehet az eredmények minőségét. Ez a következtetés azonban semmiképp sem kényszerítő. Az empirikus vizsgálat eredményei elsősorban csak annyiban jók, amennyiben az adatanyag értelmezésére alkalmazott elmélet jó, másodsorban hibás lenne azt hinni, hogy minden esetben egy reprezentatív mennyiség felrálásáról van szó. Az első kérdést már megtárgyaltuk, ami a másodikat illeri, gyakran szem elől tévesztjük azt, hogy az empirikus irodalomtudományban messze nem csak törvényszerűségek felállítására és reprezentatív mennyiségek prezentálására a feladat. Nyomatékosan hangsúlyozandó ugyanis, hogy pontosan ez — vagyis a nomológiai gondolkodás beágyazása az irodalomtudományba — egyike a különleges új teljesítményeknek, amit ez a koncepció lehetővé tesz. Ez nem kevés, hiszen ez éppenséggel ideológiai ellenállásokba ütközött és ütközik, amelyik egy, az individuálison túli tényismeret — különösen ami az aktuális irodalomrendszereket illeri — feltárását mostanáig úgyszólván teljesen kizárták. Természetesen jelenleg szinte fordított veszély áll fenn. Nem kérdéses, hogy azoknak a személyeknek és cselekvéseiknek az individualitása, akik az irodalmi folyamatokban szerepet játszanak, nagyobb jelentőségű, mint a természettudományi vizsgálati tárgyakkal a kétségkívül szintén fennálló individualitása. Itt a biológiának bizonyos módon az összekötő szerepe jut, egyfelől a fizika, másfelől az irodalomtudomány közzött. A biológust is például érdeklik az állatfajok viselkedésének a törvényszerűségei,

mégis az ernológia nemhiába veszi eredetét az állatpszichológiából, és nem képes az egyedek sajátosságaira való reflexiót a nem- és fajegyüttesek keretein belül az újtjáról teljesen letéríteni. Nem számít érdektelen és lényegtelen kutatásnak például az állatok egyedi viselkedése, ami beletartozik ugyan a fajtamagatartás általános keretébe, mégis lehetővé teszi az egyedek egymás közötti egyedi felismerését. Senkinek sem jutna eszébe, hogy az olyan kutatásokat kevésbé empirikusnak tartsa, amelyeket elvben nem lehetne az összehasonlítás és az így nyert megfigyelési adatoknak számítógép igénybevételeivel történő további feldolgozására felhasználni. Mindkettőnek van tárgyi (szakmai) vonatkozása, de ez nem lényegbe vágó, úgy érve, hogy egy kutatás minőségében sokat nyerne azzal, ha minél nagyobb adarmennyiséget dolgozna fel. Érthető és helyes annak a megállapítása, hogy azok a diszciplínák, mint pl. az irodalomtudomány, jelentős pótlásra szorulnak az empirikus kutatás terén, ugyanakkor hatalmas pótlásszükségletük is van a számítógép használatát illetően. Noha ezek összefüggnek egymással, mégis igen fontos, hogy ne cseréljük össze őket. Egyik sem definiense a másiknak.

Azoknak az ezzel összefüggő félreértéseknek — amelyek a statiszticizmus zsákutcáját az empiriához vezető úttal összetévesztik — az oka lehet, hogy számos kutató egy fogalom vagy egy elmélet empirikus tartalmát az empirikus adekvátsággal cseréli fel. Az empirikus tartalom kétségkívül kisebb vagy nagyobb kiterjedés kérdése. Itt találja meg igazolását az a bővület is, amely a számítógép segítségével áttekinthető összetett adarmennyiségből a kutatókra az empirikus irodalomtudomány keretein belül kiárad. Mégis az irodalomtudományban elérhető magyarázatok minőségét nem csak azoknak az adatoknak a mennyisége határozza meg, amelyek megtalálják az újjukat a diszciplínába, hanem elsősorban azoknak az elméleteknek a minősége, amelyek bennünket ezeknek az adatoknak a felhasználása során vezetnek. Egy rossz elmélet mégoly sok adathól nem teszi lehetővé, hogy megfelelő magyarázathoz érkezzünk el, ennek sokkal inkább az ellenkezője igaz, vagyis annak a valószínűsége, hogy a jó elmélet, ha kevesebb vagy hézagosabb adarmennyiségre támaszkodik is, a tárgynak megfelelő interpretációt eredményez. Ezért igen fontos, hogy a kutató tudatában az empirikus megfelelés kritériuma nagyobb súllyal essék latba, mint az empirikus tartalom kritériuma, noha általában ez utóbbi szokott történni. Ha ez így lenne, mindjárt csökkenne a nagy számok bővülete a nagyobb pontosság javára, s ezzel együtt a veszély is, hogy a kutató saját fejét egy számítógéppel akarja helyettesíteni. Senki sem vallja be ugyan, hogy ez lenne a szándéka, elég azonban az eddig az EIT keretei között folytatott vizsgálódásokat tartalmazó köteteket felülnünk, hogy ennek a ténylegesen létező félreértésnek a gyakorlati következtetéseire bukkanjunk.

Pozitivizmus, induktivizmus és statiszticizmus különféle, de gyakran (ha nem is mindig) egybevágó félreértései annak, amit empirikus kutatáson érthetünk. Ha nem ismerjük fel őket mint ilyeneket, akkor az empirikus koncepciókat olyan zsákutcákba vezethetjük, amelyekben a mellékes dolgok a lényegesnek a színezetét kapják.

3. KONTRA MATURANA: AZ ÚN. RADIKÁLIS KONSTRUKTIVIZMUS ELLENÉBEN

Amíg az eddig tárgyalt problémák csak részben érintették az empirikus irodalomtudomány NIKOL-konceptióját, főként azokat a játékmódokat, amelyek az empirikus kutatási módszerek pusztá csatlakoztatásában lényeges nyereséget látnak az irodalomtudomány számára, ami most következik, kizárólag a NIKOL- féle kiindulásra vonatkozik. Természetesen hozzá kell azonnal fűznünk, hogy ennek a felfogásnak nem minden képviselőjére illik egyenlő mértékben.

A filozófiai gondolkodást úgy tűnik, időről-időre olyan támadások érik, amelyeknek kellemetlen következményeként a nagy fáradtsággal elért differenciálódásokat csábítóan egyszerű patentmegoldások temetik maguk alá. Akkor azután egy új metafizika áll a kapuk előtt (talán egy régi is egyben), s azzal az igénnyel lép föl, hogy majd visszavezeti egyetlen alapelvre azt, ami hosszú időn keresztül túl bonyolultnak látszott. Íme újból itt a szituáció: a „radikális konstruktivizmus” nevet viseli, vagy — ami még rosszabb — egyszerűen „konstruktivizmus”-nak nevezi magát. Ez utóbbi azért rosszabb, mert nem a konstruktivizmusban, hanem radikalizálódásában rejlik az egyszerűsítő túlzás, ami retrográd. Itt magam is érintve vagyok: az én tudományelméletem, a konstruktív funkcionalizmus, amelynek az előbbi doktrínával semmi közönsége sincs, homályos, bekebelező módon összefüggésbe került vele; nyomtatékosan hangsúlyozom a kettő tárgyi össze-nem-függését.

Miről van hát szó? Egyszerű a válasz: egy jó szemléletnek túlságosan leegyszerűsítő, túlhaladott újrafogalmazásáról, abba a ténybe való betekintésről (vagy: annak a ténynek a meglátásáról), hogy megismerési képességünk struktúrájának része van abban, amit valóságként tapasztalunk meg. Ez egy naiv valóságfogalomnak és ezzel együtt egy naiv empirizmusnak az elbúcsúztatása is. A megismerés — állítja ez a felfogás — nem pusztán receptív, hanem konstruktív folyamat. Ennek a konstrukciós folyamatnak az eredménye a tényismeret. Az egyes tények összefüggő és összeálló komplexusát valóságként tapasztaljuk meg. A tényeket és a valóságot csak ilyen konstrukciós produktumokon keresztül közelíthetjük meg, de ez nem azt jelenti, hogy ők maguk nem többek konstrukcióknál.

A radikális konstruktivizmus, mint minden radikalizmus, leegyszerűsíti a tényeket, elveti a fáradtságos és terhes differenciálást egy árlaggondolat kedvéért: minden konstrukció, így hangzik ez. A tények konstrukciók, a valóság is konstrukció és semmi egyéb. Ha a világot kutatjuk, alapjában véve mindig csak önmagukat vizsgáljuk: „A világunk — és ez minden.” (S. J. Schmidt egyik munkájának a címe.)

Ezen a ponton Kant érvei differenciáltabbak. A világunk, így mondhatna volna, minden, ahonnan tudományt nyerhetünk, de minden bizonytalansággal mégsem minden. Ha valami felülmúlja a tudományos lehetőségeinket, attól az még nem válik nem létezővé, ellenkezőleg: jó okaink vannak rá, hogy a létezésére következtessünk. Igaz, hogy ma már nem vehetjük át a speciálisan kantianus elméleteket, de jól tesszük, ha nem felejtjük el az ő alapvető differenciálását. A világ — így foglalthatjuk össze röviden ezt a felfogást — biztos, hogy nem csak a mi világunk többé, akkor is, ha bennünket a mi világunk kell, hogy a legnagyobb mértékben érdekeljen. (...)

Maturánának az empirikus biológiai tényállásoktól elütő és rossz értelemben vett spekulatív elméletével, amely a biológia elméleti megújulását az individuum szelleméből közelíti meg, döntő ellentétben áll ennek a diszciplinának (de nemcsak ennek) egy egészen másféle megújítása, amely birtokában van egy növekvő empirikus részletgazdagság minden előnyének: ez az ökológiai innováció. Maturana kiindulási pontjával ellentétben az ökológia rámutat minden életnek a környezeti feltételektől való függőségére és ezáltal az autopoiesis elméletét teljesen az abszurdumig vezeti el. Jelenleg nem tudjuk, milyen mértékben fogja ez a fejlődés a biológia arcúlatát a mostani mértéken túl megváltoztatni, egy azonban bizonyos: Maturana ökológiaellenes teóriái és az ezekre épített radikális konstruktivizmus itt úgy állnak keresztbe, mint elmúlt idők akadályai az úton. Ennek az ökológiai perspektívának a teljes hiányát tartom én mind Maturana elmélete, mind pedig a radikális konstruktivizmus legnagyobb fogyatékoságának. Ha felfogásom kevésbé radikálisnak, s ezáltal kevésbé érdekesnek tűnik is, mégis ezt szeretném képviselni: mindenfajta élet megértése egy nyitott, nem pedig egy zárt rendszer fogalmát feltételezi. Az embernek biotikus és nem-biotikus faktorszerkezettől való függősége elvben nem különbözik az egysejtűtől és az önreflexió képessége, amely bennünket többek között attól megkülönböztet, nem tesz még bennünket egy zárt rendszerré. A maturanai értelemben vett autopoietikus gépek az élőlények birodalmában nem léteznek: különösen egy megfigyelési és leírói képesség birtoklása nem bizonyítéka egy ilyen autopoiesisnek.

Itt — ahol az elmélet állítólagos erőssége rejlik — van valójában annak különös gyöngessége. A leírás hierarchiája, amire Maturana különös súlyt fektet, és aminek magyarázata tőle sajátos absztrakciókat csikar ki, ad abszurdum vezeti önmagát. Ott, ahol a valóságot már csak mint leírást tudjuk megközelíteni, végső soron már semmi leírnivaló nincsen. Ennek az elméletnek éppen az kellene, hogy az egyik előnye legyen, hogy rámutasson arra az integráns szerepre, amely a leírásnak a valóságkonstitúcióban a része. Ahol azonban a le nem írt valóság hozzáférhetetlen, ott mindenféle beszéd valami le nem frandórol értelmetlen. Nem a leírás hierarchizálása — ami nem új dolog — ennek az elméletnek az érdekessége; sokkal inkább a leírtnak az elvesztése, amely már nem ír le többé maga sem. Ahol azonban leírás minden, ott értelmét veszti egy korszakos distinkció, ami legalábbis G. Frege óta mindenféle szemantika alapmeretéhez tartozik.

Mindenesetre egy radikális konstruktivizmus, amely valamely autopoietikus rendszer fogalmán alapszik, teljesen alkalmatlan arra, hogy egy empirikus tudománykonceptió alaphelyzetének szerepét betöltse. Amit Maturana a neurobiológia területén empirikusan meg tud okolni, azt a megismerés filozófiai síkon oly mértékben árasztja el indokolatlan általánosításokkal, hogy ezzel diszkreditál minden erre alapozott empirikus konceptiót. Hegel észrevétele, amely szerint egy elmélet, amely nincs összhangban a tényekkel, nem önmagának, hanem a tényeknek a hitelét veszti el, nem lehet olyan konceptióknak az alapja, amelyek központi motivációját éppen a meglévőnek a tudományelméleti kritikája teremti meg. Nincs arra szükségünk, hogy újraélesszük az idealisztikus metafizika nagy fáradsággal legyőzött filozófémit. Tudományos vitákat a tények talaján (vagy azoknak, amiket tényeknek tartunk)

folymatni és differenciáltan történő érvelés helyett általános fellegekben járó elméleteket alkalmazni és ismét a fregei „a különbözőnek a meg nem különböztetése” elvét követni, az igazat a csupán érdekesnek feláldozni: mindez alapvetően megkérdőjelezi a NIKOL-konceptciónak azt a komolyságát, amellyel azt korábban a felfogó fő képviselői kidolgozták. Valójában meg is lehet kérdezni, hogyan lehetnek egye NIKOListák (és többen mások) ilyen elméletről ennyire elbűvölve. Úgy gondolom ennek öt vagy hat oka lehet:

1. Maturana elmélete félelmetesen egyszerű: az egyszerű mindig magával ragad. Már hallom is az ellenvetést: inkább bonyolultnak nevezhető. Vannak természetesen, akik axiomatikus rendszereket is komplikáltak tartanak, jóllehet azok gyakran még csak nem is összetettek. Mindenesetre az olyan elmélet, amely minden egy alapelvből akar magyarázni, legfeljebb komplikáltan ábrázolható, de valójában komplex nem lehet.

2. Maturana elmélete nem igazán új: az teszi vonzóvá, hogy régóta ismerősnek tűnik. Hallom az ellenvetést; éppenséggel korszakalkotóan új. De hol van az a korszak, amit állítólag meg kellene alkotnia? Az ökológiai biológia, jóllehet felületesen nézve populárisnak látszik, sokkal összetettebb kapcsolatrendszerek és szerkezetösszefüggések megértését feltételezi rólunk, mint az autonóm élőlény biológiája, amit Maturana próbál feléleszteni. Kényelmesebb az embernek, ha nem kell az ökológia gondolkodásmód súlyos következményeit levonnia, ha jön valaki, aki filozófusként viselkedik és forradalminak látszik, noha a valóságban rég túlhaladott konzervatív álláspontokat képvisel.

3. Maturana elmélete a magyarázat óriási igényével lép fel. Nagyon sokat ígér. Erre nézve nem hallok ellenvetést.

4. Maturana elmélete elméletileg megalapozottnak számít: ez, úgy tűnik, megármadhatatlanná teszi. A valóságban nem empirikus elméletről van szó, akkor sem ha feltalálója néhány empirikus adatból indult ki. Itt is egy kettősség igézete látszik megjelenni: mintha empirikus és ugyanakkor nagyon általános lenne. A feltehetőleg átfogó empirikus tartalom értékét vesztí a hiányzó empirikus megfeleléség miatt.

5. Maturana elmélete hegeli: hallom az ellenvetést, inkább kanti. Kant elmélete azonban, saját szavai szerint, egyszerre képviselte a kritikai realizmust és a transzcendentális idealizmust. Ezzel szemben Hegel Kant empirikus korrektíváit feláldozta az idealisztikus szisztémakényszernek. Semmiféle benyomás nem merült fel bennem erősebben, mint az, hogy Maturana érvelése is állandó szisztémakényszer alatt áll. Németországban mindig kissé nehezebb volt az idősebb filozófus kritikai differenciáltságát a fiatalabb általánylátványosságával szemben megvédeni.

6. Maturana elmélete rátapint a szellemtudományok művelőinél és a művészeknél egy neuralgikus pontra: ez az ő titkos antropocentrikusságuk. Hallom az ellenvetést: az elmélet biológiai. Ha azonban megpróbáljuk elméleteit állatok szemévé nézni (megengedem, ez nem olyan egyszerű), úgy Maturana rejtett antropocentrikussága világossá válik. Problémái emberi problémák, életfelfogása azé az emberé aki fáját, sőt fájának minden egyes egyedét annak a világnézetnek a középpontjába szeretné visszahozni, ahonnan a modern természettudomány mindkettőjüket jog

gal kiszorította. Eközben én Maturana teóriáját a szellemtudomány embereinek a természettudósok fölötti bosszújának látom, akik az ökológia paradigmáját felállítva ténylegesen kifejlesztettek egy új, komplex, széleskörű igényekkel bíró tudományos paradigmát. Ebben a paradigmában már nincs az embernek uralkodó szerepe, s az életet egyáltalán nem lehet többé mint individuumok teljesítményét értékelni. A tudomány azonban nem durcás vesztegek csatatere, akik egy elvesztett világképet akarnak visszaszerezni, hanem a tények barátainak küzdőtere. Minden empirikus tudománykoncepcióban az igaz kell hogy legyen a pusztán érdekesnek az ellenfele.

A biológiának az ökológia szellemében való újjászületése joggal folyamatban van. A fajokra és nemekre, valamint ezek viselkedésére korlátozott biológiai koncepciók túl szűkeknek bizonyultak ahhoz, hogy az élet jelenségét kielégítően meg tudják magyarázni. Az individuumcentrikus gondolkodás felélesztésére irányuló kísérlet éppenséggel atavisztikusnak tűnik. Ez csak mint egy antropocentrikus atavizmus magyarázható meg. Eugene P. Odum, a modern ökológia egyik megalapítója találja meg ehhez a helyes szavakat, amikor ezt mondja: „Ha az emberre vagy a magasabbrendű állatokra gondolunk, szokásunk, hogy az egyénben lássuk a legfelsőbb egységet. Így az egyes egyedek túlvezető folyamatos történések gondolata elsősorban némileg idegennek tűnik. Világos azonban, hogy az egyén a populáción kívül nem tud sokáig megélni, éppúgy mint ahogy pl. egy elkülönített szerv hosszabb időn át nem életképes az organizmus nélkül. Hasonlóképpen anyagcsereforgalom és energiaszállítás nélküli organizmusok együttese nem létezhet az ökoszisztémán belül.”

Az EIT fejlődésének kétségkívül szüksége van egy tudományelméleti megalapozásra. Ennek az alapnak olyan értelemben is tökéletesnek kell lennie, mint ahogy egy átfogó tudományelméleti tájékozódás a másképp gondolkodók tengerében nélkülözhetetlen. Konstruktivisták funkcionális szemlélettel én arra tettem kísérletet, hogy megadjam — legalábbis a NIKOL koncepció számára — ennek a tudományelméletnek legalább a keretfeltételeit. Ettől függetlenül azonban az EIT fejlődésének szüksége van egy tökéletes ismeretelmélet jelenlétére. Itt válik önállóvá egy kutatási érdek, amely ellentétben egy interdiszciplináris tudományelmélet érdekével már nem az irodalomtudomány, hanem az általános filozófia kutatási érdeke. Jelen esetben ehhez még hozzájön ennek a megismerési elméletnek tárgyian kérdéses tartalmi pozíciója. Jó lenne, ha a jövőben a NIKOL-koncepciót nem hoznák ilyen alapozási kísérletekkel összefüggésbe, amelyek jó eszmei tartalmukat saját kérdésességükkel hiteltelenítik. (...)

Új és teljesen más kérdés az, hogy a megszerzett empirikus tudás alkalmas-e valamely gyakorlatilag fennálló probléma megoldásának hasznosítására. Az empirikus önmagában mindenesetre nem elegendő arra, hogy a kérdést pozitív irányban eldöntse. Egy EIT azonban akkor kielégítő, ha ezt a kérdést is jobban meg tudja válaszolni, mint a hagyomány koncepciói.

Amire itt szükség van, azt nevezem én „alkalmazott irodalomtudománynak”. Az összkoncepció eme összetevője éppúgy az empirikus vizsgálatok komponensére épít, tehát a szűkebb értelemben vett empirikus irodalomtudományra, mint ahogy ez az elméleti irodalomtudomány alapösszetevőjére alapoz. Empirizmus tehát önmagában

akkor nem elegendő, ha hiányzik számára az alap és a következtetés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elméleti és alkalmazott irodalomtudomány komponensei valamely értelemben konfliktusban állnak az empirizmus elvével; ellenkezőleg. Valamely empirikus elmélet logikai struktúrájának az alapja nélkül az empirikus vizsgálatok egy vak ember rapogatózására emlékeztetnének, akinek nincs támaszkodási pontja arra nézve, merre is induljon el. Értékük csekély lenne, mert interpretációikat önkényes, valószínűleg hagyományos alapelvek határoznák meg. Ezek az irodalomtudományban nagy valószínűséggel olyan princípiumok lennének, amelyek egy egészen más kontextusból származnak, mint az empirikus tudomány típusának kontextusa. Hasonlóképpen azonban az empirikus vizsgálódások befejezése után eléggé elveszterten állnánk itt frissen megszerzett tudásunkkal; ismereteink tetszés szerinti kibővítése jószerivel sehol sem jelenhet már meg mint védhető tudományelv. Az EIT-nek azonban szinte egyedülálló lehetősége van az irodalomtudomány olyan megváltoztatására, hogy az a jelentéktelenségből és a szubjektív személyességből kilépve a nagy nyilvánosságot érdeklő diszciplínává váljon. Az irodalomtudomány egyetlen más koncepciójának sincs meg ez a lehetősége, mert a felelősségteljes alkalmazások a tények biztos ismeretét vagy mégis ellenőrizhető empirikus hipotéziseket feltételeznek ahhoz, hogy egyáltalán szóba jöhessenek. Csak az alkalmazás vezér el az empirikus tudományfolyamatot olyan végponthoz, amely a megismerés kérdéseinek kielégítésén túl a változtatás kívánalmainak létező és legitím területére kiterjed. Ezek éppúgy lehetnek tudományos érdekek, mint amazok, még ha a visszaélés veszélye semmiképpen nem zárható is ki. Az empirikus koncepció nagy lehetősége az irodalmi rendszerek befolyásolására alkalmas stratégiák kifejlesztése — pusztán erről van szó; itt megnyílik egy politikai dimenzió is, többek között annak az új stratégiák által nyújtott lehetőségnek a révén, amellyel meg lehet közelíteni azt a nemcsak a politikusok, hanem az irodalomtudósok számára is megszégyenítő problémát, amit azoknak a munkanélkülisége jelent, akik képzésüket ettől a diszciplínától kapják. (...)

Az empirizmus önmagában nem elegendő. Ám az irodalomtudomány számára egy sokáig elhanyagolt és következményeiben csak korunkban kutartott értéket képvisel, amely megnyitja a diszciplína számára a lehetőséget, hogy ne csak keményebb, hanem relevánsabb is legyen.

(Fordította: Sz. Zehery Éva)

(Peter Finke: *Empirizität allein genügt nicht. Kritische Überlegungen zu Konzeptionen empirischer Wissenschaft.* = SPIEL 1985. 4. H. 1. 71–97.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

FINKE, PETER: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

FINKE, PETER: Literaturwissenschaft, wozu? = Angewandte Literaturwissenschaft. Hrsg. NIKOL. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1986. 121–152.

GROEBEN, NORBERT: Methodologischer Aufriß der empirischen Literaturwissenschaft. = SPIEL 1982. 1. 26–89.

MATURANA, HUMBERTO R.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

ODUM, E.P.: Grundlagen der Ökologie. Bd. 1.: Grundlagen. Stuttgart–New York, Thieme 1983.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft. 1–2. Bd. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1980–1982.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Die empirische Literaturwissenschaft ELW: Ein neues Paradigma? = SPIEL 1982. 1. 5–25.

STEGMÜLLER, WOLFGANG: Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Bd. 2. Stuttgart, Kröner 1975.

Konstruktivista szakirodalom

Autopoiesis, Communication, and Society. *Benseler, Frank – Peter Hejl – Wolfram K. Köck.* Frankfurt–New York, Campus 1980.

CAPRA, FRITJOF: Der kosmische Reigen. Bern, Barth 1980.

FINKE, PETER: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1982.

FINKE, PETER: Literaturwissenschaft, wozu? = Angewandte Literaturwissenschaft. Hrsg. NIKOL. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1986. 121–152.

FOERSTER, H. VON: Das Konstruieren einer Wirklichkeit. = Die erfundene Wirklichkeit. Hrsg. P. Watzlawick. München–Zürich, Piper 1981. 39–60.

FOERSTER, H. VON: Erkenntnistheorien und Selbstorganisation. = Delfin I 1984. August 6–19.

FOERSTER, H. VON: Sicht und Einsicht. Versuche zu einer operativen Erkenntnistheorie. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg (Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie, Bd. 21.) 1985.

GLASERSFELD, ERNST VON: The Control of Perception and the Construction of Reality. Mimeo, (év n.)

GLASERSFELD, ERNST VON: 1981 Einführung in den radikalen Konstruktivismus = Die erfundene Wirklichkeit. Hrsg. P. Watzlawick. München–Zürich, Piper 1981. 16–38.

GLASERSFELD, ERNST VON: 1981 An Epistemology for Cognitive Systems. = Self-Organizing Systems. Eds. Roth, G. – H. Schwegler. Frankfurt/M. – New York, Campus 1981. 121–131.

GLASERSFELD, ERNST VON: Begriffsemantik und Wissenskonstruktion. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1986.

Einführung in den Konstruktivismus. Hrsg. Gumin, H. – A. Mohler. München–Oldenburg 1985.

HAUPTMEIER, HELMUT – SIEGFRIED J. SCHMIDT: Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft. Braunschweig–Wiesbaden, Vieweg 1984.

Wahrnehmung und Kommunikation. Hejl, Peter M. – Wolfram K. Köck – Gertraud Roth. Frankfurt, Lang 1978.

HEJL, PETER M.: Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme. Frankfurt–New York, Campus 1982.

HÖRMANN, H.: Meinen und Verstehen. Frankfurt/M., Suhrkamp 1976.

JANTSCH, ERICH: Erkenntnistheoretische Aspekte der Selbstorganisation natürlicher Systeme. = Peter M. Hejl et al. 1978.

JANTSCH, ERICH: Die Selbstorganisation des Universums. Vom Urknall zum menschlichen Geist. München, Hanser 1982.

Interpretationsanalysen. Hrsg. Kindt, W. — Siegfried J. Schmidt. München, W. Fink 1976.

KOSELLECK, R.: Standortbildung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt. = Objektivität und Parteilichkeit. Hrsg. Koselleck, R. — W. J. Mommsen — J. Rüsen. München, 1977. 17 — 46.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: Das wilde Denken. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979.

LILLY, J. C.: Das Zentrum des Zyklons. Frankfurt/M., Fischer 1979.

LINDSAY, P. H. — D. A. NORMAN: Human Information Processing. New York — London, Academic Press 1972.

LUHMANN, N.: Autopoiesis, Handlung und kommunikative Verständigung. = Zeitschrift für Soziologie, Jg. 11. (1982). 366 — 379.

LUHMANN, N.: Die Wirtschaft der Gesellschaft als autopoietisches System. = Zeitschrift für Soziologie, Jg. 13. (1984). 308 — 327.

LUHMANN, N.: Das Kunstwerk und die Selbstreproduktion der Kunst. = DELFIN III. 1984. August 51 — 69.

MATURANA, HUMBERTO R.: Biologie der Kognition. Paderborn, FEO LL 1977.

MATURANA, HUMBERTO R.: Reflexionen: Lernen oder ontogenetische Drift. = DELFIN II. 1983. Sept. 60 — 71.

MATURANA, HUMBERTO R.: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig — Wiesbaden, Vieweg 1982.

METZGER, W.: Der Geltungsbereich gestalttheoretischer Ansätze. = Gestalttheorie in der modernen Psychologie. Hrsg. Ertel S. — L. Kemmler — M. Stadler. Darmstadt, Steinkopff 1975. 2 — 7.

NEISSER, ULRIC: Kognitive Psychologie. Stuttgart, Klett 1974.

ODORICS FERENC: Towards the Constructivist Science of Literature (a new paradigm?). = Empirical Studies of the Arts Vol. 7. (1989.) (2.) 145 — 161.

ODUM, E. P.: Grundlagen der Ökologie. Bd 1: Grundlagen. Stuttgart — New York, Thieme 1983.

PIAGET, J.: Konstruktion der Wirklichkeit beim Kinde. Stuttgart, Klett 1950.

PIAGET, J.: Biologie und Erkenntnis. Über die Beziehungen zwischen organischen Regulationen und kognitiven Prozessen. Frankfurt/M., S. Fischer 1974.

PIAGET, J.: Gesammelte Werke, Studienausgabe. Stuttgart, Klett 1975.

PIAGET, J.: Die Äquilibration der kognitiven Strukturen. Stuttgart, Klett 1976.

PRIGOGINE, ILYA: Vom Sein zum Werden. München, Piper 1980.

Self-organisation and management of sozial systems. Eds. Probst, G. J. B. — H. Ulrich. Berlin — Heidelberg — New York, Springer 1984.

PROBST, G. J. — R. W. SCHEUSS: Die Ordnung von sozialen Systemen: Resultat von Organisieren und Selbstorganisation. = Zeitschrift für Führung und Organisation, 1984. Nr. 8. 480 — 488.

RICHARDS, J. — ERNST VON GLASERSFELD: Die Kontrolle von Wahrnehmung und die Konstruktion von Realität. = *Delfin* III. (1984.) 4–25.

RIEDL, RUPERT: *Biologie der Erkenntnis*. Berlin — Hamburg, P. Parey 1980.

Self-Organizing Systems. Eds. *Roth, Gerhard — H. Schwendler*. Frankfurt, Campus 1981.

RUSCH, GEBHARD: Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft — Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. = *Siegerer Studien* 35. WS 1983/84 28–44.

RUSCH, GEBHARD: Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig — Wiesbaden, Vieweg 1987.

RUSCH, GEBHARD — S. J. SCHMIDT: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls. Braunschweig — Wiesbaden, Vieweg 1983.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft. Bd. 1 Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig — Wiesbaden, Vieweg 1980.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft. Bd. 2. Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in einer Empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig — Wiesbaden, Vieweg 1982.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Die empirische Literaturwissenschaft ELW: Ein neues Paradigma? = *SPIEL* 1982. 1. 5–25.

VARELA, FRANCESCO: *Principles of biological autonomy*. New York — Oxford North-Holland 1979.

VARELA, FRANCESCO: Der kreative Zirkel. = *Die erfundene Wirklichkeit Beiträge zum Konstruktivismus*. Hrsg. *Paul Watzlawick*. München, Piper 1981.

VERNON, M. D.: *Wahrnehmung und Erfahrung*. München, dtv (WR 4274) 1977

VOLLMER, G.: *Grundlagen einer projektiven Erkenntnistheorie*. = *Wahrnehmung und Kommunikation*. Hrsg. *Roth, G. et al.* Frankfurt/M. — Bern — Las Vegas P. Lang 1978. 79–97.

WATZLAWICK, PAUL: *Wie wirklich ist die Wirklichkeit? Wahn — Täuschung — Verstehen*. München, Piper 1978.

WERTHEIMER, M.: Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung. = *Zeitschrift für Psychologie* 61. köt. (1972.) 161–265.

KONSTRUKTIVISTA BIBLIOGRÁFIA MAGYARUL

KOVÁCS SÁNDOR: *A kritika nyelv-e?* = *Pompeji* 1993. 1. sz.

NEUMER KATALIN: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. [ismertetés] = *Helikon* 1989. 1. sz. 141–144.

ODORICS FERENC: *Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?* = *Helikon* 1989. 1. sz. 4–22.

ODORICS FERENC: A konstruktivista irodalomtudomány nézőpontja. = *Pedagógia és Minőség* 1990. november, 1–5.

ODORICS FERENC: Konstruktivista irodalomtörténetírás nem-konzervatív keretben. = *Studia Poetica* 1990. 9. 121–127.

ODORICS FERENC: A strukturalizmus és a konstruktivizmus között. = *BUKSZ* 1990. tavasz 93–97.

ODORICS FERENC: TEXT: a konstruktivista szöveg. = *Literatura* 1991. 2. sz. 145–152.

ODORICS FERENC: Empirizmus vagy konstruktivizmus? = *Literatura* 1992. 1. sz. 26–44.

ODORICS FERENC: A konstruktivista irodalomtudomány vázlata. = *Literatura* 1993. 1. sz. (Megjelenés előtt)

RUSCH, GEBHARD—SIEGFRIED J. SCHMIDT: Georg Trakl — de melyik? = *Helikon* 1989. 1. sz. 113–140.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Az empirikus irodalomtudomány. EIT: új paradigma = *Helikon* 1989. 1. sz. 23–41.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Értelmezés — szent tehát vagy szükségszerűség? = *Helikon* 1989. 1. sz. 91–113.

(Összeállította: Odorics Ferenc)

KÖNYVEK

The New Historicism. Edited by H. Aram Veesser. New York – London, Routledge 1989. XVI+317.

A kötetet szerkesztő H. Aram Veesser nemcsak az irányzat nagy őregjeit, Stephen Greenblattot és Louis A. Montrose-t kérte fel tanulmányírással, hanem olyan híres irodalomkritikusokat is, mint Stanley Fish és Judith Newton, így a kötet az új-historizmus más iskolákkal való kapcsolatát is tárgyalja.

Veesser bevezetőjében az alapelveket foglalja össze, miközben az új-historizmus módszerét a marxista és új-marxista esztétika módszertanától igyekszik elkülöníteni. Az új-historizmus módszerének az átfogó elméletieskedéssel és a determinizmus elvével szembeni ellenállására utalva a szövegeként rekonstruált kulturális kódok és a politikai hatalom természetes összefüggéséről értekezik.

A kötet első tanulmányában Greenblatt – részben Jameson és Lyotard nyomán – a kapitalizmus áldifferenciációs és álintegrációs tendenciáit az esztétikum és a valóság összeolvadásában látja összegződni, és az irodalmi művek esztétikai értékét a maximális profit elérésére irányuló törekvéssel hozza összefüggésbe.

Az új-historizmus módszertanát Montrose inkább a machiavellizmushoz, mint a marxizmushoz érzi közelállóknak, amikor azt állítja, hogy az autonóm irodalomtörténet diakrón szövegolvasatai helyett szinkrón szövegek intertextualitását vizsgálja egy bizonyos kulturális rendszer keretein belül. Az irodalmi szövegek irodalmon kívüli szövegektől való elkülönítésének problémáját Montrose – Stanley Fish-tól némileg eltérően – úgy igyekszik megoldani, hogy Foucault nyomán a történelmet történeti események magábanvalóságaként képzele el, és a kultúrpolitika és a kultúrpoétika közötti dialógus fontosságát hangsúlyozza.

Az új-historizmusnak a szerzői identitástudat

válságával való kapcsolatáról Catherine Gallagher tanulmánya szól. Szerinte az új-historista nemcsak valamely társadalmi osztállyal való azonosulásért nem vállalhat felelősséget, hanem – szubverzió és az elfojtás mindenható dinamikájából következően – még önmagával sem, hiszen az Én mindig valamely konkrét szituációban határozza meg önmagát az akkor épp testére szabott, szintén helyzetspecifikus mássággal szemben.

Joel Fineman tanulmánya a hüppokrateszi és a thuküdidészi módszer (profázis, diagnózis, prognózis) analógiáit keresi az új-historizmus módszertanában. Judith Newton az irányzatnak a feminizmussal való kapcsolatát elemezve veti fel azt a nagyon érdekes kérdést, hogy mennyiben illik bele a nők önállóságáért folytatott küzdelem története a hagyományosan a férfi nézőpontjából íródott történelembe. Gerald Graff az új-historizmust előkészítő szellemi és politikai mozgalmakról ír. Miközben illuzorikusnak tartja az új baloldal írtózását az intézményesüléstől, tagadja a konzervatívok elképzelését a hatalomba való szükségyszerű integrációról (co-optation). Thomas Brook az amerikai új-historizmus és a brit kulturális materializmus különbségéről szólva az előbbi irányzat posztstrukturalista előzményeire hívja fel a figyelmet a rankei „Historismus” ellenében. A foucault-i hagyományhoz kapcsolódva Frank Lentricchia a felvilágosodás korának kontinuitás-elvét tagadva a greenblatti értelemben vett „self-fashioning” képtelenségéről ír. A kötetet Hayden White és Stanley Fish kommentálja zárja. Montrose gondolataira reflektálva White a szinkronitás elvének említése kapcsán nézőpontváltást vél felfedezni az új-historizmusban. Fish a posztstrukturalista megfontolásokkal szemben a történelmi szempontok előtérbe kerülését hangsúlyozza.

A jelenkori irodalomtörténet legvitatottabb kérdéseit boncoló kötet igazi intellektuális csemege,

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Center Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

melynek értékét csak növeli a tanulmányok gazdag jegyzetanyaga.

KATONA GÁBOR

Hermeneutik der Fremde. Hrsg. Dietrich Krusche – Alois Wierlacher. München, Iudicium 1990. 282.

Jürgen Habermas megfogalmazása – „A hermeneutikai megértés struktúráját tekintve arra irányul, hogy a kulturális hagyományokon belül individuumbok és csoportok lehetséges cselekvésorientáló önmegértését, illetve más individuumbok és más csoportok kölcsönös idegen-megértését biztosítsa, – vázolja azt a kérdéskört, melynek egy szűkebb szeletét próbálják megvizsgálni e kötet 1980 és 1987 között született tanulmányai. Alois Wierlacher az Egyesült Államok egyetemén tanított vendégtanárként, Dietrich Krusche pedig Sri Lankán és Japánban volt lektor. Így tapasztalhatták azokat a speciális problémákat, melyeket egy (akár gyökeresen) más tradíció-összefüggésből a német irodalomhoz intézett kérdések felvetnek. Az idegen nyelvként tanított németet (Deutsch als Fremdsprache [DaF]) még a 70-es évek Dahrendorf által megalapozott kultúrpolitikája sem méltatta különösebb figyelemre. A szakág első évkönyve 1975-ben jelent meg, a Münchenben alapított első DaF-ranszék vezetője az ebben a kötetben két tanulmánnyal szereplő Harald Weinrich lett.

Mivel a könyv második, az irodalom idegenség-tapasztalatáról szóló része többnyire az első résznek az egyidejű kulturális idegennel kapcsolatos részét vizsgálja (néhol bizonyítja), a tanulmányokat a szerzők szerint csoportosítva tekintjük át.

Dietrich Krusche munkáiban a hermeneutikának a történetiség felé feszülő megértés-szándékát igyekszik a kulturális tér irányában értelmezni s a művek interkulturális közvetíthetőségeit írja le egy olyan referencia-séma segítségével, melynek elemei (életrajz, műfolyam, kultúrtörténeti sor, emberi univerzálék) módot adnak a szerzőnek Goethe-, Brecht-, Eich-verselemzések keretében az egyes lehetőségek hasznosságán eltöprengeni. Történeti áttekintésében azokat a projekciókat, sztereotípiákat kísérli meg felkutatni, melyek Homérosztól a XX. századi ellen-utópiáig meghatározzák az irodalom idegen-tapasztalatát. Az *Odüsszeia* nagyszerű phaiákjait idézi majd a felvilágosodás indián-kultusza, képe a romatlan nemes vademberről. A középkor lovagregényeiben (Krusche a *Herzog Ernstet* és a *König Rothert* említi példaként)

erősödik meg az idegen kontraszt-funkciója, s itt figyelhetők meg a legalapvetőbb szexuális fantáziák projekciói. A reneszánsztól nyújt alkalmat az idegen az inverz társadalomkritikára (Morus), míg a későbbi robinzonádoknak a puszta természeti tér kihívásai lépnek próbára tevő idegen helyébe. *Lessing Bölcs Náhánjában* az értelem és a humanitás egyesítő ereje gyűri le az idegenséget (miközben kérdéses marad a szereplők érintkezését lehetővé tevő nyelv mibenléte). Goethe *Nyugat-keleti divánjának* „Üdvözült vágy” című darabja is az identitás kioltódásában látja a magasabb rendű tapasztalatok lehetőségét (S amíg ez nem hivogat, / a halálból-élet, unalmas vendége vagy / sárnak és sötétnek. — *Vas István* ford.)

Harald Weinrich az idegentudományokat (xenológia) kísérli meg definiálni, s ehhez az idegenség legbrutálisabb, de legkönnyebben leküzdhető tapasztalatának, a nyelvi idegenségnek korai értelmezéseit fogja vallatóra, meggyőzően ábrázolva azt a módot, ahogy a nyelvi másságok egyes felszíni aspektusai (írás, fonetika) döntő szerepre tesznek szert a sztereotip idegen-értelmezésekben, jól érzékelhetően például a sajátos görög–barbár ellentétpárban. Weinrich a mély idegenséget bemutatandó hoz néhány példát az „ösnémet” jogi nyelvből, illetve a pszichoanalitikus terminológia legelvadultabb elemeiből.

Norbert Mecklenburg is hangsúlyozza, hogy míg egy analitikus megfigyelő-perspektívából az idegenség mértékét egy meghatározott skálán a differenciák mértéke jelölné ki, addig a hermeneutikus játszótárs relacionálisan, interpretációként képes e fogalmat felfogni: valami idegen valakinek valamilyen szempontból.

Alois Wierlacher osztja Krusche azon nézetét, mely szerint az idegennel való konfrontáció felszabadító ereje a nagyobb distancia, nagyobb játéktér lehetőségében áll, az olvasásérdek másságát az identitás-problémákkal közvetlenül nem terheltség biztosítja. Wierlacher Jausst követve az applikáció probléméját állítja középpontba, de elhatárolási kísérlete során elhamarkodottan bírálja Gadamert, a jogi és a teológiai applikációban az egyszerű szubszumáció esetét látva. Mecklenburghoz hasonlóan – aki az alteritásértelmezéseket tekinti át – felsorolja az egyes diszciplínák idegen-fogalmait, majd Goethe *Iphigeniájának* elemzésében az idegenség-kezelésben fontos állomásnak tekintett felvilágosodás népjog-vitáját mutatja be, a darabot mintegy a vita egy érvényes hozzászólásának tekintve.

Az idegenség erőteljes explikálásában, majd lehetőség szerinti applikatív leépítésében látja az

optimális eljárást Hans Robert Jauss a bibliai *Jónás könyvét* elemezve, s a történet jellegzetességeit egy hasonló zsidó legendával való összehasonlításban bontja ki. Götz Grossklauz információelméleti megalapozás segítségével a „fehér zaj”-tól az unalomig terjedő spektrumon rendszerezi a késői XVIII. század irodalmi útirajzainak (Niebuhr, Forster, Goethe) reagálásait a szokatlan természeti környezetre. Hasonló vizsgálódásokat folytat Walter Hinderer Brecht Amerika-képének negatívizálódását rekonstruálva, és Willy Michel is, midőn kortárs német útirajzok (Koeppen, Thümmel, Jünger, Nizon, Handke, Grass) interkulturális tapasztalatait sorjázza.

KATONA GERGELY

Osobitné medziliterárne spoľočenstvá. Kol. Dionýz Ďurišin. Bratislava, Veda 1991. 219+71.

Érdekes és fontos könyv jelent meg Pozsonyban a fíradhatatlanul szervező, az összehasonlító irodalomtudomány új útjait kereső Dionýz Ďurišin szerkesztésében. A kötet érdekességét témaválasztása és a kiadás módja egyként adja. A szlovák szöveg tartalmazza a pozsonyi, a taskenti, a prágai és a zágrábi szerzők dolgozatait, majd a kötet mintegy megfordítva, új számozással a tanulmányok francia nyelvű, bőséges kivonatát. Am ennél lényegesebb az a törekvés, amely egyfelől az európai nyelvű irodalmak történetére, szembesítésére, analógiáik kutatására szövetkező európai és nagyrészt észak-amerikai komparatiztika látóköréből általában kieső területek irodalmainak a világirodalmi folyamatba való besorolását igyekszik elvégezni, jószerivel a Ďurišin által javasolt terminológia érvényesítése révén, másfelől annak feltárását vállalja, hogy a – szóban forgó könyvre koncentrálva – a regionális csoportképzés, az „irodalomközi együttes”-ek mely típusáról szólhatunk az egykori Szovjetunió „török nyelvű” államainak irodalmaival kapcsolatban. S mintegy függeléként három témakörben kapunk eligazítást:

- 1) a mediterrán irodalomköziség problémája,
- 2) a cseh és a szlovák irodalom együttese az irodalomközi folyamat jelen fázisában,
- 3) a „jugoszláv” irodalmak komparatív vizsgálata.

S bár a Ďurišin szerkesztette kötet anyaga bőséges, a hagyományos és a kevésbé hagyományos komparatiztika több területét tekintve hoz modellértékű példát, nem hallgathatjuk el, hogy a (napi) politikai aktualitásokra való túlzott odafigyelés még a legjobb szándékú igyekezetnek jo-

gosultságát is kétségbe vonja; így ma már alig ha tudunk mit kezdeni olyan tétélekkel, mint a: „üzbég irodalom a soknemzetiségű szovjet irodalom rendszerében”; vagy egy kevésbé időszerűsítő megközelítésben egyébként számos elméleti következtetésre lehetőséget nyújtó problémafölvetéssel a kettős irodalmiság és a kettős honosság (dvojdovnoost') problémája a soknemzetiségű szovjet irodalom irodalomközi együttesében. Mint ahogy a „komparatív jugoszlavisztika” is legfeljebb részleges érvényességű, a jelenleginél differenciáltabb kidolgozást érdemlő diszciplína lehet, amelyben éppen nem a kényszerített együttélési formák közös vagy hasonló megragadása lesz a lényeg, hanem a nemzeti irodalmi (és kifejezetten irodalmi) hagyományok továbbélésének lehetőségei a hivatalosan sugallt irodalmi-ideológiai együttesek ellenére. Éppen úgy elnéző mosolyra készret az a tanulmány, amely Marie Pujmanová és Vladimír Mináč „trilógiái”-nak meglehetősen ódivatú, bár az újabb terminológiával ez ódivatúságot leplezni igyekvő egybevetésével a közös problematika, a hasonló regénytechnikai eljárás („regényeposz” mint külső forma) szembesítését végzi el az elsősorban korjelenségeként értékelhető két szerző fő művével kapcsolatban. Ehhez képest felüdülésként hat a Christopher Marlowe Tamerlán-dramájának tárgy-történetével, forrásaival foglalkozó dolgozat, amely ugyan a kelet-nyugati kulturális érintkezések vagy akár motívumvándorlások jellegének kutatásához nem ad lényeges újat, de legalább „taskenti” szempontból követi a történeti valóság fikcióvá válásának mindig érdekes útját.

Szerencsére az újat hozó, az „Európa-centrikus” látásmóddal szemben hiteles, bensőséges ismeretek alapján az egykori Szovjetunió „török” köztársaságainak irodalmait bemutató dolgozatok vannak többségben, és a valódi, mert igazán komparatiztikai kérdéseket fölvető tanulmányok kitűnően példázzák Ďurišin terminológiájának és elgondolásainak felhasználhatóságát. Olyan irodalmakról, kultúrákról van szó, amelyekben az „iszlám” örökség mellett arab, perzsa és török, illetőleg azerbajdzsán, oszmán – török csagataj nyelvi és gondolkodásbeli hagyományok is fellelhetők. Kultúrák, nyelvek, irodalmak találkozási pontján alakultak; változásai ennek a sokágú lehetőségeit mutatja – és ezen a „szovjet irodalom” erőszakolt és mulandó irodalomközisége sem változtatható lényegesen. Hiszen a hivatalos ideológia ellen a nemzeti (amely valójában irodalomközi) örökségnek őrzésével harcolhattak a legeredményesebben. Az ebből a kötetből is kitetszik, hogy ezek az irodalmak (turkesztáni

üzég, tarár stb.) „együttese” különbözik minőségében, jellegében, nyelvi változataiban, a kétnyelvűség lehetőségeiben a „Mediterranaeum” inkább földrajzi tényezőktől meghatározott irodalomköziségétől, mint ahogy a „jugoszláviaság” mindig is kétséges kategóriája szintén más típust reprezentál. Viszonylag kevés szó esik a vallási közösségről, amely olyan univerzalitásban manifesztálódik, amely a *Korán* meghatározta terminológiában érhető tetten – és amely például a képszerűségnek egy egészen más változatában juthat kifejezésre.

A kötet tehát igen vegyes tartalmúra sikerült, és nem a szerkesztés tehet arról, hogy a még korántsem lezárult politikai változások eredményeképpen új igények, elvárások támadtak föl, és ezek a jugoszláv irodalomközi együttesek sorsára, de a cseh és szlovák irodalom „közösségére” is hatással lesznek. Szerencsére a komparatiztika nem tartozik a jövőtudomány diszciplínái közé, és remélhetjük, hogy a politika szolgálólányának szerepét a jelenben és a jövőben több sikerrel fogja elutasítani, mint a múltban. Ezért mondhatjuk, hogy Đurišin érdekes kötetéből a szerkesztő elméleti fejtegetései mellett azok a leginkább időtálló és tanulságokat hordozó értekezések, amelyek Közép-Ázsia irodalmainak önszerveződését, nyelvi-kulturális sokrétegezettségét, a nyelvek-kultúrák egymáshoz képest komplementer voltát és a két- vagy többnyelvűség lehetőségeit példázzák.

FRIED ISTVÁN

Carnets d'écrivains 1. Hugo, Flaubert, Proust, Valéry, Gide, Du Bouchet, Pérec. Textes et Manuscrits, Collection publiée par Louis Hay. Paris, Édition du C. N. R. S. 1990. 253.

A genetikus kritika kutatógárdájának műveiből összeállított sorozat ötödik kötete 9 tanulmányban foglalkozik az előszövegek (avant-texte) változatoságával. A sorozatszerkesztő L. Hay szellemes bevezetője rámutat a címben szereplő „carnet” kifejezés értelmezési lehetőségeire, számos francia szinonimájára, amelyek szinte valami bábeli zavart is okozhatnak, hiszen sokszor alig határozható meg a különbség a carnet, cahier, calepin, dossier, notes, journal, papiers, volantes, feuilles volants, almanach, fiches stb. alkalmazása vagy értelmezése között.

Pierre-Marc de Biasi Flaubert „füzetei”-vel foglalkozik, amelyeknek tömege mást talán könnyen szakutatóba vezethetne, de ő a genetikai kutatások felől megközelítve igen érdekes összefüggése-

ket mutat ki azokból, fölfedezve Flaubert egy-egy készülő művére utaló felvillanást. Nem kerüli el a füzeteket a „füzetek” vagy néha inkább „noteszek” méretkülönbségének jelentősége sem: az utóbbiak zsebben hordva sokszor praktikusabbnak bizonyultak. De Biasi tanulmánya tovább kalauzolja az olvasót Flaubert szerzteágazó munkásságában, elkísér utazásaira, művei színhelyére, ahol alakjai éltek és cselekedtek, szerepük és jellemük törvényei szerint.

Éric Marty Gide egyik füzetével foglalkozik, melyben azok az előszövegek találhatók, amelyek Gide két későbbi munkájának (*Paludes* és *Les Nouritures terrestres*) kezdetét mutatják. Marty is eltöpreng a Carnet, Cahier, Journal elnevezések értelmezésén, amelyeknek a használata Gide esetében sem közömbös. A vegyes tartalmú füzetek egyébként csak néhány lapja érdekes a genetikus kritika szempontjából, amelyeken az említett, Marty által „iker-műveknek” nevezett két mű vázlatai találhatók, amelyek inkább még csak töredékes följegyzések ugyan, de a kutató már a tudatos tervezés, sőt az elkezdés bizonyítékait tudja kimutatni belőlük. Ezek szerint Gide egyidejűleg dolgozott két művön, szimmetriák is fölkuathatók, sőt már a kiadásra vonatkozó szándék is.

Jean Gaudon Hugo változatos formájú (carnets, liasses et feuilles volantes) följegyzéseinek szentelte esszéjét. Érdekes adalékokkal szolgál a füzethasználat viszonylag kései megjelenéséről az írónál általában, és külön H. Hugo esetében, aki eleinte csak rajzait készítette összefűzött albumokban. Később előszeretettel használt rövid feljegyzésekre igen alkalmas naptárokat, amelyek a bevételek és a kiadások regisztrálása mellett lassanként naplőféltvé váltak, majd helyet kaptak bennük terve vett művekhez készült vázlatok. Hugo költeményei azonban főként papírlapokon készültek, keletkezési idejüket igen nehéz megállapítani, néha csak a megmaradt kiadói példányok nyújtanak segítséget. De prózai művei esetében sem egyszerű a dolog. Gaudon az *Izlandi Hán* és *A nevető ember* előszövegeit vizsgálta, amelyek természetesen több füzetet megtöltenek, s keletkezés közben a szerző a szereplők nevét is megváltoztatta, amint az később is szokása volt. Érdekesek a *Rujnához* készült, épp csak földrajzi nevekre, egyes szavakra szorított rövid emlékeztetői, ehhez a – mondhatnánk – három lépcsőfokban készült útirajzához.

Guy Rosa szintén Hugoval foglalkozik, a *Nyomorultak* füzeteivel. A számos füzet némelyikében néha keltezés is található. Az egyik füzet kizárólag az Előszó keletkezését mutatja. Megtudjuk,

hogy a regény címe eredetileg *A nyomor* lett volna, később kapta végős címét. A szereplők neve itt is változott írás közben, például Gavroche először Chavroche volt. Érdekes meg tudnunk, hogy a Bibliotheque Nationale még nemrég is vásárolt eddig ismeretlen Hugo-kéziratokat magánszemélyektől, a kutatónak új lehetősége nyílt eddig nem ismert részletek vizsgálatára.

Nicole Celeyrette-Pietri Valéry kiadatlan füzeteiről írt, amelyek épp csak a közelmúltban kerültek elő az I. T. E. M. egyik szeminárium alkalmával. A váratlanul fölbukkant füzetek elsősorban nem költői feljegyzéseket tartalmaznak, bár akadnak bennük vers-törödékek is. Egyébként a mindennapi élet apró feljegyzéseivel találkozunk bennük: számlákkal, címekkel, telefonszámokkal. *Judith Robinson* Valéry-bevezetőjében elmondja, hogy fő célja a genetikus kutatás szempontjából körvonalazni annak a hatalmas tömegű iratcsomónak (*Cahiers*) a sajátosságát, amelyből a C. N. R. S. kiadásában már 27 000 nagy faksimile-lap jelent meg. Szól arról, hogy Valéry elsősorban nem költőnek, írónak, hanem gondolkodónak tekintette magát, s kísérleti alanynak is: mire képes egy ember? Füzetei önmagával folytatott hosszú szellemi dialógusok, s mint ilyenek, hálás témái a genetikus kritikának, hiszen Valéry gondolatait majdnem mindig születőfélben érhetjük el.

Antoine Compagnon a Recherche „carnet”-ival foglalkozó esszéje bevezetőjében maga is tisztázní kívánja a „carnet” és „cahier” közötti különbséget, s ő elsősorban méretbeli különbségükre utal. A „carnet” általában kicsi, zsebben hordható. Proust jegyzeteiben párhuzamosan van jelen az élet (egészen személyes vonatkozású dolgok) és az irodalom, keveredik a valós és a képzelet. A személyes vonatkozású jegyzetek között sok a lafcím; az irodalmi jellegűeknél az emlékeztető szavak. A törödékek felsorolás-, leírás- és elemzésjellegűek. A zenei feljegyzések mellett sok a stilisztikai jellegzetesség: a rövidítések, a nominális stílus, az infinitívus használata. Compagnon mindezt gazdag idézetanyaggal illusztrálja.

Michel Collot André du Bouchet frásának keletkezési folyamatát vizsgálja. Du Bouchet kedvelt „carnet”-ja a spirálfüzet, amely összetartja, de nem köti össze a lapokat: mindegyik önálló marad és elvárolható. Az újraolvasást szolgálja — és így az újrafűrés is. A tanulmányozott füzetek du Bouchet két első sikeres könyvének előszövegeit tartalmazzák. A csatolt faksimilek szervesen egészítik ki a szerző megfigyeléseit.

Philippe Lejeune 1988-ban bukkant rá az 1982-

ben elhunyt Georges Pérec hagyatékában 133 különböző méretű, önéletrajzi vonatkozású kéziratra, a *Lieux* kézírataira. Piros viasszal lepecsételt borítékokban kéz- vagy gépiratos feljegyzések voltak, hozzájuk mellékelve néha fényképek vagy egyéb dokumentumok: mozijegy, prospektus, metrójegy. A szövegek 1969 és 1975 között keletkeztek, egy abbahagyott terv törödékei. Pérec Párizs tizenkét helyét választotta ki: utcákat, tereket, útkereszteződéseket, átjárókat — ahol élt vagy ahová valami emlék fűzte. A helyeket rendszeresen újra és újra végigjárta, más-más hónapban, és följegyzett mindent, amit látott, meghílyt, aztán az egészet borítékba zárta és lepecsételte. Később fotokópiák segítségével kétféle sorrendben csoportosította feljegyzéseit: egyszer a megőrzés, a feljegyzés sorrendjében, aztán algoritmikus programozás szerint. A kettő összehasonlítása lenyűgöző és lelkesítő meglepetést vált ki az olvasóból: többé már nem ugyanavval a szöveggel van dolga. A *Lieux* önálló — bár befejezetlen és kiadatlan — mű, ugyanakkor helyenként más, publikált műveinek előszövegeként is felfogható. Lejeune felteszi a kérdést: hogyan tanulmányozható egy előszöveg szöveg nélkül, és hogyan beszélhetünk egyáltalán egy, az olvasó által teljesen ismeretlen szövegről. A *Lieux* egyes részleteit költői formában (poéma), filmen, rádióadásban a szerző fölhasználta. A többi csupa meglepetés, sorsa további elvi döntésre vár.

MONOSTORY KLÁRA

György Kókay: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, O. Harrasowitz 1990. 151.

A könyvkereskedelem vagy könyvforgalmazás nemzetközileg is elhanyagolt témakörét tüzték napirendre a „Geschichte des Buchhandels” című sorozat szerkesztői, Herbert G. Göpfert, Alberto Martino és Reinhard Wittmann. Előzőleg megjelent kötetek: Hans Widmann: *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Wiesbaden, 1975.) és Hans Furstner: *Geschichte des niederländischen Buchhandels* (Wiesbaden, 1985.).

A magyarországi könyvkereskedelem történetének megírása tehát német fölkerésre történt, ami egyben örvendetes, de sajnálatos is, hogy ilyen igény vagy ajánlat korábban s újabban itthon nem merült fel. A könyv az európai eszmék hordozója volt keletkezésétől fogva, s nemcsak előállítás (nyomda, kötés, kiadás), hanem terjesztése, forgalmazása, tilalmazása, csempészése, egyszóval az olvasóhoz történő eljuttatásának útja s módja is

vizsgálatot érdemel. Mivel az összefoglalás külföldieknek szól, az úttörő vállalkozás szerzőjének erre tekintettel kellett lennie.

A nyolc fejezetbe foglalt magyarországi könyvkereskedelem történetét a kilencedikben korszakonként válogatott bibliográfia, illetve a jegyzetekben használt szakirodalom támasztja alá. A korszakolás – jobb híján, de – a nagy művelődéstörténeti korszakoknak megfelelően, a legújabb magyar irodalom történetének periodizálását követi a XIX. századig. Mivel a könyvkereskedelem története összefügg más könyvtörténeti ágazatokkal is, a hazai könyvforgalmazás összefoglalásának szerzője korábbi könyv- és sajtótörténeti, bibliográfiai tanulmányaira is építhetett. Talán kevésbé áll ez a középkori, a reneszánsz és a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció s részben a barokk korszakára. Annál inkább a felvilágosodás és a reformkor, a forradalom és az osztrák–magyar monarchia korára. Vázlatosabbnak tűnik az 1919-től 1987-ig tartó 8. fejezet, a két világháború közti s azt követő évtizedek fejezete.

A könyv magyarországi elterjedésének, terjesztésének útja a középkori kolostoroktól és egyetemektől, a hazai művelődési intézményektől, a fokozatosan létrejövő egyházi és városi könyvtárakon át követhető a nagy állomásokig, a Corvináig, s az első budai könyv kiadásáig, az olvasók szerény, de táguló körének kialakulásáig. Magyarországon csak a XVI. században tűnnek föl az első könyvkiadók s könyvtársok. De a modern polgári értelemben vett könyvkereskedők, szorosabb társadalmi igényt kielégítő (külföldi könyveket is) közvetítők a XVIII. század második felében jelennek meg, s a felvilágosodás idején már más funkciókat is betöltenek. Az új társadalmi, politikai és kulturális törekvéseknek megfelelően szerveződő könyvkereskedelem a század fordulójától kerül egyre közelebb a hazai és a nemzetközi üzleti vállalkozás fogalomköréhez.

A középkortól szinte napjainkig terjedő összegzés föltárta a korszakonként arányaiban változó analitikus kutatások fehér foltjait, de az elszórt részeredmények melletti hiányok bizonyos folkig tükröződnek az első szintézis igényével megírt könyvben is; például a felvilágosodás előtti századok csökkenő adatbázisában, a régi családi levéltárakban rejtőző vagy humanista levelezésekből kiemelhető nagyobb tényanyag kényszerű mellőzésében. Mégis, a monográfikus igény érvényesítésével a szerzőnek sikerült megrajzolnia a könyv magyarországi útját, követnie a terjesztés fővonulatait, rendszerbe foglalnia a szélesebb értelemben

vizsgált hazai könyvkereskedés történetét. Jóllehet a középkortól szinte a huszadik század végéig terjedő szintézis fölvetethet pontokat, adatkorrekciókat, a korszakok közti arányok kérdését, névírasi, fogalomkezelési vagy fordítási értelmezési problémákat, alapjában elfogadható képet nyújt a magyar művelődéssel szorosan összefüggő könyvkultúra elterjedéséről. A trianoni határok megvonása sajnálatos korszakválasztó tényezőként merül fel a magyarországi könyvforgalmazás történetében, hiszen történelmi-kulturális göcspontokká fejlődött városok és régiók kerültek ki a nemzetközi szálakkal összekötött hazai könyvkereskedelem vérkeringéséből.

A könyv, az olvasó, az olvasóközönség, illetve az európai eszmék befogadásának kérdésköre szemszögéből is pozitívan értékelhető Kókay német nyelvű könyve. Kiemelhető az a szempontja is, hogy a könyvforgalmazás kérdését az irodalmi élet fontos részének tekintve, elsősorban annak irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségű, műveltségközvetítő funkcióját kívánta vizsgálni. Törekvése összesség az európai szakirodalom újabb eredményeivel. Az összetett feladat s a feldolgozás módszertani kérdéseinek fölvetésén túl, német sorozat indult az európai országok könyvkereskedelmének történetéről. Ennek harmadik köteteként jelent meg a magyar szerző hégzagpótló összefoglalása. Időszerű volna egy bővebb magyar nyelvű változat, teljesebb szintetikus munka elvégzése és megjelentetése.

HOPP LAJOS

Armando Gnisci: *Noi altri europei*. Roma, Bulzoni editore 1991. 113.

Az 1970-es években a római egyetem vendég-tanárai, Szauder József és Klaniczay Tibor, a hazai italianisztika kiemelkedő egyéniségei, ébresztették fel a szerzőben s néhány nemzedéktársában az érdeklődést kultúránk iránt. Később pedig – már itthon – ők segítették egykori hallgatóik magyarországi továbbképzését. E nemzedék tagjai közül kerültek ki napjainkra jó néhány olasz egyetem, például a nápolyi, a római, a torinói, az udinei stb. hungarológus, illetve komparatista professzorai, kultúránk és irodalmunk avatott és lelkes népszerűsítői.

A. Gnisci a római La Sapienza komparatistája, a *Gaia* című összehasonlító irodalmi folyóirat szerkesztője. Jelen körete öt hosszabb-rövidebb írását fogja egybe. Központi témájuk a nemzeti azonosság tudat és az európaiság, illetve e kettő

kapcsolatának vizsgálata. A szerző tételeinek kifejtése közben nem híz sem időbeli, sem térbeli határokat, látásmódja interglobális és interkulturális. A romulusi városalapítás kora, a császári Róma kultúrája, a Mediterranaeum közepének tekintett Málta hagyománya vagy a modern, sőt posztmodern Amerika szellemi világa éppúgy helyet kap ezekben az írásokban, mint a magyar „kompország” történelme és huszadik századi sorsa.

A tanulmányok, pontosabban eszmefuttatások túllépnek a hagyományos vagy inkább megszokott komparatista munkákon: nem irodalmi párhuzamokat vagy megfeleléseket keresnek: a szerző most érlelődő új komparatista ars poeticáját hivatottak igazolni. E felfogás szerint az új komparatiztika feladata nem az előbb említett, nagy felkészültséget és szorgalmas aprómunkát követelő kutatások elvégzése vagy új módszertanok kidolgozása, hanem az eddigieknél is teljesebb, szélesebb horizontú szemlélet, mi több, új gondolkodás-, látásmód kimunkálása. Ez, mint Gnisci írja, mindenekelőtt toleranciát, a többpólusú Európa- és világkép elfogadását követeli, valamint a diszciplína eddigi metodológiájának, szempontjainak felülvizsgálatát, ami együtt jár a folytonos „rombolással”, ugyanakkor „építkezéssel”. E kettőt azonban nem azonosítja „a dekonstrukció és a destrúció játékával”. A fentiek felismerése és megértése egy sajátos neohumanisztikus nevelést feltételez. Ezt a szellemet az európai középkor vágáns diákjainak szellemében, illetve a mai környezetvédők felfogásában véli felismerni; abban, amit napjaink méltán népszerű ökológiai program-jelszava így fogalmaz meg: „agire localmente, pensare globalmente”.

A tanulmányok egyik újra meg újra visszatérő motívuma a kétezeréves romokra épült Róma, azaz az „Urbs” megtestesítette szellem, a különböző korokat és kultúrákat magába olvasztó, mégis organikusán fejlődő egység, amely Gnisci számára az európai irodalmi hagyományt is szimbolizálja: az antikvitás és a modernség harmonikus ötvöződését. A másik hasonlóan érzékletes példa Málta szigete, amely kultúráját a térség különböző hagyományaiából formálta ki szép mozaikká. A nyugati, az iszlám, az arab és a bizánci művelődés adta ez mozaik kockáit. Így lett a szerző számára Málta az „azonosság/másság” meggyőző példája: saját nyelv, ám kulturális sokszínűség.

Az európai kultúra sajátosságát Illyés Gyulára hivatkozva fogalmazza meg. Illyés az európai kultúra lényegét a „cserében” látta. Paul Valéryhoz hasonlóan, aki 1939-ben egy mediterrán hajóhoz hasonlította az európai kultúrát, amely árukat és

isteneket, szellemet és technikát szállít. Gnisci szerint Magyarország, amelyet az általa jól ismert Ady Endrére hivatkozva, „kompországnak” nevez, – számos európai országgal együtt – az igazi „Imago Europae” kifejezője, sőt etnikumának és kultúrájának sokszínűségével, organikusságával, gazdagságával, Kelet és Nyugat közötti kulturális közvetítőként egyfajta európai modellt képviselhet. (Az „Imago Europa”-kép értelmezését, éppúgy mint az azonosság/másság-felfogását a kötet címadó írása adja. Mottója egy olaszra fordított Montaigne-idézet: „Noi siamo doppi in noi stessi”. Gnisci Európa néhány mediterrán népének „mi” személynévmására hivatkozik, amikor ui. hangsúlyt adunk mondanivalónknak „noialtri”, „nous autres”, „nos otros” stb. formában használjuk. (Ami annyit jelent: „mi” = „mi” és „mások”, azaz az azonosság a másokkal való szembesítésen, végül e kettő feloldódásában alakul ki.)

A tanulmányok, amelyek az író imponáló olvasottságáról, tájékozottságáról adnak tanúbizonyságot, mindvégig a különböző kultúrák, illetve megszemélyesítőik találkozási pontjaira, illetve párbeszédeire, a távoli közelítésére, a közeli távolítására hívják fel a figyelmet, hogy még nagyobb hangsúlyt adjanak az azonosság/másság vizsgálatának, a tolerancia, az interglobális és interkulturális látásmód szükségességének, elfogadásának. A kötetben szellemes és tetszetős gondolatok váltják egymást súlyos megállapításokkal. Összességükben azonban burjánzó indákhöz hasonlóan fonják át a szerző korszerű és szimpatikus mondanivalóját, miáltal az olvasó gyakran nem tud különbséget tenni a hangsúlyos, illetve kevésbé hangsúlyos között. Ezért úgy gondolom, hogy a földhöz ragadtabb szemléletű, a bizonyításokban a tényeknek nagyobb szerepet tulajdonító komparatisták számára kevésbé esszézerű, szikárabban szerkesztett kötet még jobban segítette volna megismerni a sok megfontolandó gondolatot összegző ars poeticát, amely az irodalmunkat jól ismerő és értékelő római tudós munkája nyomán kerülhet könyvespolcunkra, épülhet be az irodalmi köztudatba.

T. ERDÉLYI ILONA

Kontroverse, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Hrsg. von Albrecht Schöne. 1. Ansprachen, Plenarvorträge, Berichte. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1986. 163.

1985. augusztus 25-e és 31-e között Göttingen városa adott helyet az „Internationak

Vereinigung für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft" (IVG) által megrendezett hetedik Nemzetközi Germanista Kongresszusnak. A diszciplína képviselői 1955 óta öt évenként vitatják meg hasonló keretek között a germanisztika aktuális kérdéseit. A hetedik Nemzetközi Germanista Kongresszus jelentőségét növelte, hogy a második világháború után Németország (az akkori NSZK) első ízben volt e rendezvény házigazdája. Az itt elhangzott több mint 300 nyelvészeti, irodalomelméleti és irodalomtörténeti tárgyú előadást a tübingeni Max Niemeyer Kiadó jelentette meg 11 kötetben.

A jelen kötet – a megnyitó beszédek, a beszámolók és három rövidebb kommentár mellett – a kongresszus plenáris ülésén felolvasott nyolc előadás szövegét tartalmazza. E nyolc előadás mintegy felöleli a kongresszus összes témáját. Birgit Stolt (Stockholm) és Werner Neumann (Berlin) előadásai lingvisztikai kérdésekkel foglalkoznak. Az irodalomtörténeti tanulmányok közül említést érdemel Walter Haug (Tübingen) *Gottfried von Straßburg "Tristan". Sexueller Sündenfall oder erotische Utopie* című dolgozata, amely új szempontok szerint vizsgálja a középkori német epikus művének központi problémáját, Trisztán és Izolda szerelmét.

A kongresszuson nagy hangsúlyt kapott a jiddis nyelv és irodalom, illetve a zsidóság és a német irodalom kapcsolata: Ruth K. Agress (Princeton), Siegfried S. Praver (Oxford) és Peter Wapnewski (Berlin) egy-egy előadása foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Figyelemre méltó Ruth K. Agress *Wunsch- und Angstbildern. Jüdische Gestalten aus der deutschen Literatur des neunzehnten Jahrhunderts* című tanulmánya, amely azt vizsgálja, hogyan és miért jelenik meg a zsidóság bűnbakként a XIX. század német irodalmában.

Úgy véljük, a könyv (és a sorozat további tíz kötete) fontos szolgálatot tesz a germanisztikával foglalkozó kutatóknak.

LÓKÓS PÉTER

M. Tullius Cicero: Laelius. 1 – 2. Einleitung und Kommentar von Karl August Neuhausen. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1981., 1985. 80, 80. (Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern.)

Cicéronak a barátságáról szóló műve kb. 500 kéziratban maradt fenn. Terjedelme és témája miatt mindmáig a legnépszerűbb iskolai olvasmány Cicero filozófiai művei között, bár ma már nem

nagyon akad egy Montaigne, akit az – igaz, latinul olvasott – szöveg ihletett meg barátságáról szóló esszéiben. Jellemző tény az is, hogy Neuhausen kommentárjának általános bevezetése, amelyet a teljes első és a másodiknak a kétharmada tartalmaz több ponton is, a múlt században még helyesen megadott értelmezések visszaállításával foglalkozik.

Igy a III. fejezetben, amely a „Laelius” főlépítését elemzi, azt a tévhitet cáfolja, hogy a dialógus címszereplőjének három részre tagolt beszéde a 17–104. caputban egy szabályos, a témát kimerítően tárgyaló értekezés három pontjának felelne meg, amelyhez a 16. caputban említett szempontok adnák a címszavakat („Mi a barátság?”, „Milyen típusai vannak?”, „Milyen gyakorlati elveket szükséges szem előtt tartani a barátságban?”). Neuhausen kimutatja, hogy ez a hármas főosztás egyszereűen nyelvi félreértésen alapul, amit a később elhangzó beszéd egyáltalán nem támaszt alá. A szóban forgó mondat pusztán egy általános értelmű kérést tartalmaz, amelyben Laelius fiatalabb beszélgetőtársa Laeliusnak a barátságról vallott elvi és praktikus tanácsai iránt érdeklődik. Így a modern hármas főosztás helyett – egy elfeledett régebbi kommentárhoz hasonlóan – két részre tagolja a beszédet. Laelius először elutasítja, hogy „Graeculus” módjára rögtönzött értekezésbe kezdjen, s így mindenfajta rendszeresség nélkül fejt ki, hogy miért tartja fontosnak a barátságot, tekintélyével befolyásolni szándékozva két beszélgetőpartnerét (17–24. c.). Később azonban mégis sikerül rávenni őt arra, hogy négy kérdést előtérbe állítva egy összefüggő és átgondolt előadást tartson (24–104. c.). Ez a „disputatio” a szónoki filozofálás tipikus darabja: a rétorikák által „általános v. meghatározatlan kérdések” formájában van megszerkesztve.

Az előző fejezetekre visszatérve, a datálásban (I. fej.) Neuhausen a szóba jövő hét hónapnyi szakaszból (44 március – november) valamilyen későbbi időpontot és az egyszeri megfogalmazás feltételezését fogadja el valószínűnek. A II. fejezetben kimutatja, hogy a mű eredeti címe pusztán „Laelius” volt, és „A barátságról” megjelölés tévesen terjedt el címként, illetve alcímként. Ezt bizonyítják a mű legkorábbi megnevezései és az a tény, Cicero nem átfogó monográfiát akart írni a barátságról, amit az utóbbi cím alapján várni lehetne.

A részletes kommentárt bevezető részben a szerző a mű prooimionját elemzi, elsősorban arra koncentrálva, hogyan igyekezett Cicero filozófiai dialógusainak bevezetésében egyszerre főntartani a

történeti hűség és az elhangzó beszélgetések fiktív jellegét.

Az első néhány mondat részletes magyarázata, amely a második füzet utolsó harmadát teszi ki, minden eddigi kommentárnál pontosabb és alaposabb munkát ígér. Külön megemlítendő a gazdag és az új eredményekről is folyamatosan hírt adó bibliográfia, amely a „Laelius”-ra vonatkozó munkák mellett Cicero egyéb filozófiai művei és a barátságáról szóló irodalom alaposabb megismerésében is segítséget nyújt.

BOLONYAI GÁBOR

K. W. Gransden: Virgil: The Aeneid. Cambridge, University Press 1990. 118. (Lardmarks of world literature)

Gransden könyve „A világirodalom mérföldkövei” sorozatban jelent meg. Talán már az elnevezés is sejteti, hogy ez a sorozat arra törekszik, hogy a nagyközönséghez vigyen emberközébe – többnyire már régóta klasszikusnak számító – remekműveket. Az *Aeneis* klasszicitását főlőseges indokolni, csak érzékeltetni érdemes talán azzal, hogy T. S. Eliot a klasszikusnak a fogalmát egyszerűen Vergilius eposzának jellemzésével határozta meg.

Gransden a legkézenfekvőbb és – hogy úgy mondjam – legjózanabb módszerét választotta annak, hogy megismertesse a laikus közönséget a művel. Nem törekedett arra, hogy minden áron valamilyen új olvasatot adjon; arra sem, hogy bebizonyítsa az *Aeneis* „megdöbbentő modernségét”, hogy így tegye elfogadhatóvá és érdekessé a ma népszerű értelmezési szokások és irodalomfelfogás számára. Könyve olvasóját inkább úgy képzelte el, mint aki régi (esetleg latin tanulmányaiból is fölsejlő) ismereteit akarja fölfrissíteni és a félreértéseket kitérő, alapvető irodalomtörténeti-esztétikai tudnivalókra kíváncsi. A könyv így egyfajta terbelyes lexikoncikkhez vált hasonlatossá. Nincs benne semmi meglepetés; minden állítása a tudományos konszenzuson alapszik és nehezen lehetne kikezdeni; logikus beosztása pedig lehetővé teszi, hogy bármikor megtalálható legyen benne minden adat, amelyre valaki esetleg csak homályosan emlékszik. Azt már kinek-kinek egyéni ízlése dönti el, hogy a megbízhatóságot vagy az időnkénti unalmasságot érzi-e uralkodónak a mű bemutatásában.

A könyv tehát négy fejezetre tagolódik. Az elsőben (1–23.) Vergilius életművét ismerhetjük meg és azt, hogyan épül ebbe be az *Aeneis*. A műveket összekötő láncszemek közül a metrikai folytonosságot emeli ki, amely lehetőséget adott

Vergiliusnak arra is, hogy bizonyos sorokat szó szerint átvegyen vagy idézzen korábbi műveiből és adjon így új értelmet nekik.

A 2. fejezet (24–35.) azt a hagyományt mutatja be, amely nélkül egyszerűen elképzelhetetlen az *Aeneis*: a homérosi eposzokat. Ennek során szerencsés arányban kapnak hangsúlyt a Homérost változtatlanul folytató és a Homérost megújító vonások.

A 3. fejezet (36–103.) a szöveg olvasását kívánja segíteni. Kapunk egy eligazító rövid tartalmi kivonatot; átláthatjuk a többféleképpen is szimmetrikusan megkomponált szerkezetet; megtudhatjuk, hogy miért újszerű hős Aeneas az epikai hagyományban, és hogyan vált a Sors az elbeszélés menetét is döntően befolyásoló erővé; valamint megismerhetünk néhány kulcsfigurát. A legérdekesebb részek azonban azok, amelyekben néhány szövegrészletet elemez a szerző: a latin eredeti és az angol fordítások összehasonlításából mindig megcsillan valami Vergilius elbeszélőtechnikai átgondoltságából és stilisztikai eleganciájából.

Az utolsó fejezet (104–111.) az *Aeneis* utóéletét tárgyalja, majd az olvasó eligazítást kap a további tájékozódáshoz. (A könyv többször is idézi eredetiben a szöveget – nyilvánvalóan az egykori latin tanulás emlékeire számítva. Ha azonban valaki elbizonytalanodik, két alkalommal a nyomdát okolhatja: a 3. oldalon „ordina” helyett „ordine”, a 21. oldal alján a „v” helyett a „-” a helyes olvasat.)

BOLONYAI GÁBOR

Frauenlieder des Mittelalters. Zweisprachig. Übersetzt und hrsg. von Ingrid Kasten. Stuttgart, Philipp Reclam jun. 1990. 309.

Viszonylag ritkán fordul elő, hogy egy tudományos folyóiratban a stuttgarti Philipp Reclam jun. kiadó valamelyik szövegkiadásáról vagy antológiájáról recenzió jelenjen meg, hiszen könyvek, a kiadói szándéknak megfelelően, már meglévő kritikai kiadásokon alapuló, szélesebb olvasói rétegek igényeit kielégíteni szándékozó munkák. A most bemutatandó könyv mégis kivétel ez alól.

Ingrid Kasten, az antológia összeállítója, a Minnesang költészet nagy tehetségű kutatója. Számos cikket, tanulmányt írt, amelyek a német lovagi költészet különböző aspektusait vizsgálják, s e kötet is szervesen illeszkedik az eddigi kutatások sorába. A könyvben a Frauenlied műfajba tartozó költemények kaptak helyet. E versek nem elsősorban azért kapták a Frauenlied elnevezést, mert szerző-

jük nő – a legtöbbjükét ugyanis férfiak írták, bár nők is akadnak a szerzők között, mint például a provanszál Azalais de Porcairagues vagy a Comtesse de Dia –, hanem azért, mert lírai énjük nő. A korábbi kutatások a Frauenliedet főképp a lovagi költészet eredetének szemszögéből vizsgálták és számos szakember az udvari líra népi eredetének fő bizonyítékát látta benne. Az utóbbi néhány évtizedben a műfajjal kapcsolatos kutatások más irányt mentek, kötelező, illetve a struktúra számára mintaképi érvényű magatartásformák gazdagon variált bemutatásában látja e líra jellegzetes vonását. Az udvari kultúrában egyre nagyobb szerepet kapó, mentalitást és magatartást formáló női elem hozhatta magával ezeknek a bizonyára valóban népi gyökerekre visszanyúló női strófáknak új, az udvari női ideálnak megfelelő átalakítását. Persze mégiscsak a férfi-társadalom szemszögéből nézve: a női dalok szerzői is – nagyon kevés és csak román nyelvtérleten keletkezett dal kivételével – férfiak voltak. Itt is, mint a motívumok, lírai, magasztaló formulák átvétele terén, párhuzamokat lehet vonni a latin és a néprajzi misztika felé: a női misztika kb. egyidejű felvirágzása és a misztikus élmények „irodalmi” rögzítésében szerepet játszó lelkivezető férfi szerzetesek tekintetében.

A kétnyelvű kötetben összesen 65 vers található, ezek több mint kétharmada középfelnémet nyelvű, a többi latin, ófrancia, illetve óprovanszál nyelven íródott. A romanisták talán nehezményezik, hogy a latin, az ófrancia és az óprovanszál művek kisebb számban kaptak helyet. Ez a tény azonban egyáltalán nem az összeállító elfoglaltságának tudható be, hanem egyrészt annak, hogy 1989-ben megjelent Ulrich Mölk *Romanische Frauenlieder* című antológiája, amelyben bőségesen található ófrancia, olasz, portugál és óprovanszál anyagot, másrészt annak, hogy a német lovagi irodalomban, eltérően az említett irodalmaktól, a Frauenliednek nagyobb szerep jutott. A korai német Minnesangnak például a Frauenlied még meghatározó eleme volt. E központi helyet ugyan a trubadúrok által kifejlesztett hölgyiszolgáló-koncepció átvétele miatt később egy időre elvesztette, e koncepció azonban mégsem tudta teljesen kiszorítani a Frauenliedet, hiszen a német lovagi költészet klasszikus képviselőinél (Hartmann von Aue, Reinmar, Wálther von der Vogelweide) már ismét találkozhatunk vele.

A kötet három fő részből áll. Az első, bevezető részben rövid áttekintést kapunk magáról a műfajról, az ezzel kapcsolatos legújabb kutatásokról. A második részben található a költemények, először a középfelnémet, majd a latin, az óprovanszál és végül az ófrancia nyelvűek, minden esetben újfelnémet fordítással. A 47 középfelnémet költemény kiválogatásánál Ingrid Kasten arra törekedett, hogy hű képet kapjunk a műfaj fejlődéséről, így a Minnesang korai, virágzó és hanyatló szakaszából egyaránt található benne műveket. A nem német nyelvű anyag, szűkössége ellenére is, lehetőséget nyújt arra, hogy a különböző európai irodalmakban megfigyelhesstük a műfaj fejlődési irányait. A harmadik rész az egyes költeményekhez fűzött magyarázatokat, kommentárokat, illetve az egyes versekre vonatkozó szakirodalmat tartalmazza.

Miután a német irodalom vonatkozásában hasonló jellegű antológia még nem látott napvilágot, e kis kötet megjelenése mindenképpen üdvözlendő.

LÓKÖS PÉTER

Franjo Švelec: Iz naše književne prošlosti. Split, Književni krug 1990. 253. Studije iz starije hrvatske književnosti.

Franjo Švelec, a régi horvát irodalom Zadarban élő professzora, a drámaíró Marin Držić monográfusa, több tucat tanulmány szerzője, a régi horvát irodalom számos alapszövegének (Petar Zoranić, Juraj Baraković művei) textológiai gondozója, Zadar és Dalmácia irodalmának páratlanul termékeny kutatója kötetében legújabb tanulmányait gyűjtötte össze. Tegyük hozzá mindjárt: a szintézisreemtés igényével. Dolgozatai ugyanis nem az esetlegesség, hanem egy tudatos rendező elv alapján kerültek egymás mellé – az irodalom kronológiai rendjét is követve. A szintézisreemtő szándék szabra meg azt is, hogy bevezetőül három, az irodalomtudomány történetének körébe vágó tanulmányt közöl – számot vetve mintegy a régi horvát irodalom történetének interpretációs örökségével. Módszertani aspektusként is felfogható megoldás, annál is inkább, mert a XIX. századi horvát irodalomtudomány és a régi horvát literáris örökség viszonyának felvázolása után két olyan, világviszonylatban is kiváló szlavista kroatisztikai irányultságú munkásságát mutatja be, mint Vatroslav Jagić és Mihovil Kambol. A tanulmányokat végigolvasva több ízben tapasztaljuk: Švelec nemcsak átvehető, értékközlő bizonyult megállapításokat,

nézeteket gyűjt itt csokorba; de ahol szükségét látja, vitázik is a nagy elődökkel.

Tanulmányainak a reneszánsztól a XVIII. század végéig terjedő íve impozáns tematikai gazdagságot mutat. Morálteológiai munkássága és az 1501-ben írott Judit-eposza révén már életében Európa-szerte méltán népszerű Markó Marulić és a XVI-XVII. századi zadari költők viszonyáról éppúgy fontos mondanivalója van, mint a Sannazarokövető, a horvát irodalomban a pásztorregényt recipiáló Petar Zoranićról, illetve ennek Dante-recepciójáról, s széles teret szentel a reneszánsz drámairodalom – főként a vígjáték – kérdésének is, amikor Mavro Vetranović és Nikola Nalješković munkásságáról értekeznek. Külön tanulmányt szentelt az antik örökség tárgykörének, amely a horvát reneszánsz és barokk időszakában egyaránt determináns eleme a horvát drámának. S hogy fentebb megfogalmazott állításunkat is igazoljuk egy példával – a szintézisteremtő szándékot illetően – utaljunk mindjárt a Vetranović-színjátékok és a középkori horvát dráma viszonyát tárgyaló dolgozataira, amelyben a szerző a mínem középkortól számítható horvátföldi honosságának tényére figyelmeztet.

Švelec több dolgozatban foglalkozik az említett időszakos epikus költészetével is. Figyelme elsősorban a Kamarutić-, Baraković- és a Gundulić-életműre irányul, ám ezek ürügyén a reneszánsz és a barokk kori horvát epika egészéről is van mondanivalója. A tanulmányok szempontrendszere széles spektrumú: keletkezéstörténeti problémák éppúgy foglalkoztatják a szerzőt, miként a történeti tematika szerepe és bizonyos fokú kontinuitása, továbbá Baraković Vergilius-recepciója s a Gundulić-eposz, az *Osman* kéziratának kalandos sorsa a XIX. századi kinyomtatásig. A Kamarutić-dolgozat művészetfelfogás és kifejezésmód korrelációját érinti.

Figyelmet érdemlő írásokat találunk a kötetben a XVIII. századi horvát irodalom egy-egy képviselőjéről is. Ezek szereplői: a Vergilius-fordító és szótáríró Ivan Tanzlinger Zanotti, a tábori lelkész Filip Grabovac, akit egy a horvát népsorsot bemutató, lázítóknak talált műve, a *Cvit razgovora naroda ilirskoга aliti horvatskoга* (Az illír vagy horvát nép társalgásának virága) miatt Velencében életfogytig tartó rabságra ítélték, s a jeles komédiaíró, Tito Brezovački.

A kötet e sokszínű anyagában a komparatiztika szempontjai is helyet kapnak. A Vergilius-, Dante-, Sannazaró-recepció kérdését taglaló írások említhetők elsősorban, de ebbe a körbe utalhatók a horvát irodalom történetén belüli folyama-

tokat vázoló dolgozatok is. Švelec jó érzékkel ír például az epika műnemének XVI–XVII. századi változataihoz, és pedig a törökellenes tendenciák megfogalmazásának okán. E kérdést a kroatika vizsgálta már korábban is, de egy a Marulić-Gundulić-ig ívelő fejlődésvonalat megrajzoló, átfogó tanulmányt máig nélkülözünk. Švelec szempontjai, megfigyelései és eredményei egy ilyen műveltségkérdésének fontosságát hangsúlyozzák, mióta a Marulić, Kamarutić és Gundulić életművét érintő tanulmányok egy nagyobb szintézis lehetőségét hordozzák. Igen tanulságos például a Marulić a XVI–XVII. századi Zadar költőinek viszorgató elemző dolgozat. A spalato-i költő szellemi örökségének reneszánsz és barokk kori népszerűségét egész Dalmáciában, sőt az ún. Tengermellé (Primorje) is tényszerűen bizonyítható, feltételezhető az etnikai, a nyelvi, a dialektális azonosítást (mindenütt használatos a ča-dialektus), a vécei állami és jogi kapcsolatok, s a kereskedelem egyaránt biztosították. A törökveszély (Türk gefahr) pedig ezeknél is fontosabb és ösztönző tényezője volt mindama szellemi értékanyag s, tehát hazai recepciójának, amely a *Judi Molitva suprotiva Turkom* (Imádság a török ellen) a *Tuženje grada Hjeruzolimna* (Jeruzsálem városának panasza) című Marulić-művekben öltött testet Kamarutić-életmű pedig már a közép-európai Marulić-recepció példája lett – lévén, hogy a magyar Zrínyiászt szerzője Kamarutić-i transzpozícióval recipiált néhány fontos, a mű kompozícióját meghatározó motívumot.

Egy másik, eredetileg olasz nyelven írott, részletesebb változatú dolgozatában Švelec ismét a horvát barokk eposzköltészet történeti tematikájú változatait vizsgálja, és pedig e téma dominanciájának okát keresve. Kétféleképpen is polemizál, aki korábban a kor költőinek többségét az itáliai „epikai történések” iránti érdeklődéssel vádolta. Švelec úgy látja: a történeti tematika a korviszonyok, a törökveszély parancs volt, az epikai formák tekintetében pedig az költők többsége közvetlenül a klasszikus örökséget vette át, elsősorban is a vergiliusi példát követve. Gundulić *Osmanja* viszont már bizonyítottan magán viseli a *Gerusalemme liberata* termékeny hatását.

Recepciók problémát érint az *Osman* című Gundulić-eposz hazai és külföldi ismeretét vizsgáló tanulmány is. A dolgozat végsősoron csak a kérdésfelvetés, de ebben a formájában is hasznosabb kutatásra ösztönöz. Arról van ugyanis szó, hogy ez az európai léptékkel mérhető, a

rokk epikus költészet megannyi értékét magában foglaló mű nyomtatásban csak 1826-ban jelent meg, holott már a XVI. században bőven volt példa horvát nyelvű művek edíciójára. (Marulić *Juditjának* 1521–23 között három kiadása volt, *Zoranic* pástorregénye, a *Planina* 1569-ben Velencében jelent meg, s a század közepén Marin Držić is kiadta nyomtatásban verseit és verses drámáit.) Népszerűsége és ismerete ennek ellenére kiterjedt, 1919-ben a Gundulić-művek kritikai kiadását készítő Đuro Korbler hetven másolatot tartott nyilván, amelyek a költő halálától az 1826-os első kiadásig készültek. Első olasz nyelvű fordítását egy cattaroi patrícius, Vjenceslav Šmecca (Smeccia) készítette – Szaniszló Ágost lengyel királynak ajánlva –, s bár a szöveg kéziratban maradt (ma a zágrábi egyetemi könyvtárban őrzik), feltételezhető, hogy egy példánya a lengyel uralkodóhoz is eljutott. A horvát nyelvű kéziratváltozatok vándorlásának útvonala pedig Dubrovniktól Itáliáig, Bécsig, Zágrábig terjedt. Mindezek alapján okkal feltételezhető, hogy Gundulić műve az adott térség intellektuális köreiből ismert és népszerű volt. Mindez együttesen viszont bennünket is arra int, hogy érdemes ébren tartani a Németh László felvetette kérdést, mely szerint talán Zrínyi is ismerhette a dubrovnikai pályatárs művét.

Összegezve a mondottakat, megállapíthatjuk: Franjo Švelec tanulmánykötete a kroatisztikai és a közép-európai komparatistikai kutatások eredményeit számottevően gazdagító munka.

LŐKÖS ISTVÁN

Hilary Gatti: *The Renaissance Drama of Knowledge. (Giordano Bruno in England.)* London, Routledge 1989. XV+228.

Hilary Gatti, a római La Sapienza egyetem professzora ebben a könyvében Giordano Bruno angliai hatásával foglalkozik. Az Erzsébet-kori Angliát a korabeli Európa egyedülálló államának tartja, mert míg a többi államban az ideális uralkodó eszméje foglalkoztatta az embereket és még mindig éltek az Erasmus és Machiavelli által felállított uralkodó-ideálok, Angliában Shakespeare (*II. Richárd*) és Marlowe (*II. Edward*) a tehetetlen uralkodókról írtak tragédiákat. Az angol irodalomnak e szubverzív erejét külön interpretációs irányzat vizsgálja, főként angolszász nyelvterületen. Úgy tűnik, ennek az irányzatnak a szele érintette meg a könyv szerzőjét is, mert Brunót a kor szubverzív

egyéniségének látja, aki a hatalomnak egyházi, jogi és politikai szinten egyaránt ellenállt.

Giordano Bruno két évet töltött Angliában (1583–85). Ez a két év volt életének legtermékenyebb periódusa. Angliában írott műveiből (legfontosabbak a *Hósi lelkesültségek*, *Az okról, az elvről és az Egyről*, *A végtelen, a világegyetem és világai* és *A Diadalmaszkodó Állat elűzetése*) kitűnik, hogy életének ebben a korszakában már nem csak vallotta Kopernikusz tanítását az új Naprendszerrel, hanem tovább is fejlesztette egy végtelen világról szóló elméletét. Bruno híve volt az egzakt, tapasztaló, tudományos vizsgálódásoknak, de maga sohasem kísérletezett. Az utókor szemében ő egyszerre volt költő, filozófus, mágus és tudós: középkori és modern.

A szerző Bruno lényeinak sokféleségéből azt hangsúlyozza, hogy „szakít a neoplatonikus mágiával és egy új kozmikus víziót hoz létre, amely sok mai tudós érdeklődését vonja magára”. A végtelen és homogén universumról szóló eszméit nem misztikus-panteistának, hanem modernnek és tudományosnak tartja. A rövid előszóban azonban ennél többet is ígér: szándéka, hogy feltárja az ismeret krízisét a késő Erzsébet-kori Angliában: azokat a drámai konfliktusokat, amelyek nem csupán a tudományra és a filozófiára korlátozódtak. Vizsgálatának tárgya a vallási és egyben társadalmi válság. E szerint értelmeződik a könyv címe, *A tudás drámája*. A két elemzett tragédia, Marlowe *Doctor Faustus* és Shakespeare *Hamletje* klasszikus olvasatait szerint mindkettőben megkülönböztetett szerep jut a tudásnak. Faustust a mindent-tudás vágya sodorja a pusztulásba, Hamletet pedig tudása akadályozza meg a cselekvésben. A könyv szerzője újraolvassa ezeket a klasszikus darabokat a Bruno-szövegek kontextusába helyezve. Olvasatában arról a drámai fordulatról van szó, amelyet két világgép (a reneszánsz hierarchikus és egy tudományos, decentralizált universum) összeütközése és a decentralizált epiztemológiai alternatíva tragikus bukása okoz.

Londonban Northumberland grófja köré gyűlt egy tudós társaság, amelynek nézetei között voltak a brunói eszmékkel rokonságot mutatók is. Henry Percy, Northumberland kilencedik grófja a monarchia számára gyanús személyek közé tartozott. Műkedvelő tudós és filozófus volt, aki az anglikán államban hajlott a katolicizmus felé. Feltehetőleg tagja volt az ateizmussal vádolt „School of Night” nevű, Sir Walter Raleigh vezette társaságnak. Raboskodott a Towerben és ekközben Bruno *Hósi Lelkesültségek* című írását olvasta és

jegyzetekkel látta el. Mindez kellő alapot nyújt Gatti professzornak egy Bruno – Northumberland párhuzam felállítására. A második és harmadik fejezet Northumberland gróf könyvtárát és pártfogoltja, Thomas Harriot matematikai tárgyú írásait veti össze Bruno angliai írásaival. A módszer összehasonlító: a közös eszmék mellett közös költői képeket, metaforákat és retorikai elemeket keres és talál.

Ez a módszer leginkább a negyedik, ötödik fejezetben hoz eredeti megoldásokat, a *Faustus*- és *Hamlet*-elemzésekben, amelyek egyébként a könyv legérdekesebb részei. A tragédiákban költői képeket vizsgál, de bennük nem a reneszánsz képszerűségét látja, hanem ugyanazt, amit Bruno írásaiban: a szerzők eklekticizmusát. Mindkét irodalmi elemzés egy-egy általa központinak ítélt metamorfóra elemzése egy-egy brunói írás kontextusába helyezve. A *Faustus*ban az Ikarusz-metaphora eredeti, antik jelentéséből (a hűbrisz hibájába esett hős megérdemelt bukása) a bátor felfedező képévé válik, aki a veszély vállalása árán a tudást szerzi meg. Ilyen értelemben használja Bruno a sas-metaphorát a *Hósi lelkesültségekben*. A *Hamlet*ben a szókratészi kinyitható szatírdoboz (Platón *Lakomájából*) éppen ellentétévé, egy külsőségekben ékes, de belül romlott állam képévé fordul át az olvasó értelmezésében, ha ismeri Bruno *A Diadalmaskodó Állat elűzése* című írásának előszavát.

A szerző számba veszi a témában íródott klasszikus és modern tanulmányok zömét. Abba a polémába kapcsolódik bele, amely a múlt század végén indul B. Tschischwitz és R. Beyerdorf vitájával a Bruno – Shakespeare kapcsolatokat illetően. A kutatás azóta kiszélesedett, gondolunk itt főként Frances A. Yates munkáira. Hilary Gatti kevés kivétellel elhatárolja magát a megelőző értelmezésektől. Bírálja a múlt századi és a század eleji filológusok „objektívizmusra” törekvő textológiai, történeti szempontját. A legkevesebben a F. A. Yates által képviselt álláspontot támadja, amely Brunóban az ezoterikus mágus utódját látja.

Bruno angliai útjáról kevés dokumentum maradt fenn és hasonlóan homályos Northumberland és Marlowe élete, akik éppen a hatalommal való szembenállásuk miatt szorultak sok tekintetben periférikus helyzetbe. Másrészt pedig köztudott, hogy Shakespeare szövegeit számtalan módon próbálták már megfejteni. Ezért a szerző feltevései a fáradtságos utánajárás ellenére is többnyire feltevések maradnak. Mégpedig néhányuk olyan feltevés, amely könnyen támadható az irodalomtörténet különböző állásaiból, textológiájával, filozófiával

vagy tudomány-történettel felvértezve. Fel lehet például érvként hozni, hogy Marlowe Brunót származtatott vallási dogmákat tagadó nézetei korban más körökben is igen elterjedtek voltak reformáció radikális irányzatainak térhódítása miatt.

Hilary Gatti professzor könyvét úgy kell olvasnunk, ahogyan ő olvasta a megelőző tanulmányokat: kritikusan kell használnunk a reneszánsz tragédiáról és Giordano Brunóról való saját olvasatunk kialakításához.

SZABARI ANTÓN

Barocke Sammellust. Die Bibliothek und Kunstkammer des Herzogs Ferdinand Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg (1636 – 1687) Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel, 1988. 288.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek jubileumi kiállításának katalógusa nem csupán az igen gazdag anyagban történő eligazítást szolgálja, de a barokk művelődéstörténet kutatói számára is figyelemre méltó tanulmányokat ad közre. A Ferdinánd Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg herceg halálának (1687.) háromszázadik évfordulójára rendezett tárlatot Jill Bepler rendezte, aki monográfiákú igényrel, külön kötetben dolgozta fel a nagy műgyűjtő és utazó herceg életrajzát (Jill Bepler: *Ferdinand Albrecht, Duke of Braunschweig-Lüneburg. A Traveller and his Travelogue*. 1988. Wolfenbüttel: Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 16.). Ugyan csak ő a szerzője a jelen katalóguskötet nagyobbrésztének is, rajta kívül azonban még hét kutató tanulmánya világít meg egy-egy részterületet.

Mint a bevezető tanulmányból megtudjuk, a műgyűjtő herceg törekvésein, könyv- és ritás gyűjteményén („Wunderkammer”) az ún. „biográfiai funkció” szembetűnően érzékelhető: az állomány a tulajdonos életkori szakaszainak és európai utazásainak megfelelően gyarapodott és változott jellegében is. Többé-kevésbé ezeknek a gyűjtőperiódusoknak, illetve utazásoknak megfelelően tagolódik a kötet, s az egyes fejezetek egy-egy időszaki gyűjtőtevékenységét elemzik.

Elsőként Jochen Bepler a herceg egyéniségéről törekvéseinek jellegéről szól főként a könyvekbe tett bejegyzéseinek alapján. Zárkózott, melankolikus, könyvtára magányában eszmélkedő személyiség áll így előttünk, akinek a számára a bibliotéka nem a reprezentáció eszköze, hanem mindennapos tartózkodás helye, a szellemi elmélyülés színtere. A könyvgyűjtés első szakaszában

(1645–58) alakult ki az ún. „Jugendbibliothek” 230 kötetrel, ebből 63-nak teljes könyvészeti leírását találjuk a katalógusban. A könyvek között a XVII. század közepén divatos és Európa-szerte olvasott írók szerzeményei szerepelnek, többek között Harsdörffer, Johann Honterus, Philip Sidney, Baldassare Castiglione, John Barclay és mások művei. Ezt követően a herceg tanulmányútjain szerzett könyvek jegyzékét kapjuk: Franciaországban 12, Itáliában 18, Angliában 19 mű került a birokába. A gyűjtemény hollandiai nyomtatványairól *Mathieu Knops* külön fejezetben ad áttekintést. *Dag-Ernst Petersen* a kötéstáblákról, *Gotthardt Fröhson* a könyvtár politikai műveiről külön külön tanulmányt, *Martin Bischer* pedig a herceg és a korabeli irodalom kapcsolatáról szól.

A herceg 1667-ben áttelepült *Bevern bei Holzminde*n kastélyába, ide összpontosította udvartartását is. Mivel 1673 óta tagja volt a *Frunchtbringende Gesellschaft*-nak, igényelte, hogy udvarában nyomda is működjön, amely mind saját műveit, mind az udvari ünnepségekhez szükséges nyomtatványokat kiadja. E nyomda működéséről *Paul Raabe* tanulmánya szól, a beverni kastélyszínházról pedig *Barbara Pothast* ad áttekintést. Végül a herceg bécsi és svédországi útjainak könyvszerzeményeit, valamint utolsó éveinek (1679–87) gyűjtőtevékenységét tekinti át egy-egy fejezet, így válik előttünk teljessé és kronológiailag áttekinthetővé a bibliotéka története.

A kötet egészében véve igen szemléletes és adatgazdag képet nyújt egy jellegzetes német főúri barokk könyvgyűjtemény keletkezéséről és használatáról, megismerése az irodalom- és könyvtörténet-szek számára egyaránt sok tanulsággal jár. Használhatóságát csak növeli, hogy 127 kép, 6 színes ábra, irodalomjegyzék és névmutató is található benne, így a kutatói igényeket minden szempontból ki tudja elégíteni.

BITSKEY ISTVÁN

Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg. Hrsg. von Werner Welzig. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1989. 802.

A barokk kori német nyelvű nyomtatott prédikációgyűjtemények két kötetes katalógusának összeállítása és kiadása (Wien, 1984. és 1987.) után Werner Welzig professzor újabb alapkönyv közreadását szervezte meg. Munkatársaival (Maria

Kastl, Heinrich Kabas, Roswitha Woytek) a klosterteuburgi apátsági könyvtár állományának azokat a prédikációsköteit vette számba, amelyek szentekről szólnak, s amelyek önálló nyomtatványként jelentek meg. 1321 ilyen tételt regisztrál a katalógus, s ez már önmagában is jelzi, hogy a barokk devóció kutatói – irodalomtörténészek, egyháztörténészek, a szakrális néprajz szakemberei – olyan jelentékeny segédeszközt kapnak kézhez, amely gyűjtőmunkájukat, tájékozódásukat nagymértékben megkönnyíti és teljessé teszi.

A regisztrált nyomtatványok 1652–1779 között keletkeztek. Műfajukat többféle kifejezéssel is jelölték: „Lobrede”, „Ehren-Predigt”, „Lob- und Ehrenrede”, „Sitten-Rede”, „Dank-Rede” stb. Mindezek a megjelölések a középkori „sermone de sanctis” terminus technicus későbbi német változatai, azaz: a szentek életét didaktikus, dicséret vagy hálaadó céllal bemutató beszédek megnevezései.

A katalógus minden egyes kiadványt négy adattal mutat be. Az első a cím, illetve a címlap ún. „quasi-facsimile” leírása, ami az eredeti helyesírással visszaadott teljes címen kívül a kiadás helyének, évszámának és a nyomdász nevének feltüntetését is jelenti, legalább is az esetek túlnyomó részében. A második pontban a nyomtatvány terjedelméről és formátumáról, a harmadikban a szöveg kezdetéről, a bevezető bibliai idézetről, a negyedikben pedig a kiadvány lelőhelyéről és könyvtári jelzetéről kapunk tájékoztatást.

A nyomtatványok bemutatásának pontosságát, illetve az egész kötet használhatóságát kilencféle regiszter növeli. Külön betűrendes mutató veszi sorra a tárgyalta szenteket, a prédikációs szerzőket, a témákat, a dedikációk címzettjeit, a nyomdahelyeket, a nyomdászokat, a kiadókat stb. Ennek révén a kutatás legkülönbözőbb szempontjai szerint gyorsan és biztonsággal lehet eligazodni a tetemes adatmennyiségben, illetve a klosterteuburgi könyvtár „Lobrede” műfajának gazdag anyagában. Azonnal észrevehető például, hogy számos magyarországi német nyelvű kiadványt is regisztrál a katalógus, így a Streibig-nyomda termékeit Raab és Ödenburg címszó alatt. A nyomdahelyek mutatójában azonban nézetünk szerint érdemes lett volna a mai, nemzeti nyelvű helynévalakokat is feltüntetni. Sőt, az egyes városok mai hovatartozását is, mivel ennek hiánya itt-ott némi zavart okoz (például az Eger nyomdahely esetében, amelyről csak alaposabb vizsgálat után derülhet ki, hogy nem a mai magyar városról van szó, hanem a csehországi Chebról, amelynek régi német neve Eger,

de ezt a katalógusból nem tudjuk meg). A kiadványok túlnyomó többsége bécsi, emellett Krems nyomdatermékeinek nagy száma tűnik szembe.

A kötet végén Werner Welzig tanulmánya méltatja a műfaj jelentőségét és szerepét a barokk kor szellemi életében, az itt összegzett megállapítások több ponton adnak távlatot a téma további kutatásának.

BITSKEY ISTVÁN

Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban. Budapest, Akadémiai Kiadó 1991. 235.

Általában a recenziók végén szoktak a könyv nyelvezetéről, stílusáról szólni, de most indokolt a kivétel. A fogalmazás tisztasága a gondolat tisztasága. Vörös Imre a legbonyolultabb esztétikai, filozófiai, tudománytörténeti fejtegetéseit is világosan, még a nem szakember számára is érthetően adja elő. Mintha éveken át mondatonként érlelődött volna benne a könyv, olyannyira helyén van benne minden szó, jelző, hasonlat, utalás. Bizonyosság erre már a cím is: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Tehát nem a magyar felvilágosodás írónak, költőinek természetszemléletét rajzolja meg a tanulmány – bár elkerülhetetlenül szól erről is –, hanem a művekben jelentkezőt, aminek nem kell feltétlenül azonosnak lennie a költők természetfelfogásával. (Különösen mutatja ezt a világegyetem korabeli tudományos magyarázatának és költői megjelenítésének, valamint a vallásos felfogásnak az összeférhetősége.)

Nem egyéni életpályákon mutatja be tehát Vörös Imre a felvilágosodás magyarországi jelenkezését, hanem a nehezebb megoldást választja: részletesen elemzi azt a nyugat-európai tudomány- és társadalomfejlődést, amelynek talaján a felvilágosult utat tört magának Franciaországban és másutt. Tematikusan vizsgálja magát a felvilágosodást, s azt, hogy milyen közvetítésekkel érkezett hazánkba, s miként fogant meg költőink, íróink gondolkodásában, művészi és társadalmi magatartásában. A tematikai skála széles, megfelel a felvilágosodás értelmet, gondolkodást és cselekvést radikálisan átalakító, egyszerre romantikus és realista hatásának.

A világ rendjét, az életer mechanizmusát, okát és célját, értelmét és szépségét kereső ember a reneszánsz romantikusabb és talán naivabb változatának, a felvilágosodásnak a megteremtője és képviselője. Számára a természet – miként azt Vörös Imre kifejti – „kulcsszó”. De nem annyira

ra a természettudományos oldala, inkább érzelmi és tudati vetülete. A „természet” most szélesebb értelmet kap, mint korábban, belőle vezetik le az etikát, a jogot, sőt a vallásnak a kritikáját és fontosságát, nagyszerűségét is. A következtetések persze korántsem egységesek. A felvilágosodás filozófusainak véleménye az alapkérdésekben is gyakran eltérő. És a „felvilágosult” természettudomány és filozófia irodalmi képe még színesebb. A költői hitelesség vágyától ösztönözve a világról, a természetről, az emberről szerzett új ismeretek – a művészi ábrázolás természetéből adódóan – egyénítve jelennek meg, s általuk kötődik a mezei virágokból álló gyönyörű csokor, teljeseedik ki az új irányzat, az irodalmi felvilágosodás.

Vörös Imre elemzése a makrokozmosztól halad a mikrokozmosz, a világegyetemtől az ember teste és természete felé. A könyv első kérdésköre az, hogy a világ teremtése, az őszanyag léte, a véges és a végtelen problematikája, a tudomány vagy a Biblia igazsága milyen válaszokat szült Franciaországban, Angliában vagy Németországban, s miként ismerkedtek meg ezekkel, hogyan reagáltak rájuk Magyarországon. Itt Vörös Imre eszmefuttatásai során ilyen magyar nevekkel találkozunk: Szőnyi Benjámin, Faludi Ferenc, Bessenyei Sándor, Sófalvi József, Segesvári István, Lengyel József, Baróti Szabó Dávid, Orczy Lőrinc, Berzsenyi Dániel, Pálóczi Horváth Ádám, Horváth György, Bessenyei György, Ányos Pál, Dayka Gábor, Kazinczy Ferenc, Molnár János, Szilágyi Sámuel, Gvadányi József, Fazekas Mihály, Martinovics Ignác, Kisfaludy Sándor, Báróczy Sándor, Molnár Borbála, Vályi Nagy Ferenc. A névsort még folytathatnánk. Aligha kell bizonygatnunk, hogy a felvilágosodás kiterjedt mozgalom volt nálunk, hazánk ekkorra már Európa szellemi életének szerves részévé vált.

Könyvének nagyobb részében nem az ég, hanem a föld szépségeinek, a természetnek felvilágosult költői megéneklését vizsgálja Vörös Imre. A tájleírást, annak a fiziko-teológiából kibontakozó technikáját, s a táj egyéni arculatának megragadását. Külön fejezetet szentel a kertek és az állatok valóságos ábrázolásának és jelképszerű használatának. A falusi élet költői dicsérete és a pástorköltészet elemzése során mind eredetét, mind magyar kifejlődését illetően bemutatja a műfajt – a morális töltetű, többnyire párbeszédés eklogáktól a konvencionális elemekből építkező, fennkölt idillikus bukolikus líráig.

Némi hiányérzet az emberről szóló fejezet után fogja el az olvasót. Azért, mert az emberrel csupán mint természeti lényvel – kialakulásával, a

élővilágban elfoglalt helyével, külalakjával, mulandóságával, szervezetével — felépítésével — foglalkozik, de az érzelmével és az értelmével, tehát mint társadalmi lényvel nem. Igaz, a szerző csak a természetszemlélet elemzését vállalja, amelyet ráadásul nem is szűken, filozófiai, társadalmi hatásai nélkül tárgyal. Mégis igaznak látszik, hogy az embertől mint fizikai lényről is sokat elárul erkölcsé, nevelése, gondolkodása, gazdálkodása. E hiányérzetet azonban nem kritikaként, hanem e munkát folytató feladatként kell felfogni.

Végül is: a csillagászok szerint a Nap és a bolygók mozgását korrekttől le lehet írni akkor is, ha a Földet vagy bármelyik bolygót tesszük a középpontba. A felvilágosodás természetét és jelentőségét is meg lehet ragadni a kor természetszemléletének elemzésével. Így is lehet ábrázolni — Vörös Imre könyve a bizonyíték rá —, hogy a felvilágosodás lényege az érzelem felszabadítása és az értelem trónra ültetése. Az ember észreveszi, vizsgálja maga körül a világot — a természetet és a másik embert —, foglalkoztatja a szűkebb és a tágabb környezete, s e tevékenysége révén a „felvilágosult ember” néven a gondolkodás, a művészet és a történelem fejlődésének fontos láncszeme lesz. Nélküle nem képzelhető el a polgári fejlődés, a nemzetállamok kialakulása, a modern irodalom megszületése. Ezért gazdagok máig hatóan azok az országok, amelyek átérték, átélhették a felvilágosodás korának művészeti és társadalmi küzdelmeit. S e fontos szellemi mozgalom irodalmi vetületéről Vörös Imre kiváló alapkönyvet írt, amelyet az e témával foglalkozók a jövőben nem kerülhetnek meg.

V. TÓTH LÁSZLÓ

Roberto Ruspanti: Sicilia e Ungheria. Un amore corrisposto. Echi letterari della presenza magiara in Sicilia nell'Ottocento. Samperi — Messina, 1991. 216.

Az alcím jelöli a két részre ragolt kötet témáját, azaz a magyarok múlt századi szicíliai jelenlétének irodalmi visszhangját. E „jelenléte” rövid történeti bevezető magyarázza meg, illetve foglalja össze a XIX. századi olasz — magyar kulturális kapcsolatok kiemelkedő mozzanatait, különös tekintettel a magyar szabadságharc, illetve az olasz Risorgimento korára. A két nép kulturális találkozásait a szerző Hunyadi Mátyás korával kezdi. Ez időtől nőtt meg ugrásszerűen a két ország kulturális érintkezéseinek száma. Az olasz — magyar kapcsolatok mindkét nép körében — legalábbis Ruspanti szerint

— „mítosz” lettek. A mitikus, következképp homályos képet megvilágítandó a szerző tényeket és dátumokat sorakoztat, amelyek a két nép közötti kapcsolatok korszakonként alakuló vázlatos történetét rajzolják meg az irodalom, a zene és a művészetek területén.

Új korszakot hozott a bécsi kongresszus. Utána egyszerre megnőtt az Itáliát megjárt magyarok száma. Ettől kezdve már nemcsak a kiváltságosok vagy a mindenre elszánt „peregrinusok”, művészek és zarándokok útja vezetett Itáliába, hanem katonáinké is, akiket Bécs vezényelt olasz földre a forrongó „carbonaro” nép megfékezésére. A helybeliek szimpátiával tekintettek a „megszállókra”, akiket nem azonosítottak a gyűlölt osztrák hatalommal. Az 1848–49-es események, a közös ellenség elleni harc még közelebb hozták a két népet egymáshoz. Az olaszok nagy együttérzéssel és aggodalommal követték a magyarországi eseményeket, mint később mi is a Garibaldi vezette háborút, amelyet a függetlenségért és az olasz egységért vívtak. Sok magyar harcolt az olaszok oldalán. A két nép egymás iránti érzelmeit tükrözi az irodalom és a sajtó. Nyomaitak követi a szerző a XIX. század elejétől Császár Ferencen át Aranyig, a Petőfit elírató Aleardo Alearduig, Carducciig.

A kötet második része három szicíliai költőt mutat be, a „Petőfi fordítók szicíliai iskoláját” — Meltzl Hugó 1879-es megfogalmazása szerint. Tommaso Cannizaro (1838–1912), Messina szülötte Meltzl Hugón keresztül jutott el Petőfihez. Elsősorban hazafis és szerelmi költészete ragadta meg figyelmét. (Néhány versét szicíliai dialektusban is lefordította.) Az Agrimento melletti Sciaccában élt Camillo Sapienza. Fordításai 1891-ben jelentek meg Raguzában. A legismertebb a Noto-beli Giuseppe Cassone, aki a teljes Petőfi-életmű bemutatására vállalkozott. A tervezett munkának azonban csak kétharmadát végezhette el 1910-ben bekövetkezett haláláig. A bemutatott versek igazolják Ruspanti állítását: filológiai, tartalmi és költői értékeiket tekintve Cassone fordításai a legsikerültebbek. (Külön fejezet szól Cassone és Hirsch Margit levelezéséről és barátságáról. A pesti fiatal lány — bár személyesen nem találkozott a költővel — sokban segítette munkáját.)

A legkiemelkedőbb Petőfi-fordító az ugyancsak Szicíliaában született Nobel-díjas Salvatore Quasimodo, aki az 1940-es évek második felében fordított négy verset. Ruspanti mégis a vizsgált korszak költői között mutatja be, mert — szerinte — Quasimodo a „Petőfi-fordító szicíliai iskola” kezdeményeit folytatta és tökéletesítette konzenni-

álás fordításában. Közülük *A puszta télent* és az *Alföldet* olvashatjuk. Cassonétól a *Tündéralom*, illetve néhány kisebb vers fordítását közli Ruspanti. E fejezet végén a szerző tizenkilenc versfordításával találkozunk, amelyek a „modern” fordítás példáját hivatottak illusztrálni.

A zárófejezet Erdői Béla *Utazásom Sicília és Málta szigetén* című könyvének azon részlete, amelyben az író 1895-ös messinai látogatását megörökítve, élénk színekkel ecsereli a város szépségét és elevenségét. Az útleírás érdekessége: az utolsó beszámolóok egyike, amely a várost elpusztító 1908-as földrengés előtt készült.

Az igen szép kiállítású, kortörténeti dokumentumokban: illusztrációkban, fényképekben, autográfokban gazdag kötet tanulságos és hasznos olvasmány. A szerző célja láthatóan az volt, hogy az olasz olvasók – elsősorban is a múltjuk iránt érdeklődő szicíliaiak – a bemutatott fordítók munkáin keresztül közelebb kerüljenek saját kulturális hagyományaikhoz, rajtuk keresztül Petőfihez és a tárgyalt korszak magyar irodalmához és történetéhez.

T. ERDÉLYI ILONA

Sigrid Bauschinger: Die Posaune der Reform. Deutsche Literatur im Neuengland des XIX. Jahrhunderts. Bern und Stuttgart, Francke Verlag 1989. 214.

A könyv célja, hogy öt legfontosabb résztvevőjének portréján keresztül bemutassa a Massachusetts-beli Concord városában a múlt század közepén Ralp Waldo Emerson körül összegyűlt értelmiségi kör szellemi irányultságát és hatását az amerikai szellemi életre. Az addigra már a konzervatív unitárius egyházból kiábrándult teológusok, tanult és autodidakta irodalmárok és nevelők népes csoportjának jellemző vonása a szellemi heterogeneitás, az újra való fogékonyság és a német kultúra iránti érdeklődés volt. A Napóleon-féle tengeri blokád és az Anglia elleni háború okozta gazdasági bajok és a rabszolgaság intézménye miatti elégedetlenség mindenféle reformtörekvésnek termékeny táptalajt biztosított.

A teológus George Ripley, a „Brook-farm” elnevezésű kommunakísérlet alapítója, aki Emersonhoz hasonlóan formálisan is szakított az unitárius egyházzal, a lelkész James Freeman Clarke, Theodore Parker és Frederic Henry Hedge, Margate Fuller tanár, író, újságíró, aki legnagyobb sikereit később vitakörök vezetésével érte el, az ugyan-csak tanár Henry David Thoreau és az abszolút

autodidakta Amos Bronson Alcott, a később amerikai Pestalozzinak nevezett pedagógus, valamint természetesen Emerson alkotta a szűkebb kör, amely kezdetben Bostonban, az ún. „transzcendentalisták klubjában” találkozott. Gondolkodásukat Kant transzcendentál-filozófiájára alapozták, vallván, hogy az olyan eszmék, mint Isten, lélek, halhatatlanság alapja nem lehet a tapasztalás, hanem isteni ösztönei révén csakis maga a lélek. Az isteni nem a dogmában vagy az írásban nyilvánult meg számukra, hanem mindenekelőtt a természetben. Innen indult ki a kicsi, de annál befolyásosabb *The Dial* című folyóirat, amely irodalmi, irodalomkritikai, filozófiai, valamint a német irodalmat (elsősorban Goethét) és idealista filozófiát terjesztő írások mellett mindenféle társadalmi reformtörekvésekről is beszámolt (1840–44). Így például 1849–42-ig az „egyetemes reform barátai” sokszínű összejeveleiről, amelyek arról tanúskodnak, hogy Új-Angliában is érezhető volt az európai mozgolódás előszele. A dolog sajátossága, hogy Goethe, a romantikus filozófia és a Vormärz szellem egyszerre látszik hatni és keveredni a honi sajátosságokkal.

Lelkesednek a természetesség európai divatjáért, a meszmerizmusért, a Prießnitz-féle hidegvizes kúráért, a vegetarizmusért és Goethéért. Emerson 50 évvel később Goethe nyomdokain járja be az olasz tájakat és városokat, bőrdíjében az *Itáliai utazásokkal*. Ő azonban nem az idült, hanem a nyomort látja. 1833-at írunk, amikor Európában is más a politikai légtér. Ugyanaz az idealizmus hajtja őt Európába, mint sok európai kortársát az Újvilágba. Hazafelé meglátogatja Carlyle-t, akinek írásai már korábban is nagy hatással voltak rá, és akinek ösztönzésére kezd el németül tanulni és olvasni. Hatással van rá elsősorban a fiatal Goethe természetszemlélete és nem utolsósorban elméleti hajlama, bár Michelangelo mint a szenvedő művész megretesítője, Goethe ellenpontjaként közelebb áll puritanizmusához. Ő is, akárcsak Goethe, keleti-egzotikus alter-egót választ magának Saadi perzsa költő személyében. Fordít Goethétől és Schillertől, igazán azonban Bettina von Armin iránt lelkesedik. A transzcendentáliszmus rokon ugyan a német idealizmussal, elsősorban Schelling azonosság-filozófiájával, mégsem tekinthető folytatásának, hiszen Új-Angliában a platóni és a Szókratész előtti filozófiát sokkal jobban ismerték, mint a Harvardon elutasított német eretnokséget. Emersonnál jobb ismerője és avatottabb tolmácsolója lesz azonban a német irodalomnak M. Fuller, aki nevezetes társalgássorozatain

kívül a *Dial* című folyóirat kiadója és munkatársa is, melyben verseivel, fordításaival, recenzióival és esszéivel szerepel. M. Fullert itáliai útja az 1848-as szabadságharc kellős közepébe vezet. Míg otthon még kívülről szemlélte és radikalizmusuk miatt elítélte az olyan társadalmi kísérleteket, mint például a Brook Farm, ahol pedig gyakran adott elő, addig Itáliában cselekvő részese lesz a politikai eseményeknek. A *New York Daily Tribune* című családi lap tudósítójaként részletesen beszámol az eseményekről és formálja azok amerikai megítélését, a harcok idején pedig nővérként dolgozik egy kórházban. Róma eleste után gyermekével és az elszegényedett nemesi származású G. A. Ossolival, akivel rövidesen házasságot köt, úton hazafelé New York közelében a tengerbe fullad. Thoreaunál is jelentkezik a szociális érdeklődés, gyermekkorában az indiánok kifosztása kapcsán, később pedig kapcsolatba kerül a Marx nézeteit Amerikában leginkább megközelítő Orestes Augustus Brownsonnal, aki a keresztény munkásmozgalom Owen, Saint-Simon és Fourier hatását is tükröző magányos képviselője volt. A magánykultusz legjelentősebb amerikai képviselőjeként Thoreau elsősorban az ember belső megváltoztatására törekedett. Nála még nyilvánvaló a már Emerson által megjövendölt nyugatra tekintés és a kontinens-től való elszakadás. A címben említett kifejezés, a „reform harsonája” a pedagógiai kísérletein keresztül egy új társadalmi modellt létrehozni akaró A. B. Alcottól származik. Ő az alapítója a középnyugati hegelianusok (St. Louis, Cincinnati) és az új-angliai transzcendentalisták 1879-ben Concordban létrejött találkozásából született concordi nyári egyetemnek, amely túlélte őt. A későbbiekben itt tartott előadásokon egyre erősebben érezhető a német hatás visszaszorulása. Jellemző módon a német irodalmat legszélesebb körben az apját csupán néhány nappal túlélő Louisa May Alcott szórakoztató regényei tették ismertté, amelyek egyszerre trivializálták és demokratizálták a hagyományt. A Goethe-recepció csúcspontjának az 1885-ös Goethének szentelt nyári egyetemi kurzust tekintik. Goethe, aki fél évszázaddal korábban a lázadást jelentette, addigra tananyag lett.

Érdekes aspektusból vizsgálja meg a könyv a filozófia- és irodalomtörténet egy szakaszát, alapos tényfeltáró munkára támaszkodik, ugyanakkor olvasmányos. Olyan hézagot pótol, amelyet valóban érdemes pótolni, mert közelebb visz egy sor, a két kontinenst később döntően elválasztó jelenség megértéséhez.

TÓKEI ÉVA

Paul Hoffmann: Symbolismus. München, Fink 1987. 242.

A kétkötetesre tervezett munka első része a nemzeti kereteket szétfeszítő téma francia – német vonatkozásait vizsgálja, a tervezett második rész pedig a német szimbolizmus sajátosságaira összpontosít majd. A megjelent első kötet a Baudelaire, Mallarmé, Rimbaud és Valéry elméleti írásaival és verseivel szemléltetett poétikai újításokra, azok romantikus gyökereire, világméretű hatására és német recepciójára kíván fényt deríteni.

Annak ellenére, hogy sem George, Hoffmannsthal és Rilke, sem pedig a német irodalomtörténet nem használta a szimbolizmus fogalmát, Hoffmann amellet érvel, hogy ezzel helyettesítettük az újromantika, az impresszionizmus és a Jugendstil elnevezéseket (szecesszió). Az újromantika kifejezi ugyan a szimbolizmus egy aspektusát, de olyan művekre is használják, amelyeknek nincs közük hozzá. Az irodalmi impresszionizmus az eredetileg XIX. sz-i festészeti irányzat vívmányait kibővíti és más stílusirányzatokkal is összekapcsolja. Végezetül a szecesszió a szimbolizmus modifikációjának tekinthető. Az elsőnél pontosabb, a másik kettőnél árfogóbb elnevezésnek tartja. A német irodalomtörténetben való alkalmazása rávilágít a kétségtelenül döntő francia hatásra is és a jócskán századunkba átnyúló világméretű hatásra is. (Az orosz Valerij Brjusov és köre, a nicaraguai Rubén Darío, az ír William Butler Yeats, a spanyol Manuel Madado, Jiménez, Guillén, Aleixandre, García Lorca, Alberti, a portugál de Castro, Sá-Carneiro, Pessoa, az olasz D'Annunzio, Ungaretti, Montale, a belga Mockel, Maeterlinck, Verhaeren franciául és van de Woestijne flamandul, a holland Verwey, a lengyel Wyspiański, a cseh Březina, Sova, Hlaváček, az orosz Annjenszkij, Balmont, Blok, Belij, az angol – amerikai Pound, Eliot, sőt az amerikai Wallace Stevens is szerepel kitekintésében.) Azt, hogy Adyt nem ismeri és más magyar példája sincs, már igazán megszokhatta a magyar olvasó. René Wellek-vel ellentétben azonban Hoffmann két okból nem tartja önálló korszaknak a szimbolizmust: egyrészt, mert csak az irodalomra, nem pedig az összes művészeti ágra érvényes, másrészt mert ott is a naturalizmussal időben párhuzamosan létezett, amelynek nem volt antitézise, hiszen ha más módon is, de mindkettő a fennálló elleni tiltakozás volt.

A világos és ígéretes módszertani bevezető és a látszólag didaktikus tagolás ellenére nehezen olvasható könyvről van szó. A hatalmas szakirodalmi

apparátus és az aprólékos verselemzések hasznos kézikönyvvé teszik, viszont a nagyon általános és nagyon konkrét megállapítások közti gondolati összefüggés megvilágítatlan marad. Amit a különböző vizsgált jelenségek közös jegyeként E. A. Poe-val kezdődően leszögez, az ábrázolástól való elfordulást, azt más művészeti ágak is magukon viselik. Ennek ellenére ajánlatos, hogy minden szakmabeli és minden diák könyvtárában ott legyen.

TÓKEI ÉVA

A Monarchia a századfordulón. (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.) Szerk. Fried István. Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke 1991. 104.

A szegedi egyetem összehasonlító irodalomtudományi tanszéke – tudhatóan – a hazai irodalmi Monarchia-kutatások egyik jelentős központjává vált. Módunk volt a tárgyban 1987 novemberében rendezett szimpózium eredményeit összefoglaló kötetet nemrégiben ismertetni (*Helikon* 1992. 1. sz.); ezúttal tehát az a feladat hárul a recenzensre, hogy az újabb, 1990 novemberében rendezett eszmecsere kiadvánnyá formált prezentációját mérlegelje. A kötet legfőbb érdeme, hogy több elemlyült, értékes előadást közöl, s mozaikszerűen elhelyezkedő közleményein túlmutatva fenntartja a kutatási program változatlan aktualitásának mint tudományszervező energiának a létezését. Ezt az impulzust bontja ki Fried István előszava, amely részben az előadások kezdeményeire, részben a tárgy eddigi hazai és nemzetközi szakirodalmára, s persze nem utolsó sorban saját kutatásainak felismeréseire támaszkodik. E programmatikus írás (egyúttal a még szerveződő szimpózium „előzetese” is) értékei kézenfekvőek, horizontja tág, szempontjai továbbgondolásra indítóan sokféleké; gyengéi – amelyeknek csak stílári köntöse a duktus időnkénti elhomályosulása – szinte a szerzőtől független alapproblémában rejlenek. Ez a probléma érinti a téma kutatása koncepciójának jelenkori státusát, a program kidolgozottságának mértékét, az alapvető megközelítések módszertani elveit.

Ez utóbbi nem egyszerűen a tradicionálisan művelt összehasonlító kutatások és a legújabb szemléleti irányzatok (pl. a hermeneutika) egymást csi-szólo összevetésének kötelmeire int, hanem a pozitivistá, a szellemtörténeti, az esztétikai, a stílus-és eszmetörténeti, az alkotáslélektani stb. vizsgálódás mérlegre tételeire is oly szempontból, hogy elégséges módszertani megközelítést tesz-e lehe-

tővé e gazdag variabilitás, nem hiányzik-e valami lényeges ebből az eszköztárból, például a történeti és a szociológiai szempont? Ha komolyan vesszük azt az állítást, hogy a Monarchia utóélete ma is élő képződmény, és széttekintünk ez „utóélet” jelen állapotán, vélhetően kiáltó igény mutatkozik a módszertani arzenál teljessé tételére.

A kötet szerkezeti egyenetlenségeit már a cím előlegezi. A *Monarchia a századfordulón* főcím olyan komplex fenomén, amelyet egy 104 oldalas tanulmánygyűjtemény nem képes megjeleníteni, nem csupán az extenzivitásra utaló megnevezés okán, hanem egyszerűen azért, mert az írások nem a Monarchiáról általában, hanem csupán annak irodalmáról szólnak, azaz az államalakulatnak egy szűk – noha számunkra igen fontos – szeletéről. Erre az alcím második fele utalna, de a kötet tartalmisága sokban kicsúszik e megjelölés alól is. (Ferenczi László, Wenner Éva, Szkárosi Endre, Kolta Magdolna különben érdekes írásai dokumentálják ezt. Goretity József kitűnő Szologub elemzését pedig már maga a szerkesztő is végképp a Függelékbe utalva tudta csak elhelyezni.) Nem szerencsesebb a helyzet, az alcím első felével sem. A Monarchia-irodalmak terminus vélhetően arra kívánt utalni, hogy itt a Monarchia különböző népeinek nyelvén írt irodalmakról lesz szó, akár önelvűen, akár összehasonlító vonatkozásban. Ha valóban ezt akarja jelenteni ez az alcím-rész, akkor annak többé-kevésbé megfelel – noha részaspektusokat tárgyal – Vajda György Mihály nagyívű ismertetése a Rudolf trónörökös által kezdeményezett *Az Osztrák – Magyar Monarchia írásban és képből* sorozat irodalmi körképéről; Fried István szellemes tanulmánya Márai és Krléza Monarchia-élményéről; vagy akár Szkárosi Endre írása is, A *fekete zongora* invenciózus elemzése. A téma lehetséges végtelen tartományához képest ezek a fontos írások persze csupán jelzések, egy virtuális nagy egész mozaikjai lehetnek. Éppúgy, mint a kifejezetten a Monarchiáról szóló receptív irodalmiság igényeinek megfelelő írások, így Martonyi Éva (*Az Osztrák – Magyar Monarchia és a franciák*) és Alois Woldan kiemelkedően érdekes írása (*A cs. és kir. hivatalnok a jelenkori lengyel irodalomban*).

Woldan és Peter V. Zima előadásai nem a szegedi szimpóziumon hangzottak el (amelyet váltakozva hol értekezletnek, hogy konferenciának minősít a szerkesztő), hanem a budapesti Osztrák Kulturális Intézetben. Hozzávónásuk a szegedi eszmecsere anyagához nem csupán bölcs szerkesztői lelemény, hanem a kötet nyereségeként paradox módon arra a hiányra is utal, amelyet fentebb érintettünk, s

amelyből a kiadvány szerkezeti-tematikai egyenetlenségei is származnak. Ez pedig egy olyan program létezése, amelyről Vajda György Mihály tesz említést előadásában: a *Monarchia összehasonlító irodalomtörténetének megírása*, „amely – úgymond – mint gondolat még ma is messze van attól, hogy testet ölthessen”, illetve egy ilyen – nyilvánvalóan hazai és külföldi szerzőkre rámaszkodó, kollektív erőfeszítésekkel elkészítendő – mű aprólékosan kidolgozott terve, amely mint mágnes a fémreszeléket a fő célkitűzés irányába vonzza, rendezi el a részadalekokat. E bizonytalán létező vagy kívánatos terv kisugárzásának enyhébb intenzitása okozza, hogy a legutóbbi szimpozium, azaz a jelen kötet anyaga összességében töredékesebb, inkább spontánul adalékszerű, mint a megelőzőé volt. Bármilyen nagyratörőnek látszik is egy ilyen program kidolgozása, s bármennyire jelentős hazai és külföldi előmunkálatokról tudunk, a kutatásszervezés csak ezzel az összefoglaló célkitűzéssel tudja biztosítani azt a húzóerőt, amely felszínre hozza a témához kapcsolódó teljes tudásanyagot.

S hogy ez a tudás milyen mélyrétegeket tud megmozgatni, azt a kötet két „tartóoszlopnak” minősíthető írása, Kiss Endre (*Emancipatív individualizmus és európai modernség*) és Peter V. Zima (*Hašek és Kafka: ambivalencia, bírálat és válság*) tanulmányai jelzik. Már az előző is érinti a korszak és a geográfiai övezet egyik alproblémáját, a modernség témáját, anélkül, hogy a későbbiekben is bárhol konkretizálva legyen ez a kardinális fogalom. Jelentősége a Monarchia irodalmainak korában és a későbbiekben is – mint viszonyítási pont – oly nagy, hogy lehetetlen elfogadni a „posztmodern tudományosság” irtózását a fenomenológiai körvonalazottságtól. Kiss Endre tanulmánya Georg Brandes és Arthur Schnitzler levelezését elemelve a modernség mindenesetre egyik döntő mozzanatára vet fényt (Nietzsche szerepét is érintve), amikor a modernséget a XVIII. századi felvilágosodás örököséiként értékeli, és „az individuum mozgásterének, alkotó potenciáinak felszabadításában” jelöli meg szerepét. Peter Zima reveláció értékű írása Kafka és Hašek művének összevetésével a Monarchia irodalmi, pontosabban kulturális légköre, sőt „életérzése” lényeges vonásait villantja fel; egyúttal „jövöbelátó” intuícióval döbent rá arra, hogy a modernség fékezett kiteljesedésének korában, a Monarchia századelői viszonyai közepette feltűnnek azok a mozzanatok, amelyek – már az izmusok robbanásszerű feltűnése előtt – sok tekintetben a *posztmodern* létérzékelés jeleit előlegezik. Bizonyítékául annak, hogy a mo-

demtség – *avantgarde* – *posztmodern* sor nem tiszta linearitásban jelenik meg. Ha nem becsljük le teljesen a történeti szempont szerepét, képzelműnket megragadhatja, hogy azok az erők, amelyek a Monarchiát szétrobbantották – a kétféle totalitarizmus intermezzója után – a jelenkori világban félelmetes erővel törnek fel újra, bizonyos értelmű egységbe vonják a századot. Kaskáról és Hašekről szólva közli Zima: „a szubjektum hajótörését szemlélteti az egyik, mivel a zűrzavaros valóságot sem földeríteni, sem ésszerű eszközökkel legyőzni nem képes; a másik mivel azonosul az ambivalenciával és semmissé tesz minden kísérletet, amely beszélő és cselekvő szubjektumként az ideológia révén akarja meghatározni. Az ambivalencia Kaskánál a kultúra válságának lényeges aspektusa (az értékek és a szubjektivitás válságáé), Hašeknél pedig a bírálat és a szatíra eszköze. „Josef K. racionalista törekvései” ebben a világban viszonylagossá válnak, tudnia kell, hogy „az Írás változhatatlan”, előlött érzett kétségbeesése karneváli ambivalenciába merül.

A kötet legjobb írásai tehát gazdag és kimeríthetetlen anyag jelenlétére utalnak; a kompozíciószerkezeti problémák pedig a nagyívű rendszerezés kötelmét róják a kutatási program felelőseire. Szükséges megemlítenünk, hogy a kiadvány a szerkesztői gondosság tekintetében előbbre lépett a megelőzőhöz képest, például most már csupán két esetben szerepel tévesen Hofmannsthal neve.

ILLÉS LÁSZLÓ

Takács Ferenc: T. S. Eliot and the Language of Poetry. Budapest, Akadémiai Kiadó 1989. 149. (Studies in Modern Philology. 6.)

A *Studies in Modern Philology* című sorozat hatodik darabja fontos könyv, és egy apró változtatással: pontos könyv. Pontos, mert a T. S. Eliot irodalomértésében központi szerepet játszó, és a könyv vezérgondolatául is választott fogalmat, „az érzékelés széttagolódását” (dissociation of sensibility) rendkívül alaposan járja körül, és több helyütt kiegészíti a róla alkotott fogalmunkat. Tudjuk, Eliot a sokáig lenézett és ellejtett XVII. századi metafizikus költészet értékeinek újralfelfedezésével ártira az angol irodalom ez után következő történetét: a metafizikus érzékenység központi értékévé emelésével a Miltonnal, Drydennel, majd a neoklasszikus költőkkel kezdődő korszak az irodalom nyelvének fokozatos szegényedéseként, a hajdan volt egységes érzékelésmód felbomlásaként tűnt föl. Talán kevésbé vagyunk tudatában, hogy Eliot

nézeti, történeti és poétikai értelemben mennyire előkészítettek voltak: Browningtól, Wordsworthtól az amerikai Poe, Longfellow, Emerson, Thoreau és Emily Dickinson pályatársi érdeklődéséig, valamint az A. Grosart és később H. Grierson kiadásai kellette akadémiái figyelemig sok párhuzamos jelenségre hívja föl a figyelmünket a könyv.

Az Eliot irodalomtörténeti elképzeléseit ért kritikák (R. Tuve a reneszánsz poétikai elveinek az Eliotétól való elütésére hívja föl a figyelmet, de következtetéseiben egyetért vele, míg F. Kerdone a romantikus nyelvideálhoz való kötődését bírálja) számbavevete után Takács Ferenc joggal állapítja meg, hogy az elmélet egyes hangsúlyai, az artikulálás módja és mindenek előtt hosszan tartó hatása különleges helyet biztosít Eliot elképzelésének a hasonló elméletek között.

Eliot teóriája voltaképpen egyszerűen összegezhető: egy bizonyos történeti időszakban az érzékelés egységes módon, érzés és gondolat, érzéki élmény és intellektuális reflexió szétválasztása nélkül működött, amely érzékelés alkalmasabb volt a költői nyelvhasználat számára, s így az érzékelés széttagolódása a jellegzetes költői nyelv elsorvadását és a tudományos nyelv logikai diskurzusához való közelítést eredményezte. Eliot ezt az időszakot az ipari forradalommal felerősödő polgári fejlődés előttré teszi, poétikai programmá emelve a visszatérést, az érzékelésmód egységesítését.

A számos kontextus – az „érezkelés/érzékenység” filozófiai fogalma, a költői és a referenciális-tudományos nyelv történeti szétválása, a radikális metafora, az érzékelés széttagolódását kísérő társadalmi-történeti fejlődés – felderítése kicsit más megvilágításba helyezi az elioti kritika egyik sarokkövét: Milton nyelve nem csak korábbi érzékenységet veszített, de ezzel veszélyesen közelített a költészet inorganikus, „díszítés”-felfogásához, s egyben a tudományos nyelv „prózájához” hasonult.

Az elemzés egyik legizgalmasabb érvelése az, amely szerint a költői nyelv egységességének széttagolódása végső soron párhuzamba állítható a Marx által leírt elidegenedés folyamatával, hiszen mindkét esetben a világhoz való egészeleges viszonyulást váltja föl a specializálódó, distanciáló viszony.

Megfordítva a fenti értékelést: nem csak pontos, de fontos könyv is Takács Ferencé. Fontos, mert a kritikátörténeten túl, ki nem mondvá, számos, ma lényegesnek látszó irodalomelméleti problémát is felvet, felteszem, nem véletlenül. T. S. Eliot példájában például megírja egy nagy mítosz egy mozzanatát. Egy olyan mítoszét, Jean-Francois

Lyotard nyomán nevezhetjük „grand récit”-nek, amely a nyugati irodalomérték egyik „kulcstörténete”, s amely mára talán hitelét veszítette, de működésének megértéséhez és annak leépítéséhez szükséges a mítosz leírása. Arról a mítosztól van szó, amely a nyelvhasználat egy korábbi (mindig már korábbi) állapotában feltételezi a közvetlenséget, a költői természetességet, a nyelv előtti valóság pontos beszűremkedését a költészetbe. Eliot érzékelésl fogalma ennek a mítosznak a XX. századi fejezete. Ugyanilyen fontosnak látszik, természetesen poszt-saussure-i nézőpontból, a költészetnek mint kontextuális szóhasználatnak a felfogása: jól lehet tudjuk, a szimbólum mindig helyettesítés, reprezentáció, sohasem prezentáció, a könyvben Coleridge-ig visszavezetett felfogás, mely szerint a költői szóhasználat magára a szóra mint jelenlétre vonja a figyelmet, különös módon ímel a posztmodern irodalom egyfajta felfogására, mely szerint az önreflexív mű „magamutogató” nyelv, szemben a megelőző írásmód „rejtőző” nyelvével. (Az elmélet és terminológia Jerome Klinkowitzé.)

Ezért aztán nem csak pontos és fontos ez a könyv, de jól is használható: az intertextualitás logikáját használva, a XVII. századi metafizikus költőkről beszélő, a XX. század elejének kritikáját és művészetfelfogását képviselő T. S. Eliot „ürügyén” bekapcsol bennünket, olvasókat, a XX. század végi kritikus problémáiba és továbbgondolkodásra serkent.

KOVÁCS SÁNDOR

Correspondance de Michel de Ghelderode. I. 1919–1927. Édition établie, présentée et annotée par Roland Beyen. Bruxelles, Labor 1991. 511. (Coll. Archives du futur)

1991 novemberében jelent meg Belgiumban a Labor kiadó gondozásában Michel de Ghelderode levelezésének első kötete. A kötet anyagát Roland Beyen, a Leuveni Katolikus Egyetem professzora, a kiemelkedő Ghelderode-kutató gyűjtötte össze és látta el jegyzetekkel. Az itt található levelek 1919 és 1927 között íródtak, tehát a fiatal, pályakezdő Ghelderode-ról adnak hiteles képet. Ghelderode ekkor ugyanis még nem az a nagy levélíró, amivé csak 1930 körül válik egy belga polgári költő, Marcel Wyseur hatására.

Ez az első kötet 172 Ghelderode-levellet tartalmaz és 90 olyat, melyet hozzá írtak. Ghelderode levelei a szárnyait próbálgató drámaíró és elbeszélő kezdeti sikereit és kudarcait tükrözik. A huszonéves szerzőnek mintegy 120 levelezőtársa volt. Leg

többjük a belga művészvilág színe-javát képviselte – így például a kiváló esszéista Camille Poupeye és az ekkor már híres expresszionista festő James Ensor –, de akadunk köztük küllöldi ismeretség is. Az értékes levélpapírok dupla információval szolgálnak: egyrészt Ghelderode igazi művésszé való érését követhetjük nyomon, másrészt a 20-as évek belga avantgarde-jának viharairól kapunk helyzetjelentést.

A 20-as évek elején íródott levelekből kitűnik, hogy mennyire foglalkoztatta a fiatal drámaíró a hovatartozása. Flamand gyökerei ellenére francia neveltetése megakadályozta abban, hogy igazán megismerje szűkebb hazáját, Flandriát. Ekkor fedezte fel apránként a gazdag flamand művészetet és folkloort.

A levelekből azt is megtudjuk, hogy 1924-ig Ghelderode különösebben nem kötődött a színházhoz. (Addig inkább elbeszélőként, kritikusként revékenykedett.) A színházhoz való vonzódását az 1925–26-os évek hozták meg: régi flamand bábjátékokat rekonstruált és írt át ekkor. Azaz Ghelderode már végképp a színház műfaját választotta. Sok új levelezőtárs (színházi szakemberek, kevésbé ismert színműűrök) jelenik meg ezekben az években.

A nagy áttörést mégis a Flamand Népszínház-nak köszönhetette. Az avantgarde (expresszionista) és egyben katolikus Flamand Népszínházzal Ghelderode 1926-ban kezdte el azt a virágzó együttműködést, amely 1932-ig tartott. (A legnagyobb sikerekről a *Levelezés II. kötet* fog beszámolni.) Az első kötetben csak egy darabról hallunk, a *Képek Assisi Szent Ferenc életéből* címűről. 1927 elején a népszerű társulat – Flandria és Hollandia-szerzte – nagy sikerrel játszotta a művet. Ghelderode egy csapásra híres lett. Ezzel párhuzamosan azt is láthatjuk, hogy 1926 nyarától kezdve Ghelderode levelezése egyre jobban két személyre koncentrálódott: Johan de Meesterre, a Flamand Népszínház rendezőjére és Jan Boonra, a társulat titkárára. Főleg a J. Boonnal való levelezés volt a számottevő, hisz a titkár volt az igazi közvetítő ember Ghelderode és a társulat között. (Ghelderode eléggé ritkán látogatta saját színműveinek próbáit, előadásait.) Sőt, a fentebb említett darabot úgyszintén J. Boon fordította le flamandra. (A Flamand Népszínház franciául sohasem adott elő.) A kötet 151. levelében a drámaíró a következő instrukciót adja fordítójának: „Úgy tudom, hogy épp Ön fogja a darabot lefordítani, ezért azt szeretném, ha az a vallásos érzület, melyet beleszörtem a műbe, a lehető legtöbb költőiséggel fejeződjön ki; azzal a

költőiséggel, amelynek a titkát a flamand nyelv rejti magában.”

Ghelderode levelei ekkor még nem a nagy kiforrott stílusában íródtak, bár csírájában sok minden megvan már: mondatai ékesszólóak, itt-ott már ködbe burkolóznak. Főleg ez utóbbi vonás vetíti előre az érett ghelderode-i szöveget, amely egy sajátos hallucinációban lebeg.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a levelek szövegét, két dolog rögtön szembetűnik. Az első egy furcsa kontraszt: míg a fiatal lázadó művész attitűdje már-már anarchista jegyeket mutat, írása igencsak archaizáló és előszeretettel használja a következő archaizmusokat: *trépassement* (elhalálózás), *nonobstant que* (noha, bár), *goujut* (ripók), és még sorolhatnánk. A másik érdekesség az, hogy Ghelderode roppantul szereti a hosszú határozószókat (főleg *passé composé*-val), például: *merveilleusement* (csodálatosan), *prodigeusement* (csodásan, bámulatosan), *extraordinairement* (rendkívül). Persze azt még hozzá kell tennünk, hogy ezek az állítások nemcsak a levelek stílusára, hanem Ghelderode más akkori és későbbi szövegére is igazak, legyenek azok színdarabok vagy prózai művek.

Végezetül jegyezzük meg: a kötet előszavában Beyen professzor beszámol arról, hogy tudomása szerint Ghelderode pályafutása során legalább húszezer levelet és képeslapot írt. Ebből – miután maga a drámaíró sokat megsemmisített – csak hatezerte sikerült rábukkannia. Tervei szerint a drámaíró születésének 100. évfordulójára (1998.) sikerül majd kötetekben feldolgoznia mind a hatezer összegyűjtött levelet.

SMAJDA ZITA

Boris Pasternak and his Times. Selected Papers from the Second International Symposium on Pasternak. Ed. by Lazar Fleishman. Berkeley, Berkeley Slavic Specialities 1989. 423.

A Borisz Paszternák születésének 100. évfordulója alkalmából kiadott kötet a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban élő kutatók munkáit tartalmazza, és tulajdonképpen folytatása a franciaországi Cerisy-la-Salle-beli konferencia anyagát tartalmazó tanulmánygyűjteménynek, amely 1979-ben jelent meg Párizsban.

A könyv öt szerkezeti egységre tagolható. Az első két tanulmány azt a nyugat-európai, illetve orosz kulturális, szellemi, irodalmi közeget jellemzi, amelyhez Paszternák munkássága szervesen kapcsolódott pályája kezdetétől a *Zsivágó doktor* megírásáig. A második, terjedelmesebb rész tanulmá-

nyai Paszternák kortársaihoz, író, költő társaihoz (Cvetajeva, Hodaszevics, Brjuszov, Majakovszkij, Nabokov és Buharin) fűződő viszonyát vizsgálják. A tanulmányok többsége életrajzi adatok segítségével tárja fel a költő és az egyes kortárs művészek, illetve politikusok között kialakult többszintű kapcsolattrendszert, s ezzel irodalomtörténeti és „történelmi” szerepének pontosabb behatárolására szolgálhatnak adalékokat.

A kötetben ezután műelemző tanulmányok következnek, amelyek egyik része Paszternák költészetét, másik része pedig a *Zsivágó doktor* című regényt választja elemzése tárgyául.

A konkrét műelemzések közül, de a kötet tanulmányai közül is kiemelkedik Bayara Arutyunova munkája, melynek címe *A hang mint tematikus motívum Borisz Paszternák költői rendszerében*. E tanulmány folytatása a cerisy-la-salle-i kötetben megjelent dolgozatnak, ahol Arutyunova a művészi tér- és időszerkezetet elemzi Paszternák korai lírájában, s amely máig a Paszternák-szakirodalom egyik legfontosabb tanulmányának tekinthető.

Jelen munkájában B. Arutyunova helyreállítja az arányokat azáltal, hogy a Paszternák-művek értelmezésében sokszor aránytalanul túlhangsúlyozott vizuális befogadás mellett kiemeli a világ auditív befogadásának, s ezáltal a versek hangzásvilágának, a hangok szemantikájának jelentőségét. A hang Paszternák korai költészetében (Arutyunova Paszternák első négy kötetét tekinti át) motívumként kezelendő; „a hang a szövegben szemantizálódik, beépül Paszternák poetikai rendszerébe és a költői gondolat kifejezőeszközévé válik”.

A kötet következő részének tanulmányai a *Zsivágó doktor* című regénnyel foglalkoznak. Az öt *Zsivágó*-tanulmány közül négy a regényt ért kritikai megjegyzésekből indul ki. Ezek közül a legfontosabb a regényben megfigyelhető stílusbeli egyenetlenség, az epikus szerkesztőelv hiánya, a műfaji behatárolhatatlanság problémája. A szerzők tehát e jelenségekre próbálnak magyarázatot találni, s bár különböző utakon és módszerekkel, de nagyon is hasonló eredményekre jutnak a regénykompozíció szerkesztőelveire vonatkozólag. (Vö. H. Birbaum, B. Gaszperov, A. Szinyavszkij, E. Mossmann tanulmányait.) A regényelemző tanulmányok közül mindenekelőtt Borisz Gaszparov munkájára hívnám fel a figyelmet.

A szerző a regényszerkezet kontrapunktikus felépítését tartja a kompozíció legfontosabb szervező elvének. Ezzel B. Gaszparov a regényszerkesztés jellegzetesen XX. századi típusára hívja fel a figyelmet, ahol a zenei téma, a zenei alapelemek közül

néhány, például a polifónia és az ellenpontozás nem agyaga a szövegnek, hanem struktúrateremtő elv.

Ez értelmezhető a lineáris időfelfogás meghaladásának, illetve az *Elűnt idő nyomában* végzett útkeresés egy állomásának. B. Gaszparov a regény szerkesztőelvének egyéni, egymástól elszigetelt példákkal való bemutatása után azt vizsgálja, „hogyan kontrapunktikusan szerkesztett vonulatok hogyan hatnak egymásra kibontakozásuk folyamatában, s hogyan alakul ki az összefonódások sorából a mű egységes szövete”.

A szerző a zenei szervezőelv mellé más formákat is felsorakoztat, amelyek véleménye szerint a regényszerkezet alakulásában szerepet játszanak. Ezek pedig B. Gaszparov meghatározása szerint a „kontrapunktikus gondolkodásmoделlek”. Így például felfedezhetők a regényben olyan filozófiák alapelvei, amelyek a pozitívista áramlat ellenpólusainak tekinthetők a század elején: Fjodorov és Bergson rendszerének bizonyos elemei, illetve a platóni metafizika egyes tételei. Jelen vannak a regényben a századforduló tudományos forradalmának olyan elméleti nyomai is, amelyek az ember tér- és időszemléletét gyökereiben megváltoztatták.

A népköltészeti alkotások poetikai sajátosságai és a bennük kifejeződésre jutó tudatforma egy lehetséges, ideális kulturális modellt jelentett Paszternák számára abban az értelmezésben, hogy a népköltészet szoros kapcsolatban áll a keresztény hagyománnyal, annak népi és irodalmi változatával egyaránt – állapítja meg B. Gaszparov.

Az imák, a szent szövegek vulgarizálódása, torzulása végül is az első, az eredeti mélyebb jelentéshez való visszatérést eredményezi.

B. Gaszparov a regény stilisztikai egyenetlenségeit a fentiekből egyenesen következő, tudatosan létrehozott és végigvitt sajátosságnak tartja, mellyel Paszternák tagadta és elutasította a kor esztétikai kánonjához való alkalmazkodást.

A. Szinyavszkij emelkedett nyelven megírt munkájában B. Gaszparovhoz hasonlóan a hagyományos jellem- és cselekményépítéstől eltérő sajátosságok közül a meghatározott vezérmotívumokra való rátalálást tartja a regényszerkezet egyik magyarázó elvének.

A kötet utolsó részében a Paszternák-életmű filológiai kutatásának újabb eredményeiről számolnak be a tanulmányok. Ezek között szerepel Paszternák eddig nem publikált rövid önjellemzése 1927-ből, ahol a korai művek szövegein végzett munkáról ír.

Ez a biográfiai jegyzet arról tanúskodik, hogy

a javítások célja nem a fiatalkori tapasztalatlan-ságok felülvizsgálata, hanem a korszak esztétikai elvárásaitól való még határozottabb elhatárolódás volt.

KLAUSZ ILDIKÓ

J.-P. Koenig: Le théâtre de Jacques Rabemananjara. Paris, Présence Africaine 1989. 104.

J.-P. Koenig alig több, mint száz oldalas bemutató-ismertető opusa csak Rabemananjara színdarabjainal foglalkozik. Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy egy aránylag részletes, jó életrajzi áttekintést adjon az író életéről, amelyben megismerkedhetünk azokkal a momentumokkal, amelyek alkotói, emberi és politikai fejlődését irányították és meghatározták.

Rabemananjara a madagaszkári irodalom nagy szerzői triászának egyik alakja (a másik kettő a ma Párizs XIV. kerületében élő Flavien Ravaivo, illetve a fiatalon 1937-ben elhunyt Jean-Joseph Rabéarivelo). Drámái oeuvre-je jóval kevésbé ismert, mint költészete. Talán merész és túlzóan kategorikus a kritikusnak az a megjegyzése, hogy „...színházában... a politika semmilyen szerepet nem játszik, és semmilyen része nincs.” Hiszen végül is a könyv több részében-fejezetében mondja Koenig, hogy Rabemananjara drámáinak megírásával, bizonyos szereplőinek megválasztásával próbál hatni a malgas társadalomra, ha másképp nem, hát áttételesen, közvetett módon.

A malgasi realitásokat nem ismerő olvasó számára a könyv roppant izgalmas adatokat közöl Madagaszkár történelméről, etnográfijáról, törzseiről, folklorjáról, szokásairól, az öltözködésről stb., és utal azokra a legendákra is, amelyek Rabemananjara drámáit ihlették.

Koenig a francia irodalomnak Rabemananjara gyakorolt hatásával is foglalkozik. A malgas író-költő nagy tisztelője a klasszikus XVII. sz.-i irodalomnak, Racine-nak és Corneille-nek. Három

drámája közül az első – *Les dieux malgaches* – a legklasszikusabb, ez Corneille erős hatását mutatja; második drámája – *Les boutries de l'aurore* – már érezeti a szerző azon szándékát, hogy megpróbáljon eltérni ettől a hagyománytól; s végül a harmadik dráma – *Agapes des dieux, Tritriva* – már a teljes szakítás jegyében született. Igaz, ebben a kritikusok viszont a XX. sz.-i Giraudoux *Ondine* c. drámájának erős hatását mutatják ki.

A továbbiakban a könyv Rabemananjara tragédia- és ehhez kapcsolódóan istenfelfogását elemzi, az istenek szerepét és súlyát a malgasi ember – és így Rabemananjara – életében. Igaz a kritikusnak az a megállapítása, hogy „... Rabemananjara színházában a tragikus hős mindig olyan helyzetben kénytelen szembenézni, amely túllép rajta, és amelyet nem tud kikerülni...” Rabemananjara a szerelem erejében hisz, mivel a malgass embert elsősorban a szenvedély és az érzelem vezeti, nem az ész.

Ami Rabemananjara stílusát illeti, Koenig kiemeli, hogy „... valóságos sétát tehetünk a francia irodalomban, a klasszicizmustól a szimbolizmusig a romantikusokon és a parnaszistákon át...” Majd a szereplők neveinek elemzése után a kritikus felsorolja Rabemananjara érdemeit és rámutat helyére a malgas irodalomban. Őrá is érvényes az a „hibrid” helyzet, amely a többi, Franciaországban letelepedett, vagy ugyan otthon maradt, de francia kultúrával teljesen átítatódott afrikai szerzőre, hogy se nem franciák, se nem malgasiak (vagy afrikaiak – antillaiak). Rabemananjara ugyanakkor az első malgasi tragédiaíró, aki francia nyelven ír, ráadásul egyik drámájában alexandrinusokban! De úttörőnek tekinthető abban is, hogy elveti az ősök szokásait, s igyekszik megszabadulni az istenek bényító hatásától.

A könyvet bibliográfia és név-, illetve tárgymutató zárja.

KUN TIBOR

1

KRÓNIKA

III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – Külföldiek Magyarországon

(Szeged, József Attila Tudományegyetem 1991. augusztus 12–16.)

A Hungarológiai Kongresszus közel háromszáz előadása kiadásra előkészített kéziratként várja, hogy megjelenésével felidézzen több illúziót, amellyel az elmúlt másfél év jórészt leszámolt. Egy-két év távlatból sem bizonyult elavultnak vagy érdektelennek a gondolat: a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság nemzetközi (nem pusztán magyar) – az azóta elhunyt Klaniczay Tibor vezénylete – szellemi műhelyeinek képet kellene formálniuk arról, hogyan illeszkedtünk be Európa népeinek sorába, hogyan éltünk együtt nyelvünkben, néprajzunkban, irodalom- és művelődéstörténetünkben; történelmünk fordulópontjain hogyan dolgoztak együtt magyarok és nem magyarok eszmék megvalósításában, vagy éppen megvalósulásuk megakadályozásában.

A 31 országban nevelkedett, a magyar kultúra múltjának (jelenének) történetével foglalkozó közel 600 fős nemzetközi tudós-sereglet megpróbálkozott azzal, hogy – egy-egy esetr tanulmánnyal példázva – általánosabb érvennyel keressen választ az előző bekezdésben említett diszciplínák feltette kérdésekre. Az illúzió az volt – mint történelmünkben már sokszor; azt hittük –, a válaszokra talán nem csak a szakma kíváncsi. Mindenesetre megmarad számunkra az a remény, amelyet a Kongresszus záróaktusaként megrendezett, a Nemzetközi Filológiai Társaság közgyűlésén megválasztott főtitkár, Jankovics József fogalmazott meg: ha kötet formában megjelennek az előadások, azok tanulságai legalább a tudományos köztudatba bekerülnek.

A hungarológia – hasonlóan több más nemzet önismereti tudományához – Magyarországon is a nyelvészettel nőtt ki az eredetkutató nyelvészetből. A Kongresszus programját tervezve a szervezőbizottság a legtágabban értelmezett kapcsolattörténetre helyezte a hangsúlyt. A nyelvészetet tekintve tehát egyes nagyobb egyéniségek külföldi, illetve magyarországi tevékenysége (Bundenz József, Róheim Géza, Petőfi S. János, Louis Hjelmslev stb.); az eredettel összefüggő kérdések; a nem magyar nemzeti nyelvészeti iskolák hatása a hazai nyelvtudományra, illetve a miénk a másokéra (pl. a magyar nyelvészet szerepe a török nyelvújítási mozgalomban) kerültek elsősorban megvitatásra. Emellett a nyelvi együttélések (a történelmi idővel mérttől a vendégmunkások anyanyelvi műveltségéig), illetve a magyar mint idegen nyelv tanításának gondoljai adták a témát a két nyelvészeti szekció munkájában résztvevőknek.

A nyelvész plenáris előadást Petőfi S. János tartotta *A szemiotikai szöveg tan mint határtudomány (Szöveg-tani kutatás magyar szociokulturális háttérrel)* címmel. A személyében is peregrinus tudós életművével s ezzel az előadásával is szép példáját adta annak, hogy magyarországi indíttatással hogyan lehet és kell élni az európai tudományosság módszereivel, dinamizmusával, s sokszor (poszt)modernkedéseivel. Nem véletlen, hogy egy szekcióülés egészét tették ki az ő munkásságát elemző előadások.

A néprajzos plenáris előadás (Paládi-Kovács Attila: *Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása*) már címével is jelezte azt a problémát, amelyet a Kongresszus főcíme e szakmának jelentett. A *peregrináció* szóval a néprajztudomány nem igazán tud mit kezdeni. A kapcsolattörténet, a motívumok vándorlása, a szokásmigráció és egyes csoportok migrációja azonban olyan komoly, megtárgyalandó témákat adott, hogy több mint húsz előadás témája lehetett. A Szeged és környéke néprajzának, népi kultúrájának témakörei csak ezután kerülhettek sorra – ez utóbbi kérdéskör a Kongresszus helyszínére tekintettel került a programba.

A Bécsben, 1986-ban megtartott II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson kiválasztott helyszín és téma jelentős mértékben két Szegeden élő tudós (Ilia Mihály és Keserű Bálint) iskolateremtő munkásságának elismerése volt.

A szekcióra bontás – örvendetesen a bőség zavarában – nem tudott igazán sikeres lenni. Lehetett volna vezérfonalul választani egyes irodalmi, szellemi áramlatokat (romantika, liberalizmus, irodalmi naci-

onalizmus, irodalmi szecesszió, avantgarde stb.). Ugyanígy az egyes nemzeti irodalmak és a magyar irodalom egymásra hatásának története (nagy személyiségek utazásai, hatásuk más nemzet gondolkodói író-körök, iskolák stb.) erővonalai mentén is elrendezhetőek lettek volna az előadások. Végül ez utól és a kronológia keveréke lett a rendező elv.

Így a középkori és kora-újkorai kapcsolattörténet két szekció teljes kongresszusi munkaidejét kitöltötte. Az e témakört bevezető plenáris előadást (Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek peregrinációja a középkorban és a korai újkorban*) az európai felsőoktatási műhelyekben tanult erdélyi hallgatók összetételén (területi, konfessionális, szociális stb.) vizsgálata mellett a peregrinációs irányok változásának felvázolását is elvégezte. Ez önmagában az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának „kis története”, illetve történetének váza. Ezt a vázát töltötték ki az odafigyeléssel megválaszott előadók résztermái (a domokos rend tudományközvetítő szerepéről a peregrináció-elméleteken át néhány nagy egyéniség utazásán történetéig). Az összefoglaló – csak az erdélyi diákokra korlátozódó – statisztika pedig úgy egészítődött ki, hogy külön elemezték az angliai, a németalföldi, illetve az egyes városokba (Franecker, Heidelberg, Rostock stb.) irányuló tanulmányi célú vándorlást.

Nem sikkadt el annak a nagyon fontos kérdésnek a vizsgálata sem (s ez már nem csak a középkor illetve a XVI–XVIII. századra vonatkozik), hogy a hazatérő diák, tudós itthoni tevékenységében hogy látszik, hol tapintható a külhonban eltöltött idő tanulása (a XVI. századi erdélyi humanisták politikai kultúrpolitikai szerepe, a hazatértek zenei kultúrája, egy-egy versforma hazai elterjesztése stb.).

Richard Pražák plenáris előadásként tartott referátuma (*Magyar – cseh kulturális kapcsolatok az állami alapítástól a XIX. század közepéig*) a címe alapján látszólag résztema, nagyobb szekcióelőadás. A brüner tudós mondanója azonban jól mutatta, hogy a művelődéstörténet kutatása – s különösen a régebbi korokra igaz ez –, annak ellenére, hogy történészek, irodalom-, zene-, művészet-, technika- stb. történészek művelik (vagy éppen ezért), *önálló diszciplína*.

A Kongresszus idején két olyan keretrendezvény is volt, amely megpróbálta a szakmai együttműködés példászerű hungarológiai együttműködéssé változtatni: legalábbis kísérlet történt rá. Az egyik ilyen vita a hazai hungarológiai intézmények együttműködésének tervezetét tette tárgyává, a másik a hungarológiai központok vezetőinek világtalálkozója volt. Sajnos e keretrendezvények sikeressége nem hasonlítható az egyes hungarológiai szakmák belső eredményességéhez – ideértve az olyan szekciókat is, amelyek ki jeztet a hungarológiát magát, mint részben elkülönült tudományterületeket (hungarika-információ, hungarológia az egyes külföldi egyetemeken stb.), vizsgálták.

A Kongresszus óta a „karmester” magunkra hagyott bennünket: elhunyt Klaniczay Tibor. A III. Hungarológiai Kongresszus remélhetőleg hamarosan megjelenő anyaga intően fogja megidézni alakját.

Monok Istv

Beszámoló a „Les ennemis de Diderot” (Diderot ellenségei) címmel megrendezett konferenciáról

(Párizs, 1991. október 26–26.)

A Diderot-Társaság a Sully palotában tartott évi taggyűléssel összekapcsolva szervezte meg ezt a konferenciát. A merészen, talán kicsit provokatívan választott téma sok Diderot-kutatót ösztönzött előadást tartására, nagy közönséget vonzott, bár voltak olyan vélemények, hogy a Diderot-bírálatok helyett tal Diderot műveivel kellene foglalkozni. Hiszen Diderot a XVIII. század nagy alakjai közül a legmostohább sorsú író-filozófus, műveit kortársai és az utókor is kevésbé ismerték. Igazi felfedezése csak halála után száz évvel indult meg: összes műveinek kritikai kiadása máig sem fejeződött be egészen (*Oeuvres complètes* Édition Dieckmann-Varlot, Paris, Hermann, 33 tervezett kötet 1975-től kezdve); az első nemzetközi Diderot-bibliográfia a közelmúltban jelent meg (F. A. Spear: *Bibliographie de Diderot*, Répertoire analytique international. Genève, Droz I. köt. 1980. II. köt. 1988.); az 1985-ben megalakult Diderot-Társaságtal létrehozott, félévenként egyszer megjelenő folyóiratban (*Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* 1986-tól publikált sok ismeretlen Diderot-levél és -szöveg is mutatja, hogy sok még a feltárnivaló. Azokban a fenti gondok is mutatják, hogy a konferencia egy napjainkig aktuális jelenség megfejlesztésére invitálta, amikor Diderot műveinek nehezen érthető ellenséges fogadtatását jelölte meg témaként.

A szervezők nagyszerű előkészítő munkájának eredményeként a hallgatóság már a megnyitó előtt kézvehette az előadások rövid összefoglalóját. A témák logikus csoportosítása lehetőséget adott vitára és társulásokra a XVIII. századi, a forradalom alatti és a XIX–XX. századi visszhangokat illetően.

Diderot kortárs-bíráói főleg az *Enciklopédiát*, illetve a *Filozófiai gondolatok* és a *Level a vakokról* címűt támadták, azaz tulajdonképpen nyomtatásban megjelent filozófiai műveit. Elsősorban vallás- és egyetlenségét bírálták és az esetek nagy részében Diderot válasza sem maradt el, aki a tudományos ára képtelen, ám annál agresszívabb ellenfeleit legfeljebb arra tartotta érdemesnek, hogy neveltségessé tegyék őket a *Rameau unokaöccsében* vagy egyéb műveiben. Az első előadások Gauchat abbé (S. Albertan-ppola), dom Chaudon (J. N. Pascal), Nicolas-Sylvestre Bergier (R. Morin), Chameix, valamint a legártóbb ellenfél: Palissot (P. Benhamou és C. Donato) Diderot ellen viselt harcát mutatták be. Palissot ran szellemi vetélytársnak tekintette magát, Diderot-hoz méltó ellenfélnek kortársai közül azonban leg-ebb Falconet tekinthető, akivel művészetkritikáról és az utókor ítéletéről vitázott (B. Fort), de nála is ább Voltaire és Rousseau, akik többek között a véletlen szerepének elfogadása miatt bírálták Diderot zófiját (A. Ibrahim).

A korabeli külföldi fogadtatást R. Rey két svájci tudós: Haller és Bonnet levelezésében elemezte, akik *Enciklopédia* egész koncepcióját megkérdőjelezték (részlet is vettek a svájci, átdolgozott kiadásban, amely magyar protestánsok körében is elterjedt). A magyar fogadtatásban részben Teleki József gróf svájci tarkodása, részben a belga és az olasz jezsuiták Diderot-bírálati játszottak szerepet: hatásukra a protes- is és a katolikus magyar szerzők hitvédő írásaiban Diderot is a „veszedelmes” ellenségek közé került nke O.). Lengyelországban paradox módon inkább a felvilágosodás elterjedéséhez járultak hozzá a derot-bírálatok, ami részben a majd félévszázados késéssel is magyarázható (M. Skrzypek).

Diderot recepciójának második jelentős szakaszát a forradalom terrorjáért a felelősséget a filozófusokra ítő írások jelentik. Az angol visszhangban (A. Thomson) és a francia kritikusok írásaiban Diderot lesz egyik fő céltábla, ráadásul Voltaire-től és Rousseau-tól eltérően nemcsak filozófiáját ítélik el, másodran-íróknak is bélyegzik. La Harpe, Joubert és Chateaubriand (F. Guittou), Mallet du Pan (F. Weil), Bonald (Gengembre) Diderot-bírálati árnyalták a századforduló általános ítéletét. A vita Diderot körül a szá- l végén újra fellángol, de újraértékelés helyett új bűnökkel rónak fel neki: Barbey d'Aurevilly politikai méit anarchistának, filozófiáját nihilistának bélyegzi (R. Trousson), Faguet tehetségét és humanizmusát rtyja (M. Buffat). G. Viard érdekes előadást tartott a Langres-ban kiadott pamfletek megszületésének gylatáról, amelyek a város neves szülöttét megbélyegezték mint az ifjúság megrontóját; érvelésükben itvédelem, a poroszellenességtől felfűtött hazafiasság, az antiszemitizmus elkeseredett és elfogult vitázó leme rosszindulatú együtttest alkotott. M. Mopin a századforduló Diderot-képének egyik érdekes as- tusát villantotta fel: parlamenti felszólalások és szavazások részleteiből mutatta ki, hogyan fordította mással szembe a radikális és szocialista baloldalt és a mérsékelt, monarchista jobboldalt a Diderot szüle- nek kétszázadik évfordulója megünnepléséről folytatott vita. (Nevezetesen az a javaslat, hogy Diderot tvait a Pantheonba helyezték. A következő évfordulón, 1984-ben derült csak ki, hogy a vita tárgya színtüleg 1794-ben eltűnt.) Diderot XX. századi értékelésével csak egy előadás foglalkozott, amely a xista filozófia Diderot materializmusát leegyszerűsítő, félremagyarázó elméleteit elemezte (G. Filloux). Az előadások sok új kutatási eredménnyel gazdagították az eléggé hiányos Diderot-recepciót, töre- ességükben is jól mutatva, hogy Diderot filozófiáját, szabad gondolkodását, különösen a történelem ntős fordulópontjain, megpróbálták elhallgattatni, félremagyarázni, meghamisítani. Diderot „ellensé- ől” szölv tulajdonképpen állandó jelenlétéről, gondolatainak aktualitásáról beszélt minden résztvevő. konferencián elhangzott előadásokat külön körterben jelenteti meg a Diderot-Társaság, *Anne-Marie uillet* gondozásában.)

Rákóczi-kori emlékülés.

Szathmári Király Ádám. 1692 – 1992

A naplóíró udvari apród 1711 márciusában távozott lengyel földre; 1713 januárjában kötöttek ki Rákóczival a francia partoknál, s 1717 áprilisában Bécsből tért haza szülőföldjére. Tizenkilenc éves korában elkezdett naplókönyvében híven megörökítette rövidebb lengyelországi s több éves franciaországi tartózkodásukat, inkognitóban élő urának mindennapjait. Naplójegyzetei a Rákóczi-emigráció Törökország előtti időszakának ritka érdekességű forrásává váltak. Kimenetelüktől kezdve együtt volt két évvel idősebb apródtársával, Mikes Kelemennel, aki később – más formában – szinte folytatójává vált Szathmári Király 1717 elején megszakadt útinaplójának. A világlátott s művelt ifjú születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen (Boldva, 1992. július 11 – 12.) az egész kérdéskörön belül különös hangsúly esett a naplóíró idegen országokban tett megfigyeléseire, lengyel és francia művelődéstörténeti vonatkozásaira, az őket körülvevő városi (Lwow, Toruń, Dancka, Rouen, Párizs) és udvari (Versailles, Marly, Rambouillet stb.) társadalmi környezetre. A peregrinációnak is beillő külföldi utazások és a különféle intézményekben tett látogatások, könyvek sorban hozzájárultak a nemes apród és társai életszemléletének tágulásához, új európai műveltségi eszmények megismeréséhez. Az előadások kiterjedtek a boldvai román kori bencés apátság, a mai református templom történetének (Valter I.), a naplóíró élettörténetének és naplókönyvének újszerű tanulmányozására (R. Várkonyi A., Hopp L., Benda K., Kiss D.). Szathmári Király Ádám ismét előkerült eredeti naplókéziratának szakszerű kiadási lehetősége is fölmerült, ami hazai és külföldi szemszögből egyaránt értékes kezdeményezés.

Hopp Lajos

Művészettörténeti Füzetek 20. 1971 – 1991

A társtudományok területén, az irodalom és a társművészetek összefüggésében, az összehasonlító művészet- és irodalomtudomány szemszögéből kiemelkedik az MTA Művészettörténeti Intézetének immár huszadik számozott köteténél tartó, két évtizede megjelenő *Művészettörténeti Füzetek* kiadványsorozata. Jóllehet a művészeti korszakok kutatásában a művészettörténet sajátos szempontjai érvényesülnek, az egyes kötetek tanulmány- és forrásanyaga s általában bőséges képmelléklete, más tudományágak, így az irodalomtörténet szempontjából is hasznosítható. A magyarországi fejlődéstörténet, társadalmi átalakulás és a művészetek összefüggéseinek elvi s módszertani problematikája általános tanulsággal szolgálhat a művelődéstörténet, az irodalmi kultúra történeti s elméleti kérdéseivel foglalkozóknak is.

Érintkezési pontok, analógiák keresésére ösztönöznek az esztétikai, a stíluslelemző, a tartalmi s szemléleti téren érdeklődést keltő tanulmányok; az építészetre, a képzőművészetek (elsősorban az ábrázoló művészetek: a festészet és a szobrászat, a grafika s az iparművészet) ágazataira kiterjedő írások. Vannak közös művelődést igénylő határterületek, mint a művelődés, az oktatás, a könyv és a könyvtár (pl. Sz. Koroknay É.: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* 6. sz.), a műgyűjtés és a mecénatura (például Belitska-Scholtz H.: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás.* 17. sz.), az ikonográfia, a közönség stb. Bizonyos irodalom és művészettörténeti irányzatokra jellemző a művészetek egymásra hatásának és összefüggő fejlődésének a szemlélete. Egy művelődéstörténeti vagy művészi korszak arculatának jellemzéséhez szükséges a különböző művészeti ágak összehasonlító vizsgálata, komplex tanulmányozása; különösképpen a régi korok egyetemes stílusa és társadalmi tudata relációjában, a középkortól a reneszánszon át a barokk századokig. A füzetek sorában fölmerülnek általános tudománytörténeti tanulságok, a művészet, az irodalom és a társadalom kölcsönhatásának bonyolult kérdései, az ízlésváltások meghatározó szempontjai (pl. Vayerné Zibolen Ágnes: *Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon.* 5. sz.), valamint a különféle rétegek magatartásának, a befogadás folyamatának elemzésre váró problémakörei.

A különféle korszakok és századok között megoszló füzet sorozatban több szám jutott a megélt XVIII. századi kutatások eredményeinek publikálására. A felvilágosodás hatására a festészetben mutatkozó felvilágosodási tendenciák és szemléleti változás izgalmas problematikája (Galavics G.: *Program és műalkotás a 18. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása.* 2. sz.) mellett az építőművészet kapott hangsúlyt (Kelényi Gy.: *Franz Anton Hillebrandt, 1719 – 1797.* 10. sz. – Cs. Dobrovits D.: *Építkezés*

a 18. századi Magyarországon. *Az uradalmak építésze.* 15. sz.); általános stílustörténeti vonatkozásokban is érdekes építészeti téma (Boros L.: *A pécsi székesegyház a 18. században.* 18. sz.) az egyik legrégebb hazai székesegyház újjáépítése, a barokk érvényre jutása román kori és gótikus stílusú építészeti elemek megőrzésével. Művészettörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásai révén újdonsággal szolgál a külföldi utazók Magyarország iránti érdeklődésének földérítése, illetve útleírásainak feldolgozása (G. Györffy K.: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései.* 20. sz. Bp. 1991. 197. l. 141 kép). A XVIII. századi európai, elsősorban német, francia, angol és olasz szerzők útleírásaival a korábbi kutatás csak részben foglalkozott. A kötet együttes értékét a tanulmány, a jegyzetek s az eddig azonosított személyekkel és épületekkel kapcsolatos gazdag képanyag adja. Kölcsonös érdeklődésre számíthat a Művészettörténeti Füzetek időközben megjelent (Papp J.: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban.* 1992.) legutóbbi 21. száma is. Megjegyzendő, hogy minden füzetben terjedelmes idegen nyelvű kivonat és képjegyzék is található.

A két évtizedes sorozatszerkesztői munkát és a szerzők eredményeit tükröző színvonalas – a teljesség igénye nélkül áttekintett – füzet sorozat méltán váltotta ki a társtudományok kutatóinak megbecsülését és elismerését.

Hopp Lajos

TARTALOM

A konstruktivista irodalomtudomány

TANULMÁNYOK

<i>Odorics Ferenc: A konstruktivista irodalomtudomány</i>	3
<i>Siegfried J. Schmidt: A világunk — és ez minden (Fordította: Hárs Endre)</i>	13
<i>Helmuth Hauptmeier — Gebhard Rusch: Tapasztalás és tudomány. Gondolatok a tapasztalás konstruktivista teóriájához (Fordította: Újlaki Tibor)</i>	23
<i>Siegfried J. Schmidt: Nyelv, gondolkodás és kommunikáció a konstruktivista modellben (Fordította: Szijj Ferenc)</i>	34
<i>Gebhard Rusch: Mit kínál a kognícióelmélet az irodalomtudomány számára? (Fordította: Hárs Endre)</i>	41
<i>Gebhard Rusch: A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete (Fordította: Kovács Sándor)</i>	53
<i>Ernst von Glasersfeld: Konstruktivista diskurzusok (Fordította: Szijj Ferenc)</i>	76
<i>Peter Finke: Az empirizmus önmagában nem elegendő. Kritikai megfontolások az empirikus tudomány koncepcióival kapcsolatban (Fordította: Sz. Zehery Éva)</i>	91
<i>Konstruktivista szakirodalom (Összeállította: Odorics Ferenc)</i>	106

KÖNYVEK

<i>The New Historicism. Edited by H. Aram Veeser (Katona Gábor)</i>	110
<i>Hermeneutik der Fremde. Hrsg. Dietrich Krusche — Alois Wierlacher (Katona Gergely)</i>	111
<i>Osobitné medziliterárne spoločenstvá. Kol. Dionyz Ďurišin (Fried István)</i>	112
<i>Carnets d' écrivains 1. Hugo, Flaubert, Proust, Valéry, Gide, Du Bouchet, Pérec. Textes et Manuscrits. Collection publiée par Louis Hay (Monostory Klára)</i>	113
<i>György Kókay: Geschichte des Buchhandels in Ungarn (Hopp Lajos)</i>	114
<i>Armando Gnisci: Noi altri europei (T. Erdélyi Ilona)</i>	115
<i>Kontroverse, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanistenkongresses. Hrsg. von Albrecht Schöne. 1. Ansprachen, Plenarvorträge, Berichte (Lőkös Péter)</i>	116
<i>M. Tullius Cicero: Laelius. 1–2. Einleitung und Kommentar von Karl August Neuhausen (Bolonyai Gábor)</i>	117
<i>K. W. Gransden: Virgil: The Aeneid (Bolonyai Gábor)</i>	118

Frauenlieder des Mittelalters. Zweisprachig. Übersetzt und hrsg. von <i>Ingrid Kasten (Lőkös Péter)</i>	118
<i>Franjo Švelec: Iz naše književne prošlosti (Lőkös István)</i>	119
<i>Hilary Gatti: The Renaissance Drama of Knowledge (Giordano Bruno in England) (Szabari Antónia)</i>	121
Barocke Sammellust. Die Bibliothek und Kammer des Herzogs Ferdinand Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg (1636–1687). Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek (<i>Bitskey István</i>)	122
Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg. Hrsg. von <i>Werner Welzig (Bitskey István)</i>	123
<i>Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban (V. Tóth László)</i>	124
<i>Roberto Ruspanti: Sicilia e Ungheria. Un amore corrisposto. Echi letterari della presenza magiara in Sicilia nell' Ottocento (T. Erdélyi Ilona)</i>	125
<i>Sigríd Bauschinger: Die Posaune der Reform. Deutsche Literatur im Neuenland des XIX. Jahrhunderts (Tőkei Éva)</i>	126
<i>Paul Hoffman: Symbolismus (Tőkei Éva)</i>	127
A Monarchia a századfordulón. Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról. Szerk. <i>Fried István. (Illés László)</i>	128
<i>Takács Ferenc: T. S. Eliot and the Language of Poetry (Kovács Sándor)</i>	129
Correspondance de Michel de Ghelderode. I. 1919–1927. Édition établie, présentée et annotée par <i>Roland Beyen (Smajda Zita)</i>	130
Boris Pasternak and his Times. Selected Papers from the Second International Symposium on Pasternak. Ed. by <i>Lazar Fleishman (Klausz Ildikó)</i>	131
J.-P. Koenig: Le théâtre de Jacques Rabermanajara (<i>Kun Tibor</i>)	133

KRÓNIKA

III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – Külföldiek Magyarországon / <i>Monok István</i>	135
Beszámoló a „Les ennemis de Diderot” (Diderot ellenségei) címmel megrendezett konferenciáról / <i>Penke Olga</i>	136
Rákóczi-kori emlékülés. Szathmári Király Ádám. 1692 – 1992 / <i>Hopp Lajos</i>	138
Művészettörténeti Füzetek 20. 1971 – 1991 / <i>Hopp Lajos</i>	138

INHALTSVERZEICHNIS

Die konstruktivistische Literaturwissenschaft

ABHANDLUNGEN

<i>Ferenc Odorics</i> : Die konstruktivistische Literaturwissenschaft	3
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Unsere Welt – und das ist alles (Übersetzt von <i>Endre Hárs</i>)	13
<i>Helmut Hauptmeier</i> – <i>Gebhard Rusch</i> : Erfahrung und Wissenschaft. Überlegungen zu einer konstruktivistischen Semantik. (Übersetzt von <i>Tibor Újlaki</i>)	23
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Sprache, Denken und Kommunikation im konstruktivistischen Modell (Übersetzt von <i>Ferenc Szijj</i>)	34
<i>Gebhard Rusch</i> : Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt (Übersetzt von <i>Endre Hárs</i>)	41
<i>Gebhard Rusch</i> : History, literary history and historiography (Übersetzt von <i>Sándor Kovács</i>)	53
<i>Ernst von Glasersfeld</i> : Konstruktivistische Diskurse (Übersetzt von <i>Ferenc Szijj</i>)	76
<i>Peter Finke</i> : Empirizität allein genügt nicht. Kritische Überlegungen zu Konzeptionen empirischer Wissenschaft (Übersetzt von <i>Eva Sz. Zehery</i>)	91
Konstruktivistische Sachliteratur (Zusammengestellt von <i>Ferenc Odorics</i>)	106

BÜCHER

CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

Конструктивистское литературоведение

СТАТЬИ

<i>Ференц Одорич</i> : Конструктивистское литературоведение	3
<i>Зигфрид Шмидт</i> : Мир в нас — и более нет ничего (Перевод: <i>Эндре Харш</i>)	13
<i>Хельмут Хауптмейер</i> — <i>Гебхард Руш</i> : Опыт и наука. Размышления о конструктивистской теории опыта. (Перевод: <i>Тибор Уйлаки</i>)	23
<i>Зигфрид Шмидт</i> : Язык, мышление и коммуникация в конструктивистской модели (Перевод: <i>Ференц Сий</i>)	34
<i>Гебхард Руш</i> : Что предлагает литературоведению когнитивная теория (Перевод: <i>Эндре Харш</i>)	41
<i>Гебхард Руш</i> : История, теория литературы и историографии (Перевод: <i>Шандор Ковач</i>)	53
<i>Эрнст фон Глазерсфельд</i> : Конструктивистские дискурсы (Перевод: <i>Ференц Сий</i>)	76
<i>Петер Финке</i> : Эмпиризм сам по себе еще недостаточен. Критические раздумья по поводу концепции эмпирической науки. (Перевод: <i>Ева С.Зетери</i>)	91
Специальная литература по конструктивистскому литературоведению (Составил: <i>Ференц Одорич</i>)	106

КНИГИ

ХРОНИКА

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 – 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2–3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1–2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3–4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3–4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3–4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3–4. sz. Modern stilsztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3–4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3–4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

1973.

1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
- 2–3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma

1974.

1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
- 3–4. sz. Modern poétika

1975.

1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
- 3–4. sz. Az európai romantika

1976.

1. sz. Szubkultúra és Underground
- 2–3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?

1977.

1. sz. A retorika újjászületése
2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga

1978.

- 1–2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
3. sz. Érték és társadalom
4. sz. Világirodalomtörténet

1979.

- 1–2. sz. Az ázsiai népek irodalma
3. sz. A jugoszláv népek irodalma
4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)

1980.

- 1–2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
- 3–4. sz. Az orosz szimbolizmus

1981.

1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek – A regény fejlődése
- 2–3. sz. Régi és új hermeneutika
4. sz. Irodalom és felvilágosodás

1982.

1. sz. A Vormärz irodalom és néhány magyar vonatkozása
- 2–3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa

1983.

1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3–4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985.

1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1 – 2. sz. A fordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1 – 3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgard

1988.

- 1 – 2. sz. A kanadai irodalom
- 3 – 4. sz. A modern stilsztika

1989.

1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A modern textológia

1990.

1. sz. A mai nemzetközi folklórisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
2. sz. Profizmus az irodalomtudományban

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

AZ MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Az 1993. évi 1. szám tartalmából

Madas Edit: A XIII–XIV. századi magyarországi ferences
prédikáció forrásvidéke

Tarnai Andor: Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger
és a *Specimen*)

Csaplár Ferenc: Kassák és Kosztolányi

Kisebb közlemények

Klaniczay Tibor: A valódi és az ál *Piso*-versek

Műelemzés

Szilágyi Márton: A *Fanni* hagyományai értelmezéséhez

Vita

Sárközy Péter: Miért fáj nagyon az ismeretlen József Attila?

Szemle

Tankönyvháború (*Lőrinczy Huba*)

Magyar színháztörténet 1790–1873 (*Nagy Imre*)

Batta András: Álom, álom, édes álom... (*Kerényi Ferenc*)

Fábri Anna: Jókai – Magyarország (*Szilasi László*)

Deréky Pál: A vasbetontorony költői (*Ferenczi László*)

Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars

(*Kulcsár Péter*)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

AZ MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Az 1993. évi 2. szám tartalmából

Balázs Mihály: Heltai Hálójának forrásairól

Korompay H. János: Toldy Ferenc munkássága az 1840-es
években

Kerényi Ferenc: Petőfi-versek színházi zsebkönyvekben (1845 –
1880)

Kisebb közlemények

Lukácsy Sándor: Mikor írta Kölcsey a *Parainesis*-t?

Szemle

Szilágyi Péter: Ady Endre verselése (*Kecskés András*)

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesztő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámmal. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.:138–2440) könyvesboltjaiban, továbbá az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.).

Előfizetési díj 1992-re: 520 Ft

Egy szám ára: 130 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1993

Terjedelem: 13,5 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta a László és Társa BT nyomdaüzeme

Felelős vezető: László András

ISSN 0017–999x

Ára: 130 Ft
Előfizetés egy évre: 520 Ft

ARGUMENTUM KIADÓ